

COLLOQUIA RUSSICA

Series I, vol. 3

RUS' DURING THE EPOCH OF MONGOL INVASIONS (1223–1480)

Publication after 3rd
International Conference,
Warsaw, 15–17th November 2012

Editor:
Vitaliy Nagirnyy

Krakow 2013

Editorial board:

Paweł Glinka (Krakow) – editorial assistant, Vytas Jankauskas (Kaunas),
Adrian Jusupović (Warsaw), Monika Kamińska (Krakow), Karol Kamiński (Warsaw),
Joanna Mendyk (Krakow), Adam Mesiarkin (Bratislava), Vitaliy Nagirnyy (Krakow) – editor,
Andriy Stasyuk (Ivano–Frankivsk), Barbara Żurek (Krakow) – editorial assistant.

Advisers:

Prof. Andrzej Janeczek (Warsaw), Prof. Fiodor Uspenskiy (Moscow)

Revision, translation and stenographic recording:

Paweł Glinka, Magdalena Frączek, Monika Kamińska,
Anna Madej, Halina Poslavska, Andriy Stasyuk.

Desktop publishing:

Barbara Żurek

Cover design:

Barbara Żurek

On cover:

front page: Fragment of a painting by Mikhail Avilov *Duel Peresvet with Chelubey
at the Kulikovo Field* (1943); Tokhtamysh's yarlyk.

last page: map of lands of Rus' and the Golden Horde in second half of 13th c.,
map's author: Stsiapan Tsemushau.

Editorial board might not share contributors views and their opinions are not to be identified with
Editorial board's outlook.

Copying and reprinting without written permission from the Editorial board is forbidden.

© Copyright by the Jagiellonian University
Krakow 2013

ISSN 2083–9251

Editorial board:

Zakład Historii Europy Wschodniej, Instytut Historii,
Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 13, p. 303, 31–007 Kraków

COLLOQUIA RUSSICA

Seria I, tom 3

RUŚ W EPOCE NAJAZDÓW MONGOLSKICH (1223–1480)

Materiały III Międzynarodowej
konferencji naukowej,
Warszawa, 15–17 listopada 2012 r.

**Redaktor naukowy:
Vitaliy Nagirnyy**

Kraków 2013

COLLOQUIA RUSSICA

Серия I, том 3

РУСЬ В ЭПОХУ МОНГОЛЬСКИХ НАШЕСТВИЙ (1223–1480)

Материалы III Международной
научной конференции,
Варшава, 15–17 ноября 2012 г.

**Научный редактор:
Виталий Нагирный**

Краков 2013

ontents

PREFACE	11
PRZEDMOWA	14
ПРЕДИСЛОВИЕ	18
The list of the participants of the conference	20
The welcoming speech by the Director for Scientific affairs of the Institute of History of the Polish Academy of Sciences prof. Tomasz Wiślicz	22
The welcoming speech by the Director of the Institute of History at the University of Warsaw, prof. Dariusz Kołodziejczyk.....	23
The welcoming speech by the President of the Students' of History Scientific Association at the Jagiellonian University Dominik Kadzik	25
The welcoming speech by the President of the Scientific Association at the Centre for East Studies at the University of Warsaw MA Karol Kamiński	26
CHAPTER I: STUDIES	
Monika Kamińska, <i>Archeologiczne świadectwa najazdów mongolskich na miasta ruskie w XIII–XIV w.: rzeczywistość a stereotypy historiograficzne</i>	29
Adam Mesiarkin, <i>Najazd mongolski na Ruś oczyma polskich, czeskich i węgierskich kronikarzy</i>	38
Андрей Носенко, <i>Взаимоотношения владимирских и рязанских князей в 1207–1210 г.г.</i>	44
Степан Темушев, <i>Трансформация налогово–даннической системы древне-русских земель после монгольского нашествия 1237–1241 гг.</i>	52
Мирослав Волощук, <i>Влияние монгольского нашествия 1239–1243 гг. на переселение жителей Руси в Венгрию: хронология, динамика, демография проблемы</i>	62

Игорь Иваськив, <i>Был ли взят Галич монголами в 1241 г.?</i>	70
Вадим Аристов, <i>Служилые князя Романовичей</i>	77
Мария Лавренченко, <i>Завещание Владимира Васильковича: следование семейной традиции Рюриковичей или новаторская идея бездетного князя?</i>	93
Viktor Adamovič, <i>Rus' in the Second sequel to Cosmas</i>	102
Андрей Стасюк, <i>Миссии францисканцев на Русь и в Золотую Орду в середине – второй половине XIII в.</i>	109
Aneta Gołębiowska–Tobiasz, <i>Wyroby ruskich rzemieślników w inwentarzach grobowych połowieckiej arystokracji rodowej (XIII–XIV w.)</i>	118
Елена Тянина, <i>Элементы языческой культуры в Новгороде во второй половине XIII–XIV вв. (по археологическим данным)</i>	132
Витас Янкаускас, <i>Иерархия Гедиминовичей в свете некрологов битвы над Ворсклой 1399 г.</i>	143
Kristina Fiodorovaitė, <i>Tartar factor in South–Western Rus' in second half of the 15th c. according to Lithuanian Metrica</i>	150
Marcin Grala, <i>Sąd nad biskupem twerskim Eutymiuszem. Przyczynek do badań nad orientacją polityczną władcyków ruskich na przelomie XIV i XV w.</i>	156
Elżbieta Cukier, <i>Bizantyńskie wzorce Psalterza Kijowskiego na przykładzie wybranych miniatu</i>	167
Rafał Korczak, <i>Stosunki bizantyńsko–moskiewskie za panowania Manuela II Paleologa (1391–1425)</i>	180
Тимеа Ботор, <i>„А переменить Богъ Орду...”. Собрание „выхода” в зеркале духовных и договорных грамот великих московских князей (XIV–XV вв.)</i>	189
Adam Czader, <i>Misja dyplomatyczna posła cesarza Fryderyka III, Nicolasa (Mikołaja) von Popplau do wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III Wasylewicza – próba pozyskania Moskwy w walce habsbursko–jagiellońskiej o koronę św. Stefana ...</i>	198
Andrii Zhyvachivskiyi, <i>Kaffa a ziemie ruskie w drugiej połowie XV w. Handel czarnomorski</i>	208

CHAPTER II: LECTURES

Prof. Márta Font, <i>Attraction and repulsion: Latin Church and Tatar influence in Rus'</i>	219
Prof. Andrzej Janeczek, <i>Red Ruthenia – on name's incidents</i>	224

Prof. Dariusz Kołodziejczyk, *Rus' and the Golden Horde – antagonism and symbiosis in the relations between the Rurikids and the Genghisids* 235

CHAPTER III: DEBATES

Debate I: *Prosopography at historian's service*, the round table discussion with Prof. Aleksandr Mayorov, PhD Vitaliy Mykhaylovskyy, PhD Adrian Jusupović ... 247

Debate II: *Rus' in genealogical research*, the round table discussion with prof. Jan Tęgowski, prof. Leontiy Voytovych, prof. Dariusz Dąbrowski 256

CHAPTER IV: LITERATURE REVIEW

Haličsko-volyňský letopis, přeložila a předmluvu napsala Jitka Komendová, Praha: Argo 2010, 184 s. [*Галицько-Волинська летопись*, перевод и предисловие Йитки Комендовой, Прага: Argo 2010, 184 с.] – *Виталий Нагірний* 269

Леонтій Войтович, *Князь Лев Данилович*, Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012, 181 с. (*Славетні постаті середньовіччя*, Вип. 1). [Leontij Vojtovuč, *Kniaź Lev Danylovyč*, Lviv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievuča, 2012, 181 s. (*Slavetni postati seredniovičcia*, Vyr. 1)] – *Vitaliy Nagirnyy* 270

Українсько-угорські етюди, Вип. 2, відп. ред. Леонтій Войтович, Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012, 320 с. [*Ukrainško-uhorski etiudy*, Vyr. 2, red. nauk. Leotij Vojtovuč, Lviv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievuča, 2012, 320 s.] – *Vitaliy Nagirnyy* 272

Tímea Bótor, *A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében*, Pécs, 2011, 384 p. [Тимеа Ботор, *От татарской зависимости до самостоятельного государя. История Московского княжества в зеркале духовных грамот великих князей (1336–1462)*, Печ 2011, 384 с.] – *Мирослав Волощук* 274

Борис Черкас, *Синьоводська битва 1362 року. Історичний нарис*, Київ 2012, 112 с., іл. [Borys Čerkas, *Syniovods'ka bytva 1362 roku. Istoryčnyj narys*, Kyiv 2012, 112 s., il.] – *Vitaliy Nagirnyy* 276

Віталій Михайловський, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – до 70-х років XVI ст.*, Київ: Видавництво „Темпора”, 2012, XXII + 450 с., іл. [Vitalij Myhajlovskij, *Elastyčna spilnota. Šlahhta podilska vid drugoji polovyny XIV – do 70-h rokov XVI st.*, Kyiv: Tempora 2012, XII + 450 s., il.] – *Vytas Jankauskas* 277

<p><i>Княжа Доба: історія і культура</i>, [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'яке- вича, Львів 2012, Вип. 6, 352 с. [<i>Princely epoch: history and culture</i>, [ed. Volody- myr Aleksandrovych]; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of the Ukrainian Studies named after I. Krypuyakevych, Lviv, 2012, Vol. 6, 352 p.] – <i>Adam Mesiarkin</i></p>	278
<p><i>Студентські Історичні Зошити: Збірник студентських наукових праць</i>, Вип. 3, Івано-Франківськ, 2012, 120 с. [<i>The Student Historical Notebook: a collection of students' works</i>, vol. 3, Ivano-Frankivsk 2012, 120 p.] – <i>Viktor Adamovič</i></p>	280
<p>Information about authores</p>	283

Preface

The third volume of *Colloquia Russica* series¹, currently in Reader's hands, contains materials after the III International scientific conference *Rus' in the epoch of Mongol invasions (1223–1480)*, which took place in Warsaw on 15–17th November 2012. It was yet another scholarly meeting of the annual series dedicated to the history of Rus' during the reign of Rurikid dynasty.

The conference *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480)* continued previous conferences of *Colloquia Russica* series, which took place at the Jagiellonian University in Krakow (2010) and at the Vasyl Stefanyk Precarpathian University in Ivano–Frankivsk (2011). This time, the meeting was organized by the Tadeusz Manteuffel Institute of History at the Polish Academy of Sciences, the Institute of History at the University of Warsaw, the Centre for East European Studies at the University of Warsaw, the Institute of History at the University of Warsaw and the Students' of History Scientific Association at the Jagiellonian University in cooperation with the Vasyl Stefanyk Precarpathian University in Ivano–Frankivsk. During the first two days the debates took place in the Institute of History at the Polish Academy of Sciences and on the third day the participants met in the Institute of History at the University of Warsaw.

What is a tradition already, the conference combined students', PhD candidates' and professional scholars' panels, open lectures by both Polish and foreign professors, scientific debates with participation of well-known specialists and presentation of the last scientific publications. The languages in use were: Polish, English and Russian. During the conference there were eight panels during which there were papers given by 29 authors from: Poland (Warsaw, Krakow), Ukraine (Kyiv, Ivano–Frankivsk, Lviv, Chernivtsy), Belarus (Minsk), Russia (Moscow), Lithuania (Kaunas), Slovakia (Bratislava), Czech Republic (Brno) and Hungary (Pécs)². Participants had a chance of listening to lectures by prof. Márta Font (Pécs), prof. Andrzej Janeczek (Warsaw) and

¹ Until now in *Colloquia Russica* series there were published: *Colloquia Russica*, t. 1: *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*. *Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, pod red. Vitaliya Nagirnogo, Kraków 2011; *Colloquia Russica*, series I, vol. 2: *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano–Frankivsk, 20–22nd October 2011*, Kraków 2012. Currently prepared for publication are: *Colloquia Russica*, series II, vol. 1: *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich. X – połowa XIV w.*; *Colloquia Russica*, series II, vol. 2: *Vidurio rytų Europa mūsų prie Mėlynujų Vandenių metu*.

² Abstracts of conference participants – students and PhD candidates – were published before in all three languages of the conference in periodical *Студентські Історичні Зошити*, т. 3, 2012, с. 4–55. Translations of the abstracts of the professional scholars papers and the translations of resumes of the lectures were given to the participants during the conference.

prof. Dariusz Kołodziejczyk (Warsaw), as well as interesting discussions during two debates between prof. Leontiy Voytovych (Lviv), prof. Jan Tęgowski (Białystok), prof. Dariusz Dąbrowski (Bydgoszcz) and between prof. Aleksandr Mayorov (Saint Petersburg), PhD Vitaliy Mykhaylovskyy (Kyiv) and PhD Adrian Jusupović (Warsaw). The conference was brought to a close with a presentation of the last researches regarding the history of medieval Rus' done by Polish and foreign scholars³.

*

This tome of *Colloquia Russica* consists of: welcoming speeches given during the inauguration of the conference by the organizers and invited guests; selected students' PhD candidates' and professional scholars' papers; resumes of lectures in the languages of the conference (English, Polish and Russian) as well as stenographic records of the most interesting parts of the scholarly debates which took place after the beforementioned lectures; moreover – stenographic records of two debates and a literature review including information about the last publications regarding the history of medieval Rus'. Due to the size of the volume – contrary to the previous tome of *Colloquia Russica* – the Editorial board resigned from publishing stenographic records of the discussion after the chosen papers which contained the fragments of interesting scholarly polemics. The publication is completed with the information about the authors.

*

To summarize the introduction I would like to thank all the people who helped in organization of the conference and publication of the present study.

First of all, I would like to thank the main organizers of the conference: the Director of the Tadeusz Manteuffel Institute of History at the Polish Academy of Sciences prof. Wojciech Kriegseisen and Director for Scientific Affairs prof. Tomasz Wiślicz–Iwańczyk; the Director of the Institute of History at the University of Warsaw prof. Dariusz Kołodziejczyk and the Director of the Centre of East European Studies at the University of Warsaw Jan Malicki – thanks to their active support the conference could be organized. Warm words of thankfulness are addressed at the Director of the Institute of History at the Jagiellonian University prof. Sławomir Sprawski, the President of the Students' of History Scientific Association Dominik Kadzik; the President of the Students' Association at the Centre of East European Studies at the University of Warsaw MA Karol Kamiński and our foreign partners from Precarpathian University in Ivano–Frankivsk represented by PhD Myroslav Voloshchuk. Separate thanks is deserved by the students and PhD candidates who actively took part in the organization

³ More about the conference: M. Kamińska, *Colloquia ruskie, tym razem w stolicy*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, s. 19; D. Kadzik, *Cykl Colloquia Russica*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, s. 3; A. Стасюк, *Colloquia Russica III: Варшавська конференція „Русь в епоху монгольських нападів: 1223–1480”*, 15–17.11.2012, „Студентські Історичні Зошити”, 4, 2013, с. 173; A. Mesiarkin, *Medzinárodná konferencia Rus v epoche monholských nájazdov (1223–1480)*, *Varšava*, 15.–17. november, 2012, „Historia Nova”, 6, 2013, s. 169–172.

of the conference and thanks to whom the translations of the abstracts and resumes of papers were done, as well as a graphical design, among them: MA Andrii Zhyvachivskyi, MA Barbara Żurek, Paweł Glinka, Anna Madej, MA Magdalena Frączek, MA Andriy Stasyuk. For the medial support I would like to thank the Editorial board of the periodical „Mówią Wieki”. The organization of the conference would not be possible without the financial help from Consultative Council of the University of Warsaw, and for that, I would like to express our gratitude.

Great contribution to the organization of the conference was made also by PhD Adrian Jusupović (Institute of History at the Polish Academy of Sciences/Institute of National Remembrance) who watched over all the conference’s matters from the very beginning, for what he deserves special thanks.

Other words of thankfulness go to persons who worked on the publication of the third volume of *Colloquia Russica*. Among them there are: MA Barbara Żurek, Paweł Glinka, MA Magdalena Frączek, MA Monika Kamińska, Joanna Mendyk and Anna Madej from the Jagiellonian University, as well as MA Halina Poslavska and MA Andriy Stasyuk from the Precarpathian University. For important content-related comments, as well as their significant help I would also like to thank PhD Adrian Jusupović (Warsaw), PhD Norbert Mika (Racibórz), PhD Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk), PhD Vytas Jankauskas (Kaunas), MA Adam Mesiarkin (Bratislava), MA Viktor Adamovič (Brno), MA Aneta Gołębiewska-Tobiasz (Krakow), as well as Stsiapan Tsemushau (Minsk) for the preparation of the map.

For important content-related comments I would like to thank the advisors of the present volume, that is prof. Andrzej Janeczek (Warsaw) and prof. Fiodor Uspenski (Moscow).

Printed publication of the third volume of *Colloquia Russica* was made possible by the financial help of the Institute of History and the Council of Students’ Association at the Jagiellonian University and the „Bratniak” Foundation – for what, in the name of Editorial board, I would like to express my gratitude.

Vitaliy Nagirnyy

Przedmowa

Trzeci tom z serii *Colloquia Russica*¹, który przedkładamy Czytelnikowi, obejmuje materiały III Międzynarodowej konferencji naukowej pt. *Ruś w epoce najazdów mongolskich (1223–1480)*, która miała miejsce w Warszawie w dniach 15–17 listopada 2012 r. Było to kolejne spotkanie naukowe z cyklu corocznych konferencji, poświęconych dziejom Rusi za panowania dynastii Ryrykowiczów. Pierwsze miało miejsce na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie (2010), drugie na Uniwersytecie Przykarpackim imienia Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku (2011). Tym razem spotkanie zorganizowane zostało przez Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Koło Naukowe Studium Europy Wschodniej, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Koło Naukowe Historyków Studentów UJ, przy współpracy z Uniwersytetem Przykarpackim im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku. W trakcie pierwszych dwóch dni obrady przebiegały w siedzibie Instytutu Historii PAN, natomiast trzeciego dnia uczestnicy zebrali się w Instytucie Historycznym UW.

Tradycyjnie już konferencja łączyła w sobie panele studentów, doktorantów i pracowników naukowych, wykłady otwarte polskich i zagranicznych profesorów, debaty naukowe z udziałem znanych specjalistów oraz prezentacje najnowszych wydań naukowych. Językami roboczymi były: polski, angielski i rosyjski. W trakcie konferencji odbyło się osiem paneli, podczas których referaty wygłosiło 29 referentów z Polski (Warszawa, Kraków), Ukrainy (Kijów, Iwano-Frankiwsk, Lwów, Czerniowce), Białorusi (Mińsk), Rosji (Moskwa), Litwy (Kowno), Słowacji (Bratysława), Czech (Brno) i Węgier (Pécs)². Uczestnicy konferencji mieli okazję wysłuchać wykładów prof. Márty Font (Pécs), prof. Andrzeja Janeczka (Warszawa) i prof. Dariusza Kołodziejczyka (Warszawa), jak również ciekawych dyskusji w czasie dwóch debat naukowych z udziałem prof. Leontija Voytovycha (Lwów), prof. Jana Tęgowskiego (Białystok), prof. Dariusza Dąbrowskiego (Bydgoszcz) oraz prof. Aleksandra Mayorova (Sankt-Peterburg),

¹ Dotychczas w serii *Colloquia Russica* drukiem ukazały się: *Colloquia Russica*, t. 1: *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r., pod red. Vitaliya Nagirnego, Kraków 2011; *Colloquia Russica*, seria I, vol. 2.: *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22nd October, 2011*, Kraków 2012. Do druku przygotowywane są: *Colloquia Russica*, seria II, vol. 1: *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich. X–połowa XIV w.*; *Colloquia Russica*, seria II, vol. 2: *Vidurio rytų Europa müšio prie Mėlynujų Vandenyų metu*.

² Abstrakty referatów uczestników konferencji – studentów i doktorantów – zostały wydrukowane wcześniej we wszystkich trzech językach konferencyjnych w czasopiśmie *Студентські Історичні Зоніти*, t. 3, 2012, c. 4–55. Natomiast tłumaczenia abstraktów referatów pracowników naukowych oraz tłumaczenia streszczeń wykładów zostały rozdane uczestnikom w trakcie konferencji.

dr. Vitalija Mykhaylovskiego (Kijów) i dr. Adriana Jusupovića (Warszawa). Konferencję zamykała prezentacja wyników najnowszych badań nad dziejami Rusi średniowiecznej, które są prowadzone przez polskich i zagranicznych uczonych³.

*

Na niniejszy tom *Colloquia Russica* składają się słowa powitalne, wygłoszone podczas inauguracji konferencji przez organizatorów oraz zaproszonych gości; wybrane referaty studentów, doktorantów i pracowników naukowych; streszczenia wykładów w językach konferencji (angielskim, polskim i rosyjskim) oraz stenogramy najciekawszych fragmentów dyskusji, jakie wywiązały się wokół tychże wykładów, ponadto stenogramy dwóch debat naukowych, a także kronika naukowa, zawierająca informacje o nowych publikacjach z zakresu Rusi średniowiecznej. Ze względu na dużą objętość tomu, Redakcja – w odróżnieniu od drugiego tomu *Colloquia Russica*, zrezygnowała z zamieszczenia stenogramów dyskusji wokół wybranych referatów, zawierających fragmenty ciekawej polemiki naukowej. Publikację zamyka informacja o autorach.

*

Podsumowując rozważania wstępne, chcę złożyć podziękowania wszystkim tym, którzy przyczynili się do organizacji konferencji i wydania drukiem niniejszego opracowania.

Przede wszystkim serdecznie dziękuję głównym organizatorom konferencji: Dyrektorowi Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, prof. Wojciechowi Kriegseisenu i jego zastępcy, prof. Tomaszowi Wiśliczowi; Dyrektorowi Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, prof. Dariuszowi Kołodziejczykowi oraz Dyrektorowi Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Janowi Malickiemu – dzięki ich aktywnemu wsparciu możliwe było zorganizowanie tej konferencji. Ciepłe słowa podziękowania za okazaną pomoc należą się także: Dyrektorowi Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, prof. Sławomirowi Sprawskiemu; Prezesowi Koła Naukowego Studentów Historyków Uniwersytetu Jagiellońskiego, Dominikowi Kadzikowi; Prezesowi Koła Naukowego Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, mgr Karolowi Kamińskiemu oraz naszym partnerom zagranicznym z Uniwersytetu Przykarpackiego w Iwano-Frankiwsku w osobie dr. Myroslava Voloshchuka. Na osobne podziękowanie zasługują studenci i doktoranci, którzy aktywnie włączyli się do organizacji konferencji i dzięki którym powstały tłumaczenia abstraktów oraz streszczeń wystąpień, a także projekty graficzne, są to: mgr Andrii Zhyvachivskiy, mgr Barbara Żurek, Paweł Glinka, Anna Madej, mgr Magdalena Frączek, mgr Andriy Stasyuk. Za wsparcie multimedialne dziękuję Redakcji

³ Szerzej o konferencji zob.: M. Kamińska, *Colloquia ruskie, tym razem w stolicy*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, s. 19; D. Kadzik, *Cykl Colloquia Russica*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, s. 3; A. Стасюк, *Colloquia Russica III: Варшавська конференція „Русь в епоху монгольських нападів: 1223–1480”*, 15–17.11.2012, „Студентські Історичні Зошити”, 4, 2013, c. 173; A. Mesiarkin, *Medzinárodná konferencia Rus v epoche monbolských nájazdov (1223–1480)*, *Varšava*, 15.–17. november, 2012, „Historia Nova”, 6, 2013, s. 169–172.

czasopisma „Mówią Wieki”. Organizacja konferencji nie byłaby możliwa bez wsparcia finansowego ze strony Rady Konsultacyjnej UW, za co serdecznie dziękuję.

Szczególne wyrazy wdzięczności za ogromny wkład w organizację konferencji należą się dr. Adrianowi Jusupowiću (Instytutu Historii PAN/Instytut Pamięci Narodowej). Czuwał on od początku nad wszystkimi organizacyjnymi sprawami konferencji.

Osobne i gorące podziękowania składam na ręce osób, które pracowały nad wydaniem trzeciego tomu *Colloquia Russica*. Są wśród nich: mgr Barbara Żurek, Paweł Glinka, mgr Magdalena Frączek, mgr Monika Kamińska, Joanna Mendyk oraz Anna Madej z Uniwersytetu Jagiellońskiego, a także mgr Halina Poslavska i mgr Andriy Stasyuk z Uniwersytetu Przykarpackiego. Za cenne uwagi merytoryczne i pomoc należą się również podziękowania dla dr. Adriana Jusupovića (Warszawa), dr. Norberta Miki (Racibórz), dr. Myroslava Voloshchuka (Iwano-Frankiowski), dr. Vytasa Jankauskasa (Kowno), mgr Adama Mesiarkina (Bratysława), mgr Viktora Adamoviča (Brno), mgr Anety Gołębiowskiej-Tobiasz (Kraków), a także dla dr. Stsiapana Tsemushau (Mińsk) za przygotowanie mapy.

Za cenne uwagi merytoryczne chciałbym podziękować Recenzentom niniejszego tomu: prof. Andrzejowi Janeczkowi (Warszawa) i prof. Fiodorowi Uspenskemu (Moskwa).

Wydanie drukiem trzeciego tomu *Colloquia Russica* było możliwe dzięki pomocy finansowej Instytutu Historii i Rady Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Fundacji „Bratniak” – za co w imieniu kolegium redakcyjnego wyrażam im swoją ogromną wdzięczność.

Vitaliy Nagirnyy

Предисловие

Третий том из серии *Colloquia Russica*¹, который открывает свои страницы для Читателя, включает в себя материалы III Международной научной конференции *Русь в эпоху монгольских нашествий (1223–1480)*, которая проходила в Варшаве 15–17 ноября 2012 г. Научная встреча в польской столице была очередной из цикла ежегодных конференций, посвящённых истории Руси времен правления династии Рюриковичей.

Конференция *Русь в эпоху монгольских нашествий (1223–1480)* была продолжением предыдущих конференций из серии *Colloquia Russica*, которые проходили в Ягеллонском университете в Кракове (2010) и в Прикарпатском университете им. Василия Стефаника в Ивано–Франковске (2011). В этот раз научная встреча была организована Институтом истории им. Тадеуша Мантеуфля Польской Академии Наук, Историческим Институтом Варшавского университета, Студиум Восточной Европы Варшавского университета, Научным Студентским Обществом Студиум Восточной Европы Варшавского университета, Институтом Истории Ягеллонского университета и Научным Обществом Студентов Историков Ягеллонского университета, при сотрудничестве с Прикарпатским университетом им. Василия Стефаника в Ивано–Франковске. Первые два дня научные совещания проходили в Институте Истории ПАН, а на третий день участники конференции собрались в Историческом Институте Варшавского университета.

Уже традиционно, конференция соединила в себе доклады студентов, аспирантов и научных работников, открытые лекции приглашённых специалистов, круглые столы с участием польских и зарубежных исследователей и презентации новейших исследований о истории средневековой Руси. Участники научного собрания общались на трёх языках: польском, английском и русском. Во время конференции проходили: восемь секций, в которых с докладами выступили 29 участников с Польши (Варшава, Краков), Украины (Киев, Ивано–Франковск, Львов, Черновцы), Белоруси (Минск), России (Москва), Литвы (Каунас), Словакии (Братислава), Чехии (Брно) и Венгрии (Печ)²; три открытых лекции, прочитан-

¹ До настоящего времени в серии *Colloquia Russica* были изданы: *Colloquia Russica*, t. 1: *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.). Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, pod red. Vitalija Nagirnego, Kraków 2011, 184 s.; *Colloquia Russica*, seria I, vol. 2.: *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22nd October, 2011*, Kraków 2012, 292 p. В печати находятся: *Colloquia Russica*, seria II, vol. 1: *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływu ruskich. X–połowa XIV w.*; *Colloquia Russica*, seria II, vol. 2: *Vidurio rytų Europa mūsų prieš Mėlynujų Vandenių metu.*

² Тезисы докладов участников конференции – студентов и аспирантов – были изданы перед началом конференции в журнале *Студентські Історичні Зошити*, т. 3, 2012, с. 4–55. Переводы тезисов докладов научных работников и открытых лекций были розданы участникам непосредственно во время конференции.

ные профессорами Мартой Фонт (Печ), Анджеем Янечком (Варшава) и Дариушем Колодейчиком (Варшава); два круглых стола с участием проф. Леонтия Войтовича (Львов), проф. Яна Тенговского (Белосток), проф. Дариуша Домбровского (Быдгощ) и проф. Александра Майорова (Санкт-Петербург), к.и.н. Виталия Михайловского (Киев) и к.и.н. Адриана Юсуповича (Варшава). Конференцию завершила презентация результатов новейших исследований польских и заграничных историков по истории средневековой Руси³.

*

Настоящий том *Colloquia Russica*, состоит из следующих частей: приветственные слова, произнесённые организаторами и почётными гостями во время открытия конференции; избранные доклады студентов, аспирантов и научных работников; тезисы открытых лекций на всех рабочих языках конференции (английском, польском и русском) и стенограммы наиболее интересных моментов дискуссии, проходивших после лекций; стенограммы двух круглых столов; научная хроника, которая включает в себя информацию о новых публикациях о истории средневековой Руси. Из-за большого объема тома Редакция, в отличие от второго тома *Colloquia Russica*, отказалась от печати стенограмм дискуссии к отдельным докладом. В конце публикации помещена информация о авторах.

*

В заключение, хочу выразить искренню благодарность всем тем, кто принимал участие в организации конференции и подготовке к печати данной публикации.

Прежде всего, выражаю благодарность главным организаторам конференции: Директору Института Истории ПАН проф. Войцеху Кригзайзену и его заместителю, проф. Томашу Висличу; Директору Исторического Института Варшавского университета, проф. Дариушу Колодейчику и Директору Студиум Войточной Европы Варшавского университета, к.и.н. Яну Малицкому, благодаря активной помощи которых была возможной организация конференции. Теплые слова благодарности за активную поддержку выражаю: Директору Института Истории Ягелонского университета, проф. Славомиру Справскому; Главе Научного Общества Студентов Историков Ягелонского университета, Доминику Кадзику; Главе Нучного Студенческого Общества Студиум Восточной Европы Варшавского университета, мгр. Каролю Каминскому, а также нашим заграничным партнёрам с Прикарпатского университета им. Василия Стефаника

³ Отзывы о конференции, см.: М. Kamińska, *Colloquia ruskie, tym razem w stolicy*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, s. 19; D. Kadzik, *Cykl Colloquia Russica*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, s. 3; А. Стасюк, *Colloquia Russica III: Варшавська конференція „Русь в епоху монгольських нападів: 1223–1480”*, 15–17.11.2012, „Студентські Історичні Зошити”, 4, 2013, с. 173; А. Mesiarkin, *Medzinárodná konferencia Rus v epoche monholských nájzdov (1223–1480), Varšava, 15.–17. november, 2012*, „Historia Nova”, 6, 2013, s. 169–172.

в Ивано–Франковске в лице к.и.н. Мирослава Волощука. Отдельно благодарю студентов и аспирантов, которые помогали в организации и проведении конференции и работали над переводом тезисов докладов и открытых лекций, а также над графическими проектами. Среди них в первую очередь стоит отметить: мгр. Андрия Живачивского, мгр. Барбару Журек, Павла Глинку, Анну Мадей, мгр. Магдалену Фрончек, мгр. Андрия Стасюка. За информационную поддержку выражаю боагодарность редакции журнала „Mówią Wieki”. Организация конференции была бы невозможна без финансовой поддержки Консультационного Совета Варшавского университета, за что выражаю им особую благодарность.

Большой вклад в организацию конференции внёс к.и.н. Адриан Юсупович (Институт Народной Памяти/Интитут Истории ПАН), который с самого начала занимался всеми организационными моментами и благодаря которому конференцию удалось провести на высоком уровне.

Отдельные слова благодарности выражаю всем тем, кто работал над созданием третьего тома *Colloquia Russica*. Это: мгр. Барбара Журек, Павел Глинка, мгр. Магдалена Фрончек, мгр. Моника Каминская, Йоанна Мендык и Анна Мадей с Ягелонского университета, мгр. Галина Пославская и мгр. Андрий Стасюк с Прикарпатского университета. За ценные советы и разнообразную помощь благодарю к.и.н. Адриана Юсуповича (Варшава), к.и.н. Норберта Мику (Рацибор), к.и.н. Мирослава Волощука (Ивано–Франковск), к.и.н. Витаса Янкауса (Каунас), мгр. Адама Месяркина (Братислава), мгр. Виктора Адамовича (Брно), мгр. Анету Голембёвскую-Тобиаш (Краков), а также к.и.н. Степана Темушева (Минск) за предоставленную карту.

За ценные замечания искренне благодарю Рецензентов нынешнего тома: проф. Анджэ Янэчка (Варшава) и проф. Фёдора Успенского (Москва).

Публикация третьего тома *Colloquia Russica* была возможной благодаря финансовой поддержке Института Истории и Совета Научных Обществ Ягелонского университета, а также Фундации „Bratniak” – за что выражаю им огромную благодарность от имени Редакции.

Виталий Нагирный

ist of participants of the conference

- Adamovič Viktor, MA, Masaryk University, Brno, Czech Republic
Alekseev Alexandr (Алексеев Александр), Ambassador of the Russian Federation in Poland, Russia
Aristov Vadym (Аристов Вадим), MA, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Botor Timea, PhD, University of Pécs, Pécs, Hungary
Brzozowska Zofia, MA, University of Lodz, Lodz, Poland
Cukier Elżbieta, MA, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Czader Adam, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Dąbrowski Dariusz, Prof., Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz, Poland
Dygo Marian, Prof., University of Warsaw, Warsaw, Poland
Fiodorovaitė Kristina, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Font Márta, Prof., University of Pécs, Pécs, Hungary
Gołębiowska-Tobiasz Aneta, MA, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Grala Marcin, MA, The Pontifical University of John Paul, Krakow, Poland
Herucová Angelika, MA, Comenius University, Bratislava, Slovakia
Ivaskiv Ihor (Іваськів Ігор), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Janeczek Andrzej, Prof., Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland
Jankauskas Vytas, PhD, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Jusupović Adrian, PhD, the Tadeusz Manteuffel Institute of History at the Polish Academy of Sciences/Institute of National Remembrance, Warsaw, Poland
Kadzik Dominik, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Kalinichenko Vitalii (Калініченко Віталій), Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine
Kamińska Monika, MA, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Kamiński Karol, MA, East European Studies, University of Warsaw, Warsaw, Poland
Kołodziejczyk Dariusz, Prof., University of Warsaw, Warsaw, Poland
Komynska Oksana (Коминська Оксана), Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine
Korczaś Rafał, PhD, University of Lodz, Lodz, Poland
Lavrenchenko Maria (Лавренченко Марія), MA, Institute for Slavic Studies

-
- Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Lewek Konrad, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Madej Anna, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Mayorov Aleksandr (Майоров Александр), Prof., St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russia
Mesiarkin Adam, MA, Comenius University, Bratislava, Slovakia
Mykhaylovskyy Vitaliy (Михайловський Віталій), PhD, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine
Nagirnyy Vitaliy, PhD, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Nosenko Andrii (Носенко Андрій), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Papa Ivanna (Папа Іванна), MA, Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine
Šedvydis Laurynas, MA, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Stasyuk Andriy (Стасюк Андрій), MA, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Stasyuk Iryna (Стасюк Ірина), MA, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Stefanyshyn Volodymyr (Стефанишин Володимир), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Tegowski Jan, Prof. University of Bialystok, Bialystok, Poland
Temushau Stsiapan (Темусhev Степан), PhD, Belarusian State University, Minsk, Bilarusian
Tyulina Elena (Тянина Елена), MA, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia
Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав), PhD, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Voytovych Leontiy (Войтович Леонтій), Prof., Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine
Voysytskiyy Vladyslav (Войцицький Владислав), Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine
Wiślicz Tomasz, Prof., Tadeusz Manteuffel Institute of History of Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland
Zhyvachivskyy Andrii, MA, Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland
Żmudzki Paweł, Prof., University of Warsaw, Warsaw, Poland
Żurek Barbara, MA, Jagiellonian University, Krakow, Poland

he welcoming speech by the Director for Scientific affairs of the Institute of History of the Polish Academy of Sciences, prof. Tomasz Wiślicz

Z ogromną radością witam Państwa na trzeciej międzynarodowej konferencji naukowej *Colloquia Russica*, tym razem poświęconej Rusi w epoce najazdów mongolskich. Konferencja powstała dzięki wysiłkowi organizacyjnemu kilku instytucji m.in. Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Koła Naukowego Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz przy współpracy z Uniwersytetem im. Wasyla Stefaniuka w Iwano-Frankiwsku. Wszystkim tym instytucjom bardzo dziękujemy za pomoc. Chciałbym też podziękować tym, którzy się najbardziej napracowali przy organizacji dzisiejszej konferencji, a więc Panu Vitalijowi Nagirnemu, Panu Adrianowi Jusupowićowi, Panu Dominikowi Kadzikowi i Panu Karolowi Kamińskiemu.

Szanowni Państwo, niezmiernie jestem rad widząc Państwa tutaj. Konferencja ściągnęła badaczy zarówno młodych jak i doświadczonych z całej Europy Wschodniej i Środkowej. W imieniu Dyrekcji Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk chcę serdecznie przywitać w tych ścianach naszych dostojnych gości: Jego Ekscelencję Ambasadora Federacji Rosyjskiej w Rzeczypospolitej Polskiej Alexandra Alekseewa; prof. Mártę Font z Węgier, prof. Leontija Voytovycha, dr. Myroslava Voloshchuka i dr. Vitalija Mykhaylovskiego z Ukrainy, prof. Aleksandra Mayorova z Rosji, dr. Stsiapana Tsemuschau z Białorusi, dr. Vytasa Jankauskasa z Litwy, prof. Dariusza Kołodziejczyka, prof. Mariana Dygo, prof. Jana Tęgowskiego, prof. Dariusza Dąbrowskiego, dr. hab. Pawła Żmudzkiego, dr. Rafała Korczaka z Polski, a także młodych badaczy z Polski, Ukrainy, Rosji, Litwy, Słowacji i Czech.

Mówimy różnymi językami, ale zakładam, że będziemy się doskonale rozumieć, więc sądzę, że nie będzie problemu z płynnym przechodzeniem z jednego języka na drugi. Życzę Wam udanych wystąpień i owocnych obrad, a także niezapomnianych wspomnień z naszej konferencji.

*Dr hab. Tomasz Wiślicz
Zastępca Dyrektora do spraw naukowych
Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk*

he welcoming speech by the Director of the Institute of History at the University of Warsaw, prof. Dariusz Kołodziejczyk

Szanowni Państwo, bardzo się cieszę, że mogę powitać w Warszawie tak liczne grono uczestników z różnych państw Europy Środkowej i Wschodniej.

Może powstać pytanie – dlaczego akurat tutaj, w Warszawie, potrzebna jest konferencja o średniowiecznej Rusi? Odpowiem tak – po pierwsze, dlatego że należy się interesować sąsiadami. Po drugie, dlatego że również współczesna Polska zawiera w swych granicach terytoria dawnej Rusi i w pewnym sensie uznać można Polskę za jedno z państw sukcesyjnych Rusi Halickiej. Co więcej, jak się swego czasu przekonałem, w pewnym kontekście terminy „Polska” i „Ruś” się zlewają.

Powyższe stwierdzenie mogę zilustrować następującym przykładem: otóż w źródłach tatarskich XVI i XVII w. pojawia się termin Körel, etymologicznie wywodzący się od polskiego słowa „król” i odnoszący się do ziem będących we władaniu króla Polski. Węgierski orientalista Edmond Schütz postawił tezę, że termin ten należy utożsamiać z Rusią Halicką, a tropem tym podążył również zmarły niedawno wybitny ukraiński orientalista i historyk Jarosław Daszkiewicz, który również uznał, że spotykany w źródłach turecko-kipczackich termin Körel oznacza ziemie południowo-zachodniej Rusi.

Sprawa nie jest jednak tak prosta. Dla średniowiecznych Tatarów, którzy na co dzień obcowali i graniczyli z Wielkim Księstwem Litewskim, Polska pojawiła się niejako zza pleców Litwy, jako twór nowy, mało znany i wymagający zdefiniowania. W październiku 1514 r. chan Mengli Gerej wystawił list przymierny dla Korony Polskiej, odrębny od analogicznego dokumentu, który wcześniej otrzymało Wielkie Księstwo Litewskie. W dokumencie czytamy deklarację chana, w której stwierdza on, że od tatarskich najazdów bezpieczna będzie nie tylko Litwa, ale też „Лядскои Корѡны которыи города прислухают, Львов ѡ головах, людемь, городомь, местомь и селомь вашимь ѡсимь, которыи ж тутъ выписаны, хто им бѡдетъ непрятел, тотъ и нам непрятель”. Korona Polska została więc tu zdefiniowana jako „Lwów i inne miasta”. Podobną, choć nieco odmienną definicję Królestwa Polskiego zawiera dokument, który Mengli Gerej wystawił miesiąc później w języku włoskim. Chan zobowiązał się oszczędzić od najazdów: „[...] li dominii del Regno de Polonia, et prencipalmente le terre de Rossia et de Podolia, come sonno li castelli czoe Camyenyecz, et gli altri

castelli in quelli lochi situati, et qual se vogliano altri castelli appartenenti al decto Regno de Polonia”. Tym razem mamy więc definicję Korony Polskiej jako „przede wszystkim [prencpalmente] województw ruskiego i podolskiego”. Ujmując bardziej lapidarnie, Polska to „Kamieniec i inne zamki”.

Przysłowiową kropkę nad „i” stawia wreszcie dokument następcy Mengli Gereja, chana Mehmeda I Gereja, wystawiony w październiku 1520 r. w języku chorezmijsko-kipczackim, używanym w kancelariach państw sukcesyjnych Złotej Ordy aż do połowy XVI wieku. Chan zobowiązał się w nim nie najeżdżać „należących do Polski Lublina, Lwowa, Kamieńca Podolskiego, Międzyboża, Chmielnika, Latyczówka, Zinkowa, Buczacza, Bełża, Sokala, Przemyśla, Chełma, Skali, a także pozostałych Waszych miast”: „[...] İleh yurtunung Lublin İlav Qamanic Podolya Mejibuj İhimelnik Latıçev Zemqon Buçaçı Bels Soqal Premisle ve Qolma İsqala taqı bulardan başqa kermenleringiz [...]”. Polska została tu więc zdefiniowana przez 13 miast, z których aż dziesięć należy dziś do Ukrainy. Z pozostałych 3 miast leżących dziś w Polsce, także Przemyśl i Chełm przynależą do historycznej Rusi. Jedynie Lublin nie należał do Rusi i umieszczenie go na tej liście dodatkowo dowodzi, że Schütz i Daszkiewicz jednak się mylili, ograniczając zasięg terytorium, do którego odnosił się termin Körel, jedynie do ziem ruskich. Niemniej, jak widać powyżej, z punktu widzenia Tatarów Polska w dużym stopniu tożsama była z Rusią, gdyż to ruskie ziemie Rzeczypospolitej najczęściej były przez nich najeżdżane, a więc także te rejony były im najlepiej znane. Utożsamienie więc Polski i Rusi przynajmniej w tym kontekście ma głęboki sens i po raz kolejny uwidacznia, jak silnie spletały się losy obu krajów w minionych stuleciach.

Na tym zakończę to krótkie słowo wstępne, dziękując bardzo za uwagę i życząc owocnych obrad.

*Prof. Dariusz Kolodziejczyk
Dyrektor Instytutu Historycznego
Uniwersytetu Warszawskiego*

he welcoming speech by the President of the Students' of History Scientific Association at the Jagiellonian University Dominik Kadzik

Szanowni Państwo, pozwolę sobie zabrać przykład z Jego Ekscelencji Ambadora Federacji Rosyjskiej i mówić krótko, żebyśmy wszyscy przeszli do wykładu Pani Profesor Márty Font i obrad konferencyjnych. Ja, jako reprezentant Koła Naukowego Historyków-Studentów chciałem zwrócić uwagę na jeden ważny fakt, to znaczy chciałbym podkreślić uczestnictwo właśnie studentów na tej konferencji i podkreślić, że na początku była ona głównie konferencją studencką, natomiast teraz się przerodziła w taki dualistyczny twór, kiedy studenci i doktoranci wygłaszają swoje referaty wraz z wykładami profesorów i debatami pracowników naukowych. Pomoc pracowników naukowych, ich dobre ucho i krytyczna ocena referatów, mają na celu ważne zadanie – pomóc studentom, których zresztą większość aspiruje do późniejszej kariery naukowej. Dlatego też chciałbym zachęcić wszystkich tutaj zgromadzonych pracowników naukowych do konstruktywnej krytyki i pomocy tymże studentom.

Życzę Wam wszystkim, Szanowni Państwo, owocnych obrad, konstruktywnej dyskusji oraz zawarcia nowych znajomości.

*Dominik Kadzik,
Prezes Koła Naukowego
Historyków-Studentów
Uniwersytetu Jagiellońskiego*

he welcoming speech by the President
of the Scientific Association at the Centre
for East Studies at the University of Warsaw
MA Karol Kamiński

W imieniu Dyrektora Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego dr h.c. Jana Malickiego oraz Koła Naukowego SEW, chciałem Państwa powitać na III konferencji z cyklu *Colloquia Russica*. Z radością przyjęliśmy zaproszenie do udziału w tej jakże potrzebnej inicjatywie. Konferencja taka jak ta należy do rzadkości w świecie naukowym. Daje ona możliwość zaistnienia w dyskusji naukowej młodym, zaczynającym dopiero swoją badawczą przygodę, studentom i doktorantom.

W imieniu Dyrektora SEW dr h.c. Jana Malickiego i własnym chciałbym państwu życzyć owocnych obrad.

*Mgr Karol Kamiński
Prezes Koła Naukowego
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytetu Warszawskiego*

CHAPTER I
STUDIES

Monika Kamińska
(Kraków)

ARCHEOLOGICZNE ŚWIADECTWA NAJAZDÓW MONGOLSKICH NA MIASTA RUSKIE W XIII–XIV W.: RZECZYWISTOŚĆ A STEREOTYPY HISTORIOGRAFICZNE

Badanie śladów najazdów mongolskich jest zadaniem specyficznym, wymagającym od archeologa szczególnej ostrożności i posilkowania się źródłami i osiągnięciami innych nauk. Znaleźiska związane z niszczycielską działalnością najeźdźców można podzielić na kilka kategorii. Szturmy na miasta pozostawiły po sobie ślady w postaci warstw spalenizny widocznych w przekrojach wałów i wśród nawarstwień kulturowych miasta, masowe pochówki ofiar najazdu i „pochówki” nietypowe (szkielety osób przygniecionych materiałem budowlanym lub ginących w pożarach), skarby oraz zabytki ruchome (broń, najczęściej groty strzał). Nie wszystkie z wymienionych kategorii znalezisk można bez problemu powiązać z konkretnym wydarzeniem historycznym. W niniejszym artykule ukazane zostały problemy związane z badaniem najazdów mongolskich na Ruś i modyfikacją utartych w historiografii poglądów na temat upadku grodów ruskich, ukazane na przykładach wybranych stanowisk archeologicznych z terenu dzisiejszej Rosji, Ukrainy i Polski.

Zazwyczaj przedmiotem badań archeologów są ślady ludzkiego osadnictwa, jego szeroko pojętej działalności – wytwórczości i modyfikacji przestrzeni go otaczającej (od badania różnego rodzaju warsztatów rzemieślniczych po pozostałości miejsc pozyskiwania surowców, przepraw wodnych i lądowych, architektury użytkowej, kultowej i obronnej), czy w końcu pochówki ludzi, a także udomowionych zwierząt. W porównaniu do wymienionych typów stanowisk, badanie pozostałości po zjawiskach dość krótkotrwałych takich, jak np. ślady inwazji mongolskiej na Ruś z lat 1237–1240, jest zadaniem o wiele bardziej skomplikowanym. Wszelakie najazdy koczownicze, czy to scytyjskie, huńskie czy mongolskie były zjawiskiem stosunkowo ulotnym. Materiałne piętno krótkotrwałego ataku wroga nie zawsze zostawało odcisnięte na tyle głęboko, by przetrwać w warstwach kulturowych przez stulecia. Oblężenie i zdobycie danego grodu lub miasta¹ trwać mogło przecież zarówno kilka tygodni, jak i jeden dzień.

¹ W przypadku ośrodków ruskich stosowany będzie termin „miasto”. Terminy „gród” i „miasto” w odniesieniu do ośrodków ruskich bywają używane w polskiej literaturze naukowej zamiennie (ukr. *місто*, ros. *город*). Wynika to

Źródła archeologiczne związane z najazdami możemy podzielić na kilka podstawowych kategorii. W stratygrafii wałów obronnych i w nawarstwieniach majdanów grodzisk spotykane są warstwy spalenizny. Ponadto odkrywane są destrukty budowlane, zdeponowane w ziemi bądź skrytkach murów skarby, na terenie obleganych grodzisk odnajdowane są okazy broni oraz szczątki ludzi i zwierząt. W przypadku ludzkich szkieletów – niekiedy znajdowane są pojedyncze szkielety, a innym razem liczące setki lub tysiące szkieletów mogiły zbiorowe. Należy jednak pamiętać, iż nie wszystkie z wyżej wymienionych kategorii powiązane są jedynie z działaniami wojennymi – pożary nawiedzały drewniane średniowieczne miasta Rusi stosunkowo często, podobnie jak epidemie, których ofiary również grzebano w zbiorowych mogiłach (tzw. *скудельници, буйвищи, гнощца*)².

Przegląd źródeł i stanowisk

Badanie śladów najazdów znanych ze źródeł pisanych stawia przed archeologiem wyzwanie dopasowania materialnych świadectw najazdu do konkretnego wydarzenia historycznego. Jest to niekiedy zadanie trudne i ryzykowne. Niemal klasycznym przykładem problemów z interpretacją warstw spalenizny na grodzie jest Rajkowieckie Gorodiszcze (Райковецкое городище), niegdyś uważane za ośrodek spalony przez Mongołów podczas najazdu, dziś łączony z działalnością Daniela Romanowicza³. W identyfikacji warstw pożarowych źródła pisane są w jednych przypadkach pomocne, w innych przysparzają wątpliwości (np. w omówionym niżej Włodzimierzu nad Kłazmą). W czasie najazdu jedne osiedla spłonęły w całości i zostały opuszczone przez ocalałą ludność, inne ucierpiały w mniejszym stopniu i były odbudowywane. Praktykę zasypywania zgliszcz piaskiem i wyrównywania w ten sposób powierzchni pod nową zabudowę odnotowano np. w Bułgarze, ale i w grodach ruskich: Serensku czy Suzda-
lu⁴.

Kolejnym zagadnieniem związanym z najazdem mongolskim na Ruś jest architektura murowana – jej kryzys i powiązany z nim pogląd o zburzeniu wielu cerkwi i pałaców podczas niszczycielskiej inwazji. Źródła wskazują, iż jedynie Cerkiew Dziesięcinna⁵ i cerkiew p.w. św. Michała w Perejaślawiu⁶ runęły bezpośrednio w skutek działań Mongołów. Nie do końca jednak wiadomo, w jakich okolicznościach zniszczone zostały towarzyszące cerkwiom obiekty rezydencjonalne. Powodów, z których staroruskie budowle obracały się w ruinę było oczywiście więcej (np. powodzie, procesy stokowe, trzęsienia ziemi czy w końcu brak prac remontowych). Poza tym, rządy mongolskie cechowały się tolerancją religijną (zazwyczaj oszczędzano zarówno

częściowo z użycia staroruskiego słowa *город* (mającego kilka znaczeń – gród, fortyfikacje, kreml), które weszło do współczesnego języka rosyjskiego w znaczeniu „miasto”. Staroruskie ośrodki już w XI–XIII w. spełniały niemal wszystkie warunki czyniące z punktu osadniczego miasto według ekonomiczno–przestrzennych i prawnych definicji.

² В. Г. Ивакин, *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*, Київ 2008, с. 108–109.

³ Г. Ю. Ивакин, *Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие*, [in:] *Русь в XIII веке: древности тёмного времени*, ред. Н. А. Макаров, А. В. Чернецов, Москва 2003, с. 60.

⁴ М. Д. Подубояринова, *Город Болгар в XIII веке*, [in:] *Русь в XIII веке*, с. 106.

⁵ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРА], т. 2, Санкт–Петербург 1908, стб. 785.

⁶ *Ibidem*, стб. 781.

chrześcijańskie sobory, jak i muzułmańskie meczety). Jeszcze w pierwszej połowie XX w. zagadnienie budownictwa murowanego północno-wschodniej Rusi od najazdu mongolskiego po panowanie Iwana III stanowiło „ciemne wieki ruskiej architektury”⁷. Do niedawna sądzono, iż jedynymi pamiątkami po zabytkach północno-wschodniej Rusi końca XIII – początku XV są latopisowe wzmianki⁸.

Dzisiejszy stan badań jest o wiele bogatszy. Literatury przedmiotu stopniowo przybywa, dysponujemy też coraz liczniejszymi danymi o pozostałościach obiektów architektonicznych z XIII–XV w. Warto podkreślić również, że niektóre świątynie, wcześniej błędnie datowane, zostały „postarzone” i obecnie za czas ich powstania przyjmuje się XIII–XV w.

Badania archeologiczno-architektoniczne rzucają nowe światło na owe „ciemne wieki”. Tak było m.in. w przypadku architektury Kołomy. O samym mieście w czasach przed mongolskich wiemy stosunkowo niewiele, np. nieznanym jest do tej pory zarys przebiegu pierwotnych fortyfikacji Kołomy⁹. W latach 1978–1983 Wolfgang Kawelmachier (Волфганг Кавельмахер), Andriej Mołczanow (Андрей Молчанов) i Stanisław Orłowski (Станислав Орловский) przeprowadzili badania na kołomieńskim kremlu. Wiadomym było, iż na miejscu istniejącego do dziś XVII-wiecznego Soboru Uspienskiego stała cerkiew z czasów Dymitra Dońskiego. W dolnych partiach fundamentów badaczom udało się wyróżnić fragmenty jeszcze starszej kamieniarki z fragmentami zaprawy. W przypadku budowli z Kołomy widzimy więc wtórne użycie materiału budowlanego z cerkwi datowanej na koniec XIII lub początek XIV w., cofające, według ustaleń badaczy, początki architektury murowanej w mieście o niemal 100 lat przed Dymitrem Dońskim¹⁰.

Archeologia pomogła też nakreślić charakter budownictwa księstwa moskiewskiego w końcu XIII – na początku XIV w. Badania wyjaśniły, że znajdujący się do dziś na kremlu XV-wieczny Sobór Uspienski miał poprzednika zbudowanego w pierwszej połowie XIV w. (1326–1327)¹¹. Sobór Uspienski nie był jedyną budowlą kremla, posiadającą swój XIV-wieczny pierwowzór. Dzwonnica p.w. św. Jana Klimaka, zbudowana w czasach Iwana Groźnego, także stanęła na miejscu budowli o tym samym wezwaniu i funkcji z 1329 r. (rozebranej w 1505 r.). Także Sobór Archangielski (XVI w.) swą metryką sięga jeszcze XIV w.¹² Również największy rywal Moskwy w pierwszej połowie XIV w., Twer, posiadał swą architekturę murowaną. Jeszcze w końcu XIII w. zbudowano tu Sobór Przemienienia Pańskiego (1285–1290), który został w całości przebudowany w XVII w. W Twerze zbudowano także w latach 1323–1325 sobór monasteru Teodora, następnie przebudowano go w pocz. XV w., by w XVIII w. ostate-

⁷ С. В. Заграевский, *Зодчество Северо-Восточной Руси конца XIII–первой трети XIV века*. Москва, 2003. Информacje z cyfrowej wersji książki w internetowej bibliotece, zob: <http://www.rusarch.ru/zagraevsky4.htm> [24.XII.2012]

⁸ Ibidem. Zob. przyp. 7.

⁹ А. Б. Мазуров, *Эволюция Коломны в XIII–XIV веках: от малого города Древней Руси к домену великого князя московского*, [in:] *Русь в XIII веке*, s. 84–86.

¹⁰ С. В. Заграевский, *Зодчество Северо-Восточной Руси*. Zob. przyp. 7.

¹¹ Wykopaliska na moskiewskim kremlu prowadzone były w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych (Владимир Федоров, Нонна Шеляпина), ich wyniki nie były początkowo jednoznaczne i poprawna identyfikacja pozostałości architektury kremla została ustalona w toku dyskusji naukowej (Ibidem).

¹² Ibidem.

cznie go rozebrać¹³. Kolejnym ośrodkiem, w którym po najeździe mongolskim nie porzucono działalności budowlanej, był Rostów Wielki, gdzie powstała w 1287 r. cerkiew p.w. św. Borysa i Gleba. Budowla zniknęła z planu miasta w XVII–XVIII w. Została odkryta i zbadana podczas wykopaliisk przeprowadzonych w latach 1986–1991¹⁴.

Budownictwo północno–wschodniej Rusi epoki książąt Daniela, Jerzego i Iwana Kality dowodzi, iż kryzys wywołany najazdem nie był aż tak poważny, jak go dawniej przedstawiano.

Miastem z omawianego obszaru ziemi zaleskiej, które zdaje się potwierdzać wspomniany wyżej stereotyp o kryzysie budownictwa jest Włodzimierz nad Kłazmą. Wydaje się, iż Włodzimierz wraz z utratą znaczenia stał się mało atrakcyjnym polem dla nowych inwestycji budowlanych. Owszem, książęta ruscy rywalizowali o tytuł „księcia włodzimierskiego”, jednak najwyraźniej nie miało to znaczenia dla samego miasta. W pomongolskim Włodzimierzu, pomijając nieliczne prace remontowe przy istniejących już obiektach, nie budowano nowych murowanych świątyń do XVI–XVII w.¹⁵ Odtworzyć wygląd miasta – nie tylko przed, ale i po najeździe, jest niezwykle trudno. Dane archeologiczne dotyczące Włodzimierza są skromne w porównaniu z ośrodkami takimi, jak Riazan czy Kijów i wiele pytań, związanych z atakiem Mongołów na miasto, pozostaje nadal bez odpowiedzi. Latopis Ławrientijewski wspomina o ogromnym pożarze w mieście w 1185 r.¹⁶ Kolejne, wielkie pożary dotykały miasto w 1193 r. oraz w 1227 r. (spłonąć miało wtedy wiele cerkwi i dwór książęcy)¹⁷. Trudno jest więc ocenić skalę zniszczenia miasta w 1238 r. We Włodzimierzu spotykamy się zatem ponownie z problemem identyfikacji warstw pożarowych z konkretnym wydarzeniem historycznym.

Podczas badań zdobytych przez Mongołów miast, często odkrywano elementy uzbrojenia (przeważnie groty strzał), niestety, interpretacja znalezisk broni przy braku informacji ze źródeł pisanych jest ryzykowna. Powodów ku temu jest kilka – po pierwsze, armia Czyngis–Chana i jego następców stanowiła ogromny konglomerat etniczny, do którego wcielano podbite ludy i który opierał się na ludach Wielkiego Stepu, czerpiących swe bojowe tradycje z rozmaitych źródeł – od Japonii i Chin po tradycje perskie czy kaukaskie. Poza tym, wśród uzbrojenia koczowniczego zauważalna jest także pewna unifikacja, np. przeważają groty strzał osadzone na trzpieniu oraz popularne niemal na całym Wielkim Stepie ostrza rozwidłone, deltoidalne czy szerokie o łukowatych ostrzach¹⁸. Nawet sama terminologia dostarcza problemów. W literaturze spotykane są określenia: „uzbrojenie tatarskie”, „uzbrojenie mongolskie” czy w końcu „tataro–mongolskie”¹⁹. Aby znaleziska broni były przydatne w badaniach

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ю. Э. Жанров, *Археологические исследования во Владимире и „проблема 1238 года”*, [in:] *Русь в XIII веке*, s. 48.

¹⁶ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. I, Ленинград 1926–1928, стб. 392.

¹⁷ Ibidem, стб. 409, 449.

¹⁸ W. Świętosławski, *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.)*, Łódź 1996, s. 41–43.

¹⁹ Przykładowo: А.Ф. Медведев, *Татаро–монгольские наконечники стрел в Восточной Европе*, „Советская Археология”, 1966, 2, s. 50–60; В. Шевяков, *Подвиг русского народа в борьбе против татаро–монгольских захватчиков в XIII–XIV веках*, Москва 1961; М.В. Горелик, *Монголо–татарское оборонительное вооружение второй половины XIV–XV начала века* [in:] *Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины*, Москва

nad najazdem mongolskim należy uwzględnić szereg czynników z nimi związanych. Witold Świątosławski w swoim opracowaniu znalezisk mongolskich z terenu Europy Środkowej przy opisie danego okazu broni uwzględnił przede wszystkim informacje ze źródeł pisanych, a w przypadku ich braku: bezpośrednią lokalizację na trasie przemarszu wojsk mongolskich lub lokalizację na terenach przez nie penetrowanych, kontekst i zabytki towarzyszące znalezisku i, oczywiście, analogie formalne do znalezisk stepowych²⁰.

Charakterystycznymi dla niszczycielskich najazdów są groby masowe ludności zdobytego ośrodka i pojedyncze szkielety odnajdywane w fosach lub pod zgliszczami. Masowe pochówki odkryto m.in. w Kijowie, Kołomnie, bułgarskim Biljarze²¹.

Stosunkowo dobrze przebadane zostały groby masowe w Riazaniu. Pierwsze szkielety, pochodzące z masowej mogiły, odkryto na tzw. północnym grodzie już w 1926 r., jednakże sądzono wtedy, iż odkryto długo funkcjonujące kilkuwarstwowe cmentarzysko, na którym nowsze groby spoczywały na starszych. Dalsze wykopaliska pokazały, iż jest to grób masowy, w którym w jednym wspólnym wykopie ułożono ciała zabitych warstwami. Kolejna z rizańskich mogił zbiorowych zlokalizowana została przy wale „średniego grodu”, na warstwie pożarowej. Następne pochówki masowe pochodziły z rizańskiego Podolu. Wśród wyposażenia szkieletów znajdowano zazwyczaj drobne przedmioty, ozdoby i części stroju datujące mogiłę na pierwszą połowę XIII w. oraz fragmenty wcześniejszej ceramiki, które znalazły się w wypełniku jamy grobowej prawdopodobnie podczas jej zasypywania. Nie można wykluczyć, iż omawiana mogiła zbiorowa została wyryta częściowo na terenie wcześniejszego cmentarzyska z XII–XIII w.²²

Stanowiskiem o ogromnej liczbie pochówków masowych jest Kijów. Po raz pierwszy na zbiorowe mogiły w Kijowie natknął się na początku ubiegłego stulecia Iosif Chojnowskij (Иосиф Хойновский) podczas wykopalisk prowadzonych przy ul. Dziesięcinnej²³. W sezonie badawczym 1907–1908 Wikentij Chwojka (Викентий Хвойка) na sadybie Grigorija Piotrowskiego (Григорий Пётровский), w bezpośrednim sąsiedztwie Cerkwi Dziesięcinnej, odkrył zbiorową mogiłę, którą od razu uznano za grób obrońców cerkwi²⁴, gdyż szkielety odnalezione przez W. Chwojkę nosiły na sobie ślady nagłej śmierci. Szkielety z masowej mogiły odnalezione na terenie Cerkwi Dziesięcinnej także w 2007 r.²⁵ Kolejnym znaleziskiem nietypowego pochówku był szkielet dziecka, odkryty w pobliżu Monastynu p.w. św. Michała Archanioła o Złotych Kopułach²⁶ – dziecko najprawdopodobniej zginęło w pożarze. Domostwa noszące ślady nagłej katastrofy odkryto na Podole. W chatach odkopanych przy ul. Wielkiej

1983.

²⁰ Idem, *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*, Łódź 1997, s. 29–72.

²¹ В. Г. Івакін, *Християнські поховальні пам'ятки*, с. 109–111; А. Б. Мазуров, *Еволюція Коломни в XIII–XIV*, с. 90; М. Д. Полубояринова, *Город Болгар в XIII веке*, с. 103.

²² В. П. Даркевич, Г. П. Борисевич, *Древняя столица Рязанской земли XI–XIII вв.*, Москва 1995, с. 372–383.

²³ Моżliwe, iż kontynuację tej kilkutyśięcnej mogiły odkrył w 1910 r. architekt Dmitrij Milejew.

²⁴ М. К. Каргер, *Киев и монгольское завоевание*, „Советская Археология”, 1949, 9, с. 60.

²⁵ В. Г. Івакін, *Християнські поховальні пам'ятки*, с. 110.

²⁶ М. К. Каргер, *Киев и монгольское завоевание*, с. 65–67.

Żytomierskiej w 1946 r. natrafiono na pozostawione jakby w pośpiechu inwentarze – całe naczynia, narzędzia metalowe, ozdoby. Wszystkie domy nosiły też ślady działania ognia. Jednakże najbardziej szokującym było odkrycie w piecu jednego z domostw przyciśniętych do siebie szkieletów dwóch osób. Nogi szkieletów były nieco nadpalone²⁷. Trudno jednak orzec, czy omawiane domostwa z Podolu zostały opuszczone podczas najazdu mongolskiego, czy może nieco wcześniej.

Z okolic Kijowa (monastyr Zwierzyniecki) pochodzi także dość dawne²⁸ znalezisko, interpretowane jako pochówki mnichów, którzy schronili się w klasztornej pieczarze w czasie ataku nieprzyjaciela. Wróg, według teorii Iwana Kamanina (Иван Каманин), miał uwięzić mnichów w ich skalnym schronieniu, a ci zmarli w pieczarach z powodu niedostatku wody, pożywienia i tlenu. Teorię tę potwierdziły wykopaliska – rozpoznanie i datowanie zabytków towarzyszących szczątkom ludzkim wskazało, iż szkielety faktycznie należały do mnichów szukających schronienia w pieczarach podczas najazdu w 1240 r.²⁹

Groby masowe z XIII w. z Kołomny charakteryzowały się stosunkowo niewielkimi rozmiarami w porównaniu do kijowskich czy rizańskich. Były to jednowarstwowe mogiły zbiorowe o prostokątnie zarysowanych jamach. Odkryte zostały na nekropoli datowanej na XIII – XV w.³⁰

Ciekawą sytuację związaną z pochówkami ludności poległej w czasie najazdu odnotowali badacze stolicy Bułgarii Wołżańskiej. W warstwach spalenizny, łączonych z najazdem na Bułgar w 1236 r., nie odnaleziono żadnego ludzkiego szkieletu, podczas gdy w warstwach interpretowanych jako ślady najazdu z 1361 r. czy ruskiego ataku z 1431 r. spotykano ludzkie szczątki³¹. Czy świadczy to o poddaniu się ludności miasta i oszczędzeniu jej przez napastników? Teorii na ten temat można stworzyć wiele.

Cmentarz (nie zaś mogiłę zbiorową), na którym pochowano prawdopodobnie ofiary najazdu mongolskiego, odkryto w Gródku Nadbużnym. Cmentarzysko datowane jest na połowę XIII w. Wśród odkrytych na cmentarzysku szkieletów wiele nosiło ślady uszkodzeń zadanych bronią sieczną. Jako że sam Gródek Nadbużny (utożsamiany z Wołyniem) położony jest niedaleko obleganego przez Mongołów Włodzimierza Wołyńskiego, możliwa jest właśnie taka interpretacja³².

Wśród odnalezionych szkieletów, kojarzonych z bojami z mongolskim agresorem, można niekiedy pokusić się o próbę identyfikacji szczątków napastnika, jak np. miało to miejsce w Kijowie. W jednej ze spalonych chat odkryto stos szkieletów, z których czaszki dwóch reprezentowały typ mongoloidalny³³. Oczywiście, interpretacja tych szczątków jako wojowników mongolskich na podstawie samej tylko analizy jest wysoce dyskusyjna.

²⁷ Ibidem, c. 71.

²⁸ Ogromną ilość ludzkich szkieletów w różnych pozach odkrył w jednej z pieczar klasztoru Zwierzynieckiego artysta Dumitr Zajczenko (Дмитро Зайченко) w 1911 r., zob.: В. Г. Івакін, *Християнські поховальні пам'ятки*, c. 110–111.

²⁹ Ibidem, c. 110–111.

³⁰ А. Б. Мазуров, *Эволюция Коломны в веках: от малого города Древней Руси к домену великого князя московского*, [in:] *Русь в XIII веке*, c. 90.

³¹ М. А. Подубояринова, *Город Болгар в XIII веке*, c. 105.

³² L. Rauhut, *Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stanowisku 1A w Gródku Nadbużnym*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 2, 1956, s. 78–81.

³³ М. К. Кареп, *Киев и монгольское завоевание*, c. 71.

Kolejną i dość powszechną kategorią znalezisk, związaną z ludzkim zachowaniem w obliczu nagłego zagrożenia, są skarby. Jednym z najciekawszych była podziemna skrytka spod południowo-zachodniej części Cerkwi Dziesięcinnej, odkryta i przebadana w 1939 r. Głębokość pomieszczeń, do których prowadził szyb wyłobiony w lessie, sięgała aż 4 m poniżej dawnego poziomu podłogi cerkwi. Eksploracja zasypiska tunelu dostarczyła wielu artefaktów: poczynawszy od ułamków marmurowego sarkofagu, destruktu budowlanego i form odlewniczych, po m.in. fragmenty nadpalonych szkieletów dwóch osób (starszej i młodszej) w najniższych partiach skrytki. Przy szkieletach odnaleziono fragmenty tkanin, skóry i drogie ozdoby oraz elementy stroju³⁴. Michaił Kargier (Михаил Карпеп) wspomina także o bocznym tunelu, jaki – schroniwszy się w skrytce – Kijowianie starali się przebić w kierunku stoku Góry Starokijowskiej. Niestety, gdy mury świątyni runęły, gruzy zasypały tunel wraz ze znajdującymi się w nim ludźmi³⁵, czyniąc ze skrytki jeden z „nietypowych” grobów.

Tzw. „upadek rzemiosł” po najeździe mongolskim, wyraża się w stosunku liczby wyrobów rzemiosła w warstwach sprzed najazdu i po najeździe. Problem ten wymaga krytycznego podejścia. Czy np. zanik wyrobów z metali kolorowych w danej części miasta oznacza, iż napływ surowca ustał, zmniejszył się popyt na wyroby albo też, że warsztat rzemieślniczy upadł (rzemieślnik zginął, został uprowadzony bądź zmienił profesję), czy też może został on jedynie przeniesiony w inną, niezbadaną dotąd archeologicznie część miasta? Mino wszystkich tych wątpliwości, nasycenie zabytkami warstw stanowi jednak pewną wskazówkę. Dobrze obrazują to wykopy założone na moskiewskim kremle. W tamtejszym materiale wykopaliskowym ogromna ilość śladów produkcji rzemieślniczej datowana jest tylko do połowy XIII w.³⁶

Najazd z lat 1237–1240 a stereotypy historiograficzne

Oprócz ogólnych stereotypów o zburzeniu większości świątyń i pałaców, upadku sztuki budownictwa murowanego czy o zaniku staroruskich rzemiosł, istnieją też pewne utarte od lat przekonania, dotyczące konkretnych ośrodków. Jednym z nich jest wyobrażenie o zupełnym opustoszeniu miasta Rianzań. Tragiczną historię o zdobyciu miasta w XIII w. opowiada *Повесть о разорении Рязани Батыем*, skomponowana na podstawie lokalnego latopisarstwa i tradycji ludowej dopiero w XIV w. Zdobycie Riazania musiało więc odbić się na Rusi niezwykle szerokim echem, skoro powieść ta przetrwała niemal sto lat w tradycji ustnej, a do naszych czasów dotrwała w licznych odpisach z XVI–XIX w.³⁷ Jak wskazują dane archeologiczne, rok 1237 nie oznaczał końca osadnictwa w mieście. Na terenie Riazania odnaleziono nie tylko liczne znaleziska ceramiki z XIII–XIV w., ale i wyrobów elitarnych oraz monet. Sytuację komplikuje jednak fakt, iż zabytki te nie są związane z konkretnymi obiektami. Staroruskie

³⁴ Idem, *Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947)*, Киев 1951, s. 112–140.

³⁵ Ibidem, s. 136.

³⁶ Т. Д. Панова, *Москва и монгольское нашествие: характер культурного слоя Кремля XIII века*, [in:] *Русь в XIII веке*, s. 97–102.

³⁷ W. Jakubowski, R. Luźny, *Literatura staroruska. Wiek XI–XVII. Antologia*, Warszawa 1971, s. 80–89.

miasto zostało w pewnym momencie opuszczone (już po XIII w.), a na jego terenie rozwijało się intensywnie rolnictwo, które zupełnie zniszczyło późniejsze warstwy kulturowe³⁸. Pewnym jest, iż sam Riazan funkcjonował jako ośrodek miejski jeszcze przez pewien czas po 1237 r.

Sporo uproszczeń i uogólnień odnosi się również do Kijowa i obszaru Rusi południowej. Jedno jest pewne – w 1240 r. miasto silnie ucierpiało. Dokładniejszą próbę odtworzenia losów Kijowa utrudnia fakt, że wiele obiektów tradycyjnie już związanych z najezdami (skarby, ślady pożarów) datowano wyłącznie na 1240 r., w rezultacie czego ocena wpływu ataku Batu–chana na Kijów (również na południoworuskie stanowiska) urosła do roli mitu zupełnego upadku miasta, jego handlu (w materiale archeologicznym widoczny jest zanik amfor, rozumiany jako zaprzestanie importu płynów w nich przewożonych) i rzemiosł. W ogólnej świadomości pojawiło się wyobrażenie o całkowitym odizolowaniu spraw Kijowa i Rusi południowej od Rusi północno–wschodniej. Danych o częściowym wyludnieniu tzw. „miasta Izjasława” po zdobyciu Kijowa przez Mongołów dostarczyły m.in. badania Kargiera z 1938 r. na terenie monastynu św. Michała o Złoty Kopułach. Przy klasztorze odkryto także kompleks domostw z XII – początku XIII w. Osobliwością stratygrafii tego obszaru był niemal zupełny brak warstw z materiałami pochodzącymi z XIV–XVI w.³⁹ nad warstwami staroruskimi. W stratygrafii wykopów badacza opuszczone domostwa staroruskie przykryła warstwa nowo wykształconego humusu, a ponad nią widniała cienka kulturowa warstewka z XVII–XVIII w.⁴⁰

O częściowym tylko zmniejszeniu znaczenia Kijowa mogą świadczyć ślady kontynuacji zasiedlenia we wszystkich rejonach miasta, choć z różną intensywnością, jak i obecność w materiale archeologicznym zabytków i ceramiki datowanych na XIII–XV w. Na zaburzony obraz kultury materialnej Kijowa wpływa także stereotypowe traktowanie przedmiotów takich, jak m.in. szklane bransolety, jako tradycyjnie związanych z okresem przedmongolskim, podczas gdy te same rodzaje zabytków znane są i z datowanych na czasy późniejsze warstw z innych ośrodków północnej Rusi⁴¹.

W przypadku Kijowa dysponujemy jeszcze jedną kategorią źródeł dotyczącą koźowników – najazd mongolski pozostawił ślady w miejskiej toponimii stolicy Rusi Kijowskiej. Brama Sofijska, łącząca „gród Włodzimierza” z „grodem Jarosława” nazywana była po najeździe mongolskim Batyjową⁴². Drugim obiektem, który swą nazwę zawdzięcza wodzowi Mongołów jest położona na południowych rubieżach Kijowa Batyjowa Góra.

³⁸ А. В. Чернецов, И. Ю. Стрикалов, *Старая Рязань и монголо–татарское нашествие в свете новых исследований*, [in:] *Русь в XIII веке*, с. 18–33.

³⁹ Така ситуація мала місце не тільки на обшарзе tzw. „miasta Izjasława”. Як вважає Gleb Івакін (Гліб Івакін), брак warstw w dzisiejszych wykopach archeologicznych w niektórych partiach „miasta Górnego” w Kijowie nie означає, że їх там nigdy не було. Powodem ich zniknu mogło być przede wszystkim intensywne budownictwo miejskie w czasach powożупnych. Zob.: Г. Ю. Ивакин, *Историческое развитие Южной Руси*, с. 60.

⁴⁰ М. К. Каргер, *Киев и монгольское завоевание*, с. 67.

⁴¹ Г. Ю. Ивакин, *Историческое развитие Южной Руси*, с. 63.

⁴² П. А. Раппопорт, *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников*, „Археология СССР”, вып. Е1–47, 1982, с. 11.

Podsumowując, źródła archeologiczne dają jedynie częściową wiedzę o najazdach, którą należy konfrontować przede wszystkim ze źródłami historycznymi oraz wynikami badań historyków sztuki i architektury. Badania archeologiczne nie tylko dostarczają nowych informacji o charakterze i zasięgu najazdów mongolskich, ale pozwalają modyfikować stereotypowe wyobrażenia o znaczeniu inwazji mongolskiej dla poszczególnych ośrodków Rusi.

*

Monika Kamińska, *Archeological proofs of Mongol attacks on Old Rus' cities in 13th–14th c.: reality and historiographical stereotypes*

Studying traces of invasions is a specific task that requires archaeologist's special attention and resorting to sources and achievements of other disciplines of science. Findings related with the destructive invaders can be divided into several categories. Attacks on the cities left their traces in the form of burned layers visible in the cross shaft and the cultural strata of the cities, mass burials of the victims of the invasion and atypical „burials” (weighed down by building material skeletons or bones of the victims of fires), treasures and small finds (weapons, mostly arrowheads). Not all of these categories of finds can be easily linked to specific historical event. The research issues related to the study and modification of the historiography stereotypes of Mongol invasions and their influence on the collapse of Ruthenian towns have been shown by examples of chosen archeological sites from the area of present-day Russia, Ukraine and Poland.

*

Моника Каминская, *Археологические свидетельства монгольских нападений на русские города в XIII–XIV вв.: реальность и историографические стереотипы*

Исследование следов монгольских нападений – достаточно специфичное задание, которое требует от археолога особого внимания и осторожности, а также помощи других дисциплин. Находки, связанные с нападениями кочевников, можно разделить на несколько категорий. Штурмы городов оставили по себе следы – пепелища, видимые в разрезах валов и среди культурных шаров города, массовые погребения жертв нападений и нетипичные „погребения” (скелеты задавленных строительным материалом или погибших при пожаре людей), материальные памятники (оружие, чаще всего наконечники стрел). Не все из перечисленных категорий можно смело связывать с конкретным историческим событием. В настоящей статье, на примере избранных археологических объектов, находящихся на территории современных России, Украины и Польши, акцентируется внимание на проблемах, связанных с исследованием монгольских нападений на Русь и с модификацией укоренённых в историографии взглядов, касающихся проблемы падения русских городов.

Adam Mesiarkin
(Bratysława)

NAJAZD MONGOLSKI NA RUŚ OCZYMA POLSKICH, CZESKICH I WĘGIERSKICH KRONIKARZY

W artykule zanalizowano polskie, czeskie i węgierskie źródła narracyjne pod względem ich informacji o podboju Rusi przez Mongołów w połowie XIII w. Podkreśla się, że informacje o takich wydarzeniach, jak bitwa nad rzeką Kalką, zniszczenie Kijowa czy innych miast ruskich, są często bardzo skromne. Stan ten, poza małymi wyjątkami, nie zmienia się aż do pojawienia się Mongołów w granicach Królestwa Węgierskiego, Czeskiego i ówczesnej Polski. Autor przedstawia wniosek, że środkowoeuropejscy kronikarze byli często lepiej poinformowani o wydarzeniach mających miejsce w Ziemi Świętej niż o wydarzeniach na Rusi, co też może świadczyć o niedocenieniu groźby najazdu mongolskiego w krajach Europy Środkowej.

Analizując odgłos najazdu mongolskiego na Ruś w kronikach czeskich, węgierskich i polskich, oczekiwać by można było, że będzie się pojawiał w nich – w odniesieniu do klęski nad Kalką czy upadku Kijowa, apokaliptyczny motyw, metafora upadku Rzymu, nadejście ludów Gog i Magog. Podobnie jak to przedstawiono w *Latopisie Nowogrodzkim*, w którym Mongołowie ukazani zostali jako naród piekielny, zesłany na chrześcijan za ich grzechy¹. I rzeczywiście, w źródłach węgierskich, czeskich i polskich Mongołowie często pojawiają się w takim świetle. Ale, co trzeba wyraźnie podkreślić, taka ocena nie była związana ze zniszczeniem przez koczowników ziem ruskich, a pojawiła się dopiero po wydarzeniach w Polsce i na Węgrzech.

Ze źródeł, geograficznie i chronologicznie „najbliższych” do najazdu mongolskiego na Ruś – kronik i roczników polskich – nie uzyskujemy zbyt dużo informacji na temat sytuacji panującej na ziemiach ruskich. Stosunkowo dużo wzmianek o podboju Rusi przez koczowników podaje jedynie *Kronika Wielkopolska*². Najpierw znajdujemy

¹ *Chronicle of Novgorod*, trans. R. Michell, N. Forbes, London 1914, p. 64 (pod rokiem 1224); *Новгородская первая летопись старшего извода*, Москва–Ленинград 1950, s. 61. Motyw Bożej kary w przypadku najazdu mongolskiego jest obecny i rozpracowany w kaznodziejstwie Serapiona Peczerskiego, zob.: *Слово блаженного Серапiona о маловеце*, [in:] *Памятники литературы Древней Руси, XIII век*, изд. Д. С. Лихачёв, Л. А. Дмитриев, Москва 1981, s. 455.

² O *Kronice Wielkopolskiej* szerzej, zob.: B. Kürbisówna, *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1959, s. 164–184; J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 133–139.

w niej informację o zdewastowaniu i spaleniu przez Mongołów Węgier w roku 1238³, po czym, autor notuje pod 1241 r., że „Bathy rex Tartarorum cum suis exercitibus Tartarorum, gentis savae et innumerae, transiens per Russiam, voluit intrare Hungariam”⁴. Należy zwrócić uwagę na fakt, że kronikarz jako jedyny z zachodnich autorów, wiedział o tym, iż u księcia mazowieckiego, Konrada, znalazł schronienie książę czernichowski Michał Wsiewołodowicz, jednak i on nie wyjaśnił powodu ucieczki ruskiego władcy do Polski⁵. Co ciekawe, śląska *Kronika Księżąt Polskich* nie wspomina nawet o tym, że Mongołowie podbili Ruś⁶.

O wiele mniej informacji o omawianym zagadnieniu znajdujemy w rocznikach polskich. XIII-wieczny *Rocznik kapitulny krakowski*⁷, *Rocznik krótki*⁸, *Rocznik Malopolski*⁹ czy *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*¹⁰ informują o Mongołach dopiero pod rokiem 1241, w związku z bitwą pod Legnicą, a także w związku z tym, że „rex intravit Ungariam cum multis exercitibus”¹¹. Podobnie *Rocznik franciszkański Krakowski* mówi o koczownikach dopiero pod 1241 r.: „Tartari Cracoviam intraverunt, ducem Slezie Henricum occiderunt”¹². Również i młodsze roczniki – *Rocznik Traski*¹³, *Rocznik Sędziwoja*¹⁴ i *Rocznik wielkopolski*¹⁵ – zwracają uwagę na Mongołów dopiero pod rokiem 1241 lub nawet 1242 r., w momencie kiedy „Tartari vastaverunt Poloniam”¹⁶ i „Tarsis rex” zaatakował Węgry¹⁷.

Do nielicznych roczników, których autorzy podają chociażby szczątkowe informacje o najeździe Mongołów na Ruś, należą *Rocznik świętokrzyski* i *Rocznik poznański młodszy*. *Rocznik świętokrzyski*, powstały na przełomie XIII i XIV w., pod rokiem 1239 podaje informację o najeździe Mongołów, którzy wyprawili się przeciw królowi Beli IV oraz „contra Cracoviam, Wratislaviam”, i którzy przed tym zniszczyli „Syradie, Sandomirie et Russie”¹⁸. Z kolei *Rocznik poznański młodszy*, spisany w XV w., ale naśladujący lakoniczny styl starszych roczników, podaje notatkę o tym, że „rex Tartarorum Bathi vastavit Russiam et Poloniam et Ungariam”¹⁹.

Warto też kilka słów wspomnieć o danych Jana Długosza na temat interesującego

³ *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [daje: MPH], t. 2, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, p. 560; *Chronica Poloniae Maioris*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series* [dalej: MPH.NS], t. 8, ed. B. Kürbis, Warszawa 1970, p. 86 i przyp. 484.

⁴ *Kronika Wielkopolska*, wyd. B. Kürbis, Kraków 2012, s. 153.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Zob.: *Kronika książąt polskich*, [in:] MPH, t. 3, ed. A. Bielowski, Lwów 1878, s. 489.

⁷ *Rocznik kapitulny krakowski*, [in:] MPH, t. 1, ed. A. Bielowski, Lwów 1864, s. 804; *Najdawniejsze roczniki polskie i kalendarz*, ed. Z. Kozłowska-Budkowa, [in:] MPH.NS, t. 5, Warszawa 1978, s. 79.

⁸ *Rocznik krótki*, [in:] MPH, t. 1, s. 804, 806, 807.

⁹ *Rocznik Malopolski*, [in:] MPH, t. 3, ed. A. Bielowski, Lwów 1878, s. 166.

¹⁰ *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, ed. B. Kürbis, G. Labuda, [in:] MPH.NS, t. 6, Warszawa 1962, s. 5.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Rocznik franciszkański Krakowski*, [in:] MPH, t. 2, s. 838.

¹³ *Rocznik Traski*, [in:] MPH, t. 2, s. 838.

¹⁴ *Rocznik Sędziwoja*, [in:] MPH, t. 2, s. 877.

¹⁵ *Rocznik wielkopolski*, [in:] MPH, t. 3, s. 882.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, s. 5.

¹⁸ *Rocznik świętokrzyski*, [in:] MPH, t. 3, s. 71.

¹⁹ *Rocznik Poznański młodszy*, [in:] MPH.NS, t. 6, s. 137.

nas zagadnienia. Długosz, korzystając z ruskich źródeł²⁰, jako jedyny z zachodnich kronikarzy opisał pierwszy najazd Mongołów na Ruś i bitwę nad Kałką. Umieścił w *Kronice* krótki opis pochodzenia i rozwoju szczepu mongolskiego, wyjaśnił *casus belli*, szczegółowo opisał przebieg bitwy nad Kałką (co prawda pod błędną datą)²¹, również przedstawił zdobycie Riazania, Suzdala, Czernihowa, dopełniając te informacje wzmiankami o zniszczeniach, mordach na starcach i dzieciach, a także o pojmo-
waniu jeńców wojennych²².

W dziejopisarstwie sąsiednich Czech sytuacja była podobna. Wydaje się, że kronikarze czescy nie wykazali większego zainteresowaniu najazdem mongolskim na Ruś. Na przykład, w *Kronice Dalimila*, powstałej na początku XIV wieku, pojawia się tylko krótka wzmianka na temat omawianej kwestii. Kronikarz sporo pisze o szpiegach Mongołów, Kartasach (według niektórych interpretacji jest to pierwsza wzmianka o Cyganach na terytorium Czech), którzy mieli dokonać rozpoznania na czeskiej ziemi, dzięki czemu, według słów kronikarza, Mongołowie mogli później czuć się tu „jak w domu”. Pierwsza rymowana czeska kronika nie szczędzi też opisów „okrutnych hord, cieszących się w mordach”. Natomiast o najeździe koczowników na Ruś wspomina tylko epizodycznie. Pisząc o trzech odłamach dzikiego narodu, autor zanotował: „jeden króla Węgier dusi, jeden morduje chrześcijańskie dzieci w Polsce i ostatni maszeruje po zwycięstwo do Kijowa”²³. To jedyne informacje, jakie możemy znaleźć w *Kronice Dalimila* na temat wydarzeń na Rusi.

Czeskie kroniki doby cesarza Karola IV, spisane po upływie znaczącego czasu od najazdu mongolskiego na Ruś i Europę Środkową zawierają jeszcze mniej informacji o mongolskim podboju Rusi. Faktycznie o tym wydarzeniu wspomina jedynie kronikarz zwany Pułkawa, pisząc krótko o pogańskich „Tatarach”, którzy zabili Henryka Pobożnego, zniszczyli i splądrowali całą Ruś i „inne królestwa wierzących”²⁴. Natomiast pozostali autorzy, np. autor *Kroniki Zbrastawskiej*, pochodzącej z początku XIV w., czy František Pražský, piszący w połowie XIV w., przedstawiają tylko echo mongolskiego najazdu, nie wspominając o ziemiach ruskich. W ich relacjach Mongołowie to lud „pełny brudu” trzymający w swych rękach Ziemię Świętą²⁵ lub lud, który jest symbolem pogan, niesie zagrożenie wszystkim chrześcijanom i jest dla nich karą za ich grzechy²⁶.

Więcej informacji o wydarzeniach na Rusi w latach 1236–1240 zawierają

²⁰ O tym szerzej, zob.: Ю. А. Лимонов, *Ян Длугоши и русские летописи*, [in:] *Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках*, Ленинград 1978, s. 6–96.

²¹ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 6, red. Z. Kozłowska-Budkowa, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1973, s. 268.

²² *Ibidem*, s. 268.

²³ *Kronika tak řečeného Dalimila*, ed. M. Bláhová, Praha 1977, s. 146; Szerzej o *Kronice*, zob.: *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, part 1: *Vydání textu a veškerého textového materiálu*, ed. J. Daňhelka, K. Hádek, B. Havránek, N. Kvitková, Praha 1988, passim; M. Bláhová, *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. Historický komentář. Rejstřík*, Praha 1995, passim.

²⁴ *Příbeka z Radenína, řečeného Pulkava, Kronika česká*, [in:] *Kroniky doby Karla IV*, ed. M. Bláhová, Praha 1987, s. 357.

²⁵ *Kronika Zbraslavská*, ed. V. Novotný, trans. J. Novák, Praha 1905, s. 334.

²⁶ *František Pražský*, [in:] *Kroniky doby Karla IV*, ed. M. Bláhová, Praha 1987, s. 120, 131.

współczesne im źródła węgierskie. W 1236 r. z Węgier do krajów nadwołżańskich wyruszył kaznodzieja Julian w celu poszukiwania rodaków, którzy zatrzymali się za Wołgą. Jego droga powrotna przebiegała przez Riazan, Suzdał, Włodzimierz i Polskę. W trakcie podróży posłaniec dowiedział się o pojawieniu się na stepach wschodnioeuropejskich Mongołów, którzy kierowali się do Europy²⁷. Niebawem Julian wybrał się w kolejną podróż, z której powrócił w roku 1238. Tym razem podczas pobytu na Rusi zakonnik otrzymał informacje o konkretnych działaniach Mongołów – podziale ich wojska na 4 części, z których jedna poruszała się w kierunku Suzdała, druga – na Riazan, trzecia natomiast oczekiwała nad Donem. Od uciekających Rusinów dowiedział się, że Mongołowie czekają na nadejście zimy, aby móc przekroczyć zamrznięte rzeki i w ten sposób ułatwić sobie podbój Rusi²⁸. Z kolei *Carmen miserabile* Rogeriusa, napisana tuż po najeździe Mongołów na Węgry, w ogóle nie wspomina o wydarzeniach na Rusi²⁹.

Napisana w latach 60. XIII w. *Historia Salonitana* archidiakona splickiego Tomasza, w porównaniu do innych węgierskich, czeskich i nawet polskich kronik, zawiera szczegółowe opisy, dotyczące interesującego nas tematu. Oczywiście archidiakon musiał być dobrze poinformowany o opisywanych przez niego wydarzeniach, wskazując na to jego dokładne zapiski: pod rokiem 1239 Tomasz pisze, że „zguna rasa Tatarów” zaatakowała granice chrześcijaństwa w „Ruthenii”³⁰. Pod rokiem 1240 autor podaje inne ciekawe świadectwo, mianowicie zapisał, że już wiele lat krążą wiadomości o zniszczeniach, które są dziełem „tego okropnego plemienia ze wschodu”. Wydaje się, że Tomasz ma na myśli bitwę nad Kałką, ponieważ mówi o dzielnej obronie Rusinów i o wielu krwawych bitwach, po których Mongołowie wycofali się z Rusi na 20 lat. Późniejszego upadku Suzdała archidiakon splicki nie traktuje jako porażki samych tylko Rusinów, lecz jako klęskę i upadek jednego z najwspanialszych miast chrześcijańskich, które nie zostało zdobyte w otwartej walce, lecz za sprawą oszustwa i podstępów. W podobnym nastroju opisano zaćmienie Słońca i rozprzestrzenienie się strachu i zgrozy po zrównaniu Suzdała z ziemią przez koczowników. Dla porównania – zniszczenie samych Węgier i porażkę nad rzeką Sajó (Solo, Slaná) kronikarz tłumaczy karą za świadome ignorowanie zagrożenia i za upadek męstwa, czy nawet za zniewieściałość i przywdziewanie kobiecych strojów.

Utwór Szymona z Kezy (ukończony ok. 1280 r.), bliski chronologicznie mongolskiemu najazdowi na Ruś, Węgry i Polskę, stwierdza jedynie, że podczas rządów Beli IV Mongołowie zaatakowali królestwo z trzech stron z blisko półmilionowym wojskiem³¹. Dalsze opisy skupiają się dramatycznych losach Beli IV i Kolomana, ale nie

²⁷ *Tatarský vpád. Historické rozprávanie o strašných udalostiach, ktoré priniesli obyvateľom Uhorského kráľovstva veľa utrpenia a celú krajinu priviedli na pokraj skazy*, ed. R. Marsina, M. Marek, Bratislava 2008, s. 10.

²⁸ *Traktát o Tatároch*, [in:] *Tatarský vpád*, s. 40.

²⁹ *Rogeriova Žalostná pieseň*, [in:] *Tatarský vpád*, s. 76.

³⁰ *Thomae Archidiaconi Spalatensis. Historia Salonitarum atque Spalatinorum pontificum*, ed. D. Karbić, M. Sokol, O. Perić, J. R. Sweeney, Budapest 2006, s. 231. Więcej o wspomnianym utworze, zob.: Toma Arhidakon, *Historia Salonitana. Povijest Salonitanskibi Splitskih pravosvećenika*, ed. et trans. O. Perić, R. Katičić, Split 2003, s. 2–19.

³¹ *Magistri Simonis de Keza, [in:] Chronica Hungarorum*, ed. M. Florianus, Lipsae 1883, s. 89; Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*, ed. et trans. L. Vespérmy, F. Schaer, Budapest 1999, s. 147 (tam też ogólna charakterystyka źródła, s. XXIX–IC).

zawierają żadnych informacji o motywie najazdu, czy też o pochodzeniu Mongołów i ich działaniach w latach 1236–1240.

XIV-wieczne węgierskie kompilacje także nie zawierają odmiennych od dzieła Szymona z Kezy danych. Na przykład, *Chronicon pictum* (połowa XIV w.) powtarza tylko, że Mongołowie wtargnęli na Węgry z półmilionowym oddziałem zbrojnym i prawie całe wojsko węgierskie zostało rozgromione³². W tym samym duchu wypowiadają się *Spiszkosobotska kronika* z drugiej połowy XV w.³³ oraz *Kronika Jana z Turca*³⁴.

Podsumowując krótką analizę źródeł informujących o mongolskim ataku na ziemie ruskie, trzeba jeszcze raz podkreślić to, co zostało powiedziane już na początku niniejszego artykułu, mianowicie dane polskich, czeskich i węgierskich źródeł narracyjnych, stworzonych zarówno krótko po omawianych wydarzeniach na Rusi, jak i w sto lat później są znikome. Mongołowie pojawiają się w nich w postaci literackiego obrazu pogańskiego wroga, ale obraz ten powstał dopiero po wydarzeniach w Europie Środkowej. Wyjątkiem jest jedynie *Kronika* arcybiskupa Tomasza ze Splitu. Interesujący wydaje się też fakt, że kronikarze byli często lepiej poinformowani o wydarzeniach, mających miejsce w Ziemi Świętej niż o tym, co się dzieje na Rusi, co może też świadczyć o niedocenieniu groźby najazdu mongolskiego przez władców państw Europy Środkowej.

*

Adam Mesiarkin, *Mongol invasion of Rus' in the eyes of Polish, Bohemian and Hungarian chroniclers*

The paper analyzes the reception of the subject of Mongol conquest of Rus' in the half of 13th c. in Polish, Bohemian and Hungarian narrative sources. It is often underlined, that the information regarding events such as the battle of Kalka river, destruction of Kiev or other Ruthenian cities is frequently very scarce. This state of events, with small exceptions, is not changed until Mongols arrival in the vicinity of Kingdom of Hungary, Bohemia and that-day Poland. The author concludes, that the Central-European chroniclers were often better informed about the events in the Holy Land than about the situation in Rus', which can mean that the Mongol menace was underestimated in the countries of Central Europe.

³² *Bilderchronik. Chronicon Pictum*, v. 2, ed. D. Dercsényi, trans. F. Gottschlig, Weimar 1968, p. 61; *Obrázková kronika*, [in:] *Kroniky stredovekého Slovenska*, ed. J. Sopko, Budmerice 1995, s. 61.

³³ *Spiszkosobotská kronika*, [in:] *Kroniky stredovekého Slovenska*, s. 106.

³⁴ Thuróczi János, *Chronica Hungarorum*, ed. T. Feger, E. Ratdolt, Augsburg 1488, cyt. za: http://www.corvina.oszk.hu/imaget/corvinas/hub1inc%201143/hub1inc%201143_fi7r_csapodi%20653_51488_m.jpg [25.05.2013].

*

Адам Месяркин, Монгольское нападение на Русь в глазах польских, чешских и венгерских хронистов.

В статье проанализировано информацию польских, чешских и венгерских наррационных источников о монгольском нападении на русские земли в середине XIII в. Подчеркивается, что информация анализируемых хроник о таких событиях, как битва над р. Калкой или захват и уничтожение Киева и других русских городов, очень скромна. Такая ситуация, кроме редких исключений, не изменилась вплоть до появления монголов в границах Венгерского и Чешского королевств, а также на территории современной Польши. Автор высказывает тезис о том, что центральноевропейские хронисты часто были лучше проинформированы о событиях в Святой земле, чем о событиях на Руси, что также может свидетельствовать о недооценке угрозы монгольского нападения в странах Центральной Европы.

Андрей Носенко
(Ивано–Франковск)

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ВЛАДИМИРСКИХ И РЯЗАНСКИХ КНЯЗЕЙ В 1207–1210 Г Г.

В данной статье, на основании детального анализа источников, рассмотрена проблема взаимоотношений между рязанскими и владимирскими князьями в первом десятилетии XIII в. Автор попытался в краткой форме передать специфику развития политических событий в Северо–Восточной Руси, в контексте отношений двух княжеств. В работе также прослеживаются процессы политической переориентации рязанских князей с Владимирского на Черниговское княжество и наоборот.

Причиной поражения русских дружин от монгольского войска, как в битве на р. Калка в 1223 г., так и во время Великого Западного похода монголов в 1236–1242 гг., в российской и советской историографии, традиционно, считалась политическая раздробленность Руси и многочисленные тенденции к сепаратизму среди удельных князей. Однако проблема взаимоотношений между удельными княжествами в XIII в. исследована достаточно мало. Если рассматривать Северо–Восточную Русь, а именно взаимоотношения между Владимирским и Рязанским княжествами в первой половине XIII в., то складывается впечатление, что данная тематика недостаточно отображена на страницах научной литературы. В разное время этой проблемы прямо или косвенно касались Николай Карамзин¹, Дмитрий Иловайский², Борис Греков и Александр Якубовский³, Игорь Греков и Фёдор Шахмагонов⁴, Юрий Лимонов⁵. На современном этапе к данному вопросу обращались российский историк Андрей Кузнецов⁶ и британский исследователь Джон Феннел⁷.

¹ Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, т. 3, Санкт–Петербург, 1818, с. 220.

² Д. И. Иловайский, *История Рязанского княжества*, Москва, 1884, с. 331.

³ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и ее падение*, Москва–Ленинград 1950, с. 478.

⁴ И. Б. Греков, Ф. Ф. Шахмагонов, *Мир истории. Русские земли в XIII–XV веках*, 2–е изд., Москва 1988, с. 334.

⁵ Ю. А. Лимонов, *Летописание Владимиро–Суздальской Руси*, Ленинград 1967, с. 204; *idem*, *Владимиро–Суздальская Русь: очерк социально–политической истории*, Ленинград 1987, с. 217.

⁶ А. А. Кузнецов, *Владимирский князь Георгий Всеволодович в политической истории первой трети XIII в. Особенности преломления источников в историографии*, Нижний Новгород, 2006.

⁷ Дж. Феннел, *Кризис средневековой Руси 1200–1304*, Москва 1989, с. 296.

Отношения между Рязанским и Владимирским княжествами имеют свою многолетнюю историю. Что же касается XIII в., то нужно отметить, что еще в 1197 г. рязанские и муромские князья поддержали владимирского великого князя Всеволода Большое Гнездо в его борьбе с черниговскими Ольговичами⁸, что подтверждает наличие союзных отношений между двумя княжествами на стыке веков. Уже в следующем году состоялся брак между младшим сыном рязанского князя Глеба, Ярославом и Всеславой, дочерью великого князя киевского Рюрика Ростиславовича, союзника владимирского, а следовательно и рязанских князей. Пользуясь своими родственными связями, а также с разрешения братьев, Ярослав Глебович просил своего тестя Рюрика Ростиславовича об отделении Рязанского княжества от черниговского епископства (в то время Черниговское и Рязанское княжества в церковном плане подчинялись одному – черниговскому – епископу). Рюрик уговорил митрополита Иоанна принять такое решение, митрополит же в свою очередь назначил на рязанское епископство игумена Арсения (личность, которая еще сыграет свою роль во взаимоотношениях Владимирского и Рязанского княжеств). Произошло это 26 сентября 1198 г.⁹ Таким образом, рязанцы в сфере духовного самоуправления вышли из-под влияния черниговских князей.

В 1199 г. Всеволод Большое Гнездо по просьбе рязанских князей совершил поход на половцев¹⁰. Хотя подобные кампании были обычным явлением, все же покровительство владимирского князя свидетельствует об определенном превосходстве над рязанскими князьями в иерархической системе между княжеских отношений. После 1199 г. в источниках совершенно нет упоминаний о контактах между Рязанскими и Владимирским княжествами вплоть до 1207 г. Можно предположить, что эти годы прошли в мирном сосуществовании обоих государств.

В 1207 г. Всеволод Большое Гнездо вместе со своим сыном, новгородским князем Константином Всеволодовичем, а также рязанскими и муромскими князьями выступил в поход против Ольговичей. Причиной послужил поход Ольговичей против союзника Всеволода – киевского князя Рюрика Ростиславовича. Союзники должны были встретиться на берегах р. Оки, вероятно, недалеко от черниговских земель. До места встречи Всеволод вместе с новгородцами шел от Москвы и остановился на берегу р. Оки. Рязанские князья (Роман Глебович, его брат Святослав Глебович с двумя сыновьями – Святославом (Мстиславом) и Ростиславом Святославовичами, Ингвар и Юрий Игоревичи, а также Олег и Глеб Владимировичи): „възле реку Оку горе”¹¹, точнее – шли правым, высоким берегом реки¹². Когда войска соединились, Олег и Глеб Владимировичи известили о, якобы

⁸ *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 25, Москва–Ленинград 1949, с. 98–99.

⁹ Д. И. Иловайский, *История Рязанского княжества*, с. 77.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Даврентьевская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 1, Москва 1962, стб. 430.

¹² В. А. Кучкин, *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.*, Москва 1984, с. 98.

тайном, сговоре других рязанских князей с Ольговичами: „Оже Рязаньстии князи свещалися су со Олговичи на нь. а идут на льсте к нему”¹³. До сих пор остается неизвестным, был ли такой сговор между рязанскими князьями и черниговскими Ольговичами или Олег и Глеб Владимировичи обманули Всеволода Юрьевича, надеясь таким образом захватить в свои руки управление рязанским княжеством.

Летописи по-разному отображают данные события. Если *Никоновская*¹⁴ и *Новгородская*¹⁵ летописи прямо обвиняют Олега и Глеба во лжи, то *Лаврентьевская* летопись¹⁶ пишет об этом как о известной истине, хотя, как указывает *Д. Иловайский*¹⁷, она несколько возвышает фигуры владимирских князей, особенно Всеволода Юрьевича Большое Гнездо. Так или иначе, владимирский князь приказал схватить рязанских князей (всех, кроме Олега и Глеба Владимировичей) и их „мужей” и отправить во Владимир. Произошло это в субботу, 22 сентября, в день св. Фоки.

После ареста рязанских князей Всеволод, перейдя р. Оку, с полками двинулся к Пронску, огнем и мечом опустошая Рязанскую землю. В Пронске княжил тогда Кир Михаил (двоюродный брат Олега и Глеба Владимировичей), который был женат на дочери великого князя черниговского Всеволода Чермного – Вере–Елене. Именно поэтому Кир Михаил и не прибыл на Оку, ведь он не мог выступить в поход против тестя. Узнав о приближении владимирских и новгородских полков, он бежал в Чернигов, под защиту Ольговичей. Тогда: „Проняне же пояша к себе Изяслава Володимерича, и затворишеша с ни в граде”¹⁸. Всеволод Большое Гнездо, вместе со своим сыном Константином, муромским князем Давидом Юрьевичем, а также с Олегом и Глебом Владимировичами осадили город. Желая избежать лишнего кровопролития, Всеволод предложил жителям Пронска сдать город без боя: „и не хотя видети кровопролитья и посла къ нимъ мужа своего Михаила Борисовича омирити ихъ”¹⁹. Однако жители Пронска, уповая на прочность городских стен и на храбрость собственных воинов, отказались от этой возможности. Тогда великий князь приказал окружить город со всех сторон и перекрыть доступ воды. Проняне сражались храбро и по ночам делали вылазки, однако положение осажденных с каждым днём ухудшалось.

Интересный эпизод кампании 1207 г. произошел у городка Ольгова. Осада Пронска затягивалась и Всеволод решил отослать часть людей по припасы, находившиеся в лодках у одного острова Оки, недалеко от Ольгова. Отряд возглавил Олег Владимирович. Когда Олег пребывал у Ожеска (Ужеска), к нему пришла весть о том, что из Рязани вышел с полком Роман Игоревич и напал

¹³ *Лаврентьевская летопись*, стб. 430.

¹⁴ *Никоновская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 10, Санкт–Петербург 1886, с. 55.

¹⁵ *Новгородская первая летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 3, Санкт–Петербург 1841, с. 30.

¹⁶ *Лаврентьевская летопись*, стб. 430.

¹⁷ Д. И. Иловайский, *История Рязанского княжества*, с. 79.

¹⁸ *Лаврентьевская летопись*, стб. 431. Изяслав Владимирович был двоюродным братом Кира Михаила и родным братом Олега и Глеба Владимировичей.

¹⁹ *Троицкая летопись*, реконструкция текста М. Д. Приселкова, Москва–Ленинград 1950, с. 296.

на сторожевой отряд у лодок с припасами. Очевидно, Роман Игоревич таким образом хотел помочь осажденному родичу в Пронске (Изяслав Владимирович приходился двоюродным братом Роману), а также отомстить за пленение двух родных братьев (Юрия и Ингваря) и других родственников. После полученных известий Олег ускорил марш и, вовремя подоспев на выручку сторожевому отряду, разбил рязанцев. Роман был вынужден отступить в Рязань, а Олег Владимирович с победой и сохраненными припасами вернулся к великому князю под Пронск²⁰.

Узнав о поражении рязанцев под Ольговом и изнемогая от жажды, проняне сдали город: „Слышевъ же то Изяславъ съ Проняны, яко полкъ Рязаньскыи побежденъ, а сами уже безводиємъ умирающе бяху, и скоти ихъ, и выидоша из града вси со княземъ Изяславомъ октября 18, и поклонишяся великому князю Всеволоду”²¹. В целом проняне выдержали около трех недель осады²².

Дальнейшие события летописи отображают по-разному. *Летописец Переяславля–Суздальского* сообщает: „Всеволодъ же посади въ Пронску Давыда Моуромыскаго князя и посадника своего Осядюк”²³, что кажется вполне правдоподобным, так как Давид Муромский не был причастный к „измене” рязанских князей; более того, именно его Всеволод послал „уличать во лже” рязанцев. Однако иначе эти же события отображает *Лаврентьевская летопись*: „и посади оу нихъ Ольга Володимерича”²⁴. Аналогичное сообщение находим в *Троицкой летописи*²⁵. Такой вариант развития событий тоже вероятный, так как именно Олег и Глеб сообщили Всеволоду об „измене” рязанских князей, а вдобавок ко всему Олег Владимирович разбил у Ольгова войска рязанцев и спас обоз. Д. Иловайский считает более правдивым первый вариант, ссылаясь на то, что смерть Олега Владимировича, наступившая вскоре, произошла не в Пронске, а в Белгороде²⁶. Примечательным есть то, что Всеволод Большое Гнездо не пленил Изяслава Владимировича, в то время как рязанские князья были захвачены в плен. Также Всеволод захватил в плен жену Кира Михаила Веру–Елену, дочь Всеволода Чермного. Именно захват Веры–Елены, по словам А. Кузнецова, и мог служить целью похода²⁷, так как Всеволод Чермный выгнал Ярослава, сына Всеволода Большое Гнездо, из Переяславля, и теперь, захватив его дочь и выгнав его зятя из Пронска, Большое Гнездо якобы отомстил Чермному за обиду.

После взятия Пронска Всеволод с полками пошел на Рязань, чтобы наказать Романа Игоревича за неповиновение. По дороге владимирский князь рассаживал своих людей по городам. Не доходя 20 верст до Рязани, Всеволод остановился у села Добрый Соть, где готовился переправиться через р. Проню. Рязанцы, понимая

²⁰ *Лаврентьевская летопись*, с. 182.

²¹ *Московский летописный свод*, с. 106.

²² Д. И. Иловайский, *История Рязанского княжества*, с. 81.

²³ *Летописец Переяславля–Суздальского*, изданъ К. М. Оболенскимъ, Москва 1851, с. 108.

²⁴ *Лаврентьевская летопись*, стб. 432.

²⁵ *Троицкая летопись*, с. 296.

²⁶ Д. И. Иловайский, *История Рязанского княжества*, с. 81–82.

²⁷ А. А. Кузнецов, *Владимирский князь Георгий Всеволодович*, с. 139.

всю тяжесть ситуации, решили примириться с Всеволодом и отправили к нему послов вместе с епископом Арсением: „Рязанцы же слахуся к нему с челобьем и с мольбою, да бы не шель къ городу, а епископ ихъ Арсении тако же моляшеся”²⁸.

Всеволод Большое Гнездо, послушав рязанских послов и епископа Арсения, решил не нападать на Рязань, но, вероятно, потребовал сдачи всех рязанских князей и княгинь²⁹. Далее великий князь повернул к р. Оке, где из-за непогоды простоял два дня³⁰ (река еще не покрылась льдом), после чего переправился через нее под Коломной, на границе Рязанского и Владимирского княжеств. Тут Всеволода настиг епископ Арсений „с молбою от людей и от княинь к великому князю”, якобы о том, чтобы простить рязанцев и отпустить плененных князей³¹, хотя, возможно, просьба епископа касалась только милости для княгинь³².

Несколько по-другому описывает события *Летописец Переяславля-Суздальского*: „и иде къ Рязаню. Рязанци же отворяше емоу. Онъ же посади в Рязани сына своего Ярослава, а княгини все появяв, и веде ихъ съ собою въ Володимирь, и Кюрь Михайлову женоу Всеволожу дочерь Чръмнаго князя”³³. В этой летописи упоминание о визите Арсения отсутствует. Хотя при сопоставлении данных источников можно предположить, что визит Арсения преследовал цель освободить княгинь из плена.

Однако на этот раз Арсению не удалось убедить Всеволода Юрьевича. Очевидно, Всеволод настоял на прежних условиях о сдаче остальных князей и княгинь и вдобавок ко всему приказал Арсению следовать за ним во Владимир: „И иде князь велики в градъ Володимерь, а епископа Арсенья поя съ собою”³⁴. Стоит отметить, что рязанцы, посовещавшись, решили исполнить волю Всеволода: „А Рязанцы тогда задумавше поимаше остаток князеи своих и княгини и послаша ихъ во Владимирь ко Всеволоду”³⁵.

Так закончился поход Всеволода Большое Гнездо на Рязань в 1207 г., по итогам которого в плену у владимирского князя оказались почти все рязанские князья (на свободе остались только Олег, Глеб и Изяслав Владимировичи). Если принять мнение А. Кузнецова относительно удара по Рязани как ответа на действия Всеволода Черного, то можно считать что поход прошел более чем успешно – Всеволод нейтрализовал сепаратистки настроенную политическую верхушку Рязанского княжества. Более того, в руках у владимирского князя оказалась дочь Всеволода Черного, а на Пронск, вотчину зятя Черного,

²⁸ *Московский летописный свод*, с. 106.

²⁹ Прямо об этом не упоминается ни в одной летописи, однако последующие события делают такой вывод вполне правдоподобным.

³⁰ *Московский летописный свод*, с. 106.

³¹ Д. И. Иловайский, *История Рязанского княжества*, с. 82.

³² Я не исключаю возможности осознания епископом Арсением всей серьезности сложившихся обстоятельств, ввиду которых разумно было бы просить о милости только для княгинь как непричастных к „измене”.

³³ *Летописец Переяславля-Суздальского*, с. 108.

³⁴ *Московский летописный свод*, с. 107.

³⁵ *Ibidem*.

Большое Гнездо посадил своего ставленника. Кроме того, в плену у Всеволода оказался новый епископ Рязани, Арсений, который, вероятно, был значительной фигурой в Рязанской земле, так как именно его рязанцы отправили на переговоры. Вдобавок ко всему, Всеволод расставил своих людей по городам, что обеспечивало ему если не полный, то значительный контроль над Рязанской землей.

Во время пребывания Всеволода во Владимире события, согласно *Летописцу Переяславля–Суздальского*, развивались следующим образом: „Поиде Олегъ и Глебъ и Изяславъ Володимиричи и Кюрь Михаило Всеволодовичъ с Половци на Давыда Муромьскаго князя къ Пронску рекоуче: сему ли отчина Пронскъ, а не намъ. И осядоша Пронескъю Давыдъ же выслався къ нимъ из города и рече: братия, азъ ся былъ ненабыль на Пронескъ, но посадил мя былъ в немъ Всеволодъ, а ныне вашъ горот, а язь иду в свою волость. И оуладишися с нимъ, и иде Давыдъ к Мурому, а въ Пронскоу сяде Кюрь Михаилъ”³⁶. Таким образом, Владимировичи попытались восстановить свое влияние в Рязанской земле, однако Пронск всё же был отдан Киру Михаилу (двоюродному брату Владимировичей), в чем, скорее всего, заслуга его тестя Всеволода Чермного, которого к этому времени уже изгнали из Киева.

Уже в следующем 1208 г. Всеволод Большое Гнездо направил своего сына Ярослава Всеволодовича, недавно изгнанного Всеволодом Чермным из Переяславля, на княжение в Рязань. Вместе с сыном Всеволод, вероятно, отпустил епископа Арсения. Однако Ярославу не удалось долго удерживать рязанский стол. Вскоре рязанцы взбунтовались против владимирского ставленника: „Рязанцы же целоваша ко Всеволоду крестъ и не управиша, но поимаша люди Ярославли и поковаша, а иных в погребяхъ засыпавше изморише”³⁷. *Ермолинская летопись* дополняет данное сообщение: „еще же свещашеся Володимирици Глебомъ и Изяславомъ и хотяша имъ Ярослава выдати”³⁸. Узнав о таком положении вещей, Всеволод Юрьевич с полками пошёл в поход на Рязань. На подходе к Рязани Всеволода встретил его сын Ярослав Всеволодович, а вместе с ним и рязанские послы, однако вместо извинения и покорности рязанцы на этот раз повели себя очень дерзко: „и прислаша Рязанци буюю речъ, по своему обычаю, и непокорьству”³⁹. Возможно, такое поведение послов было реакцией на действия самих владимирцев, присланных вместе с Ярославом Всеволодовичем. Как считал Д. Иловайский: „Очень может быть, что сами дружинники великого князя были причиною новых смут; они, вероятно, позволяли себе слишком многое в покоренных городах и притеснениями вывели из терпения жителей, и без того не отличавшихся мягким характером”⁴⁰. Так или иначе, но Всеволод отреагировал быстро – он приказал всем жителям покинуть город вместе с товарами, после чего

³⁶ *Летописец Переяславля–Суздальского*, с. 109.

³⁷ *Московский летописный свод*, с. 107.

³⁸ *Ермолинская Летопись*, [in:] *ДСРЛ*, т. 23, Санкт–Петербург 1910, с. 62.

³⁹ *Лаврентьевская летопись*, стб. 434.

⁴⁰ Д. И. Иловайский, *История Рязанского княжества*, с. 83.

сжег Рязань: „и повеле великий князь все люде изити из града и с товарами, и яко изидоша вси, повеле зажещи град, и оттуду иде к Белугороду, и повеле и те зажещи, и възвратися в Володимерь великий князь Всеволодь со всеми своими полки и с сыном своимъ Ярославемъ, поимъ по собе все Рязанцы, и епископа ихъ Арсенья”⁴¹. Факт сожжения Рязани подтверждается и археологическими раскопками⁴². Такая же участь постигла Белгород⁴³, после чего Всеволод возвратился во Владимир, поселяя пленённых рязанцев по городам.

Зимой 1208–1209 г. Изяслав Владимирович вместе с Пронским князем Киром Михаилом совершили набег на Владимирское княжество и сожгли окрестности Москвы. *Летописец Переяславля–Суздальского* сообщает, что князья привели с собой половцев⁴⁴. Узнав об этом, Всеволод послал своего сына Юрия (Георгия) Всеволодовича остановить неприятеля. Юрию удалось настичь отряд Изяслава Владимировича близ р. Тростне и разбить его. Изяславу удалось спастись, но его войско было полностью разбито. Кир Михаил, узнав о поражении родича, также отступил.

В 1210 г. Всеволод Юриевич отправил карательную экспедицию в Рязань: „Великий князь Всеволод послал с полком Кузьму Ратышича меченошю своего и взя Тепру, и възвратися со многы полоно в Володимерь”⁴⁵. В этом же году к Всеволоду прибыл митрополит Матфей, отправленный Всеволодом Черным, „прося мира”. Всеволод согласился на примирение: „вельки же князь видевь покоренья ихъ к собе не помяна злобы ихъ, целоваша к ни крестъ”⁴⁶. Очевидно, на переговорах также обсуждалась дальнейшая участь рязанских князей и княгинь: „Того же дне княгини Рязаньские отпустиша”⁴⁷, однако князья все же оставались в плену аж до самой смерти Всеволода Юрьевича в 1212 г., когда их отпустил новый владимирский князь, сын Всеволода, Юрий Всеволодович. Так закончился очередной акт противостояния Рязани и Владимира, в котором Рязань отыграла роль союзника Чернигова, за что и поплатилась суверенитетом. После примирения Чернигова с Владимиром и на Рязанской земле ненадолго воцарился мир.

*

Andrej Nosenko, *Relations between Vladimirian and Ryazanian princes in first half of 13th c. Question of seniority in North-Eastern lands of Rus'*

The following paper, based on detailed analysis of sources, presents the question of relations between Ryazanian and Vladimirian princes in first decade of 13th c. Author attempted at describing the specifics of development of political events in North-Eastern

⁴¹ *Лаврентьевская летопись*, стб. 434.

⁴² А. Л. Монгайт, *Старая Рязань*, Москва 1955, с. 27.

⁴³ *Троицкая летопись*, с. 298.

⁴⁴ *Летописец Переяславля–Суздальского*, с. 109.

⁴⁵ *Лаврентьевская летопись*, стб. 435.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Московский летописный свод*, с. 108.

Rus' in the context of relations between two principalities. The article also described the process of shifting political orientation of Ryazanian princes: from principality of Vladimir to Chernigov and the other way.

*

Andrej Nosenko, *Stosunki włodziemskich i rizańskich książąt w pierwszej połowie XIII w.: problem starszeństwa na północno-wschodnich ziemiach Rusi*

W niniejszym artykule, na podstawie szczegółowej analizy źródeł, przedstawiono problem stosunków między rizańskimi i włodziemskimi książętami w pierwszym dziesięcioleciu XIII w. Autor podjął próbę pokazania specyfiki rozwoju wydarzeń politycznych w północno-wschodniej Rusi w kontekście relacji dwóch księstw. W pracy został również prześlędzony proces zmiany orientacji politycznej książąt rizańskich: z księstwa włodziemskiego na czernihowskie i na odwrót.

Степан Темушев
(Минск)

ТРАНСФОРМАЦИЯ НАЛОГОВО– ДАНИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ДРЕВНЕРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ ПОСЛЕ МОНГОЛЬСКОГО НАШЕСТВИЯ 1237–1241 ГГ.

Важнейшим последствием монгольского нашествия на Русь (1237–1241) было установление военно–политического господства нового государства – Золотой Орды – над большинством древнерусских земель. Это господство называют собирательным термином „иго”. Главным его элементом являлась выплата дани–контрибуции. Финансовые обязательства перед Ордой привели к важным трансформациям налогово–данической системы в древнерусских княжествах. К таковым следует отнести: 1) создание аппарата должностных лиц, который организовал население в рамках десятичной (децимальной) системы; 2) появление новых институтов, которые должны были обеспечить максимальное приращение финансов Монгольской империи (Орды), – переписи, нового круга должностных лиц – численников, данщиков, даругов и откупной системы; 3) признание неэффективной собственной монгольской военно–политической и фискальной организации на Руси к концу XIII в.; 4) распространение по праву завоевания обязанности выплаты дани на все категории населения Северо–Восточной Руси, за исключением духовного сословия; 5) значительное увеличение фискальных обязательств населения и тем самым усиление личной зависимости.

Наиболее яркой стороной военно–политического господства Золотой Орды над русскими землями, за которым с начала XIX в. закрепилось наименование „монголо–татарское иго” (вариант: „ордынское иго”), являлась выплата „завоеванными провинциями” дани–контрибуции. Отказ от финансовых обязательств, как и иного рода „непослушание”, могло вызвать соответствующие карательные действия со стороны Орды. Несомненно, власти Золотой Орды были заинтересованы, прежде всего, в исправном поступлении с завоеванных территорий денежных средств и ради этой цели готовы были пойти на сохранение внутренней автономии русских княжеств. Несмотря на

известные из источников примеры появления на Руси ордынских чиновников, в значительной степени основные звенья управления в административной, судебной, военной, наконец, финансовой сфере остались нетронутыми. Ни в коей мере не следует преувеличивать ордынское воздействие на важнейший элемент восточнославянской государственной организации – налогово–данныческую систему, но в то же время появление значительных внешних финансовых обязательств не могло не привести к ее трансформации. Важнейшей целью данной работы является определение сущности произошедших изменений налогово–данныческой системы Древней Руси в связи с установлением „ордынского ига”.

Прежде всего необходимо отметить, что характерная для монгольского кочевого общества форма зависимости покоренного населения (унаган–богол)¹ оказывалась неприменимой к древнерусскому оседлому населению². Однако завоеватели могли воспользоваться опытом организации фискальной системы иных, покоренных ранее оседлых цивилизаций, например Китая. Важнейшее отличие новой кочевой империи, созданной монголами, от обширных государственных образований, создаваемых кочевниками в предшествующие века, заключается именно в создании внушительного бюрократического аппарата, что в итоге привело к отмиранию некоторых традиционных кочевых институтов (курултай)³. Мероприятия монгольских властей по созданию фискальной системы относились к числу новых явлений в истории кочевых империй, несомненно, заимствованных из практики более развитых государств. Так, при „великом каане” Мунке в Каракоруме было принято решение о проведении всеобщей переписи населения империи с целью создания единой податной системы. Специальными монгольскими чиновниками в 1250–1251 гг. была проведена перепись в Китае, к 1253 г. – в Иране, в 1254 г. – в Армении⁴. На подчиненных территориях вводился налог (на примере Ирана видно, что он был подушным), пропорциональный платежеспособности отдельных групп населения⁵. Аналогичные мероприятия были проведены и в русских землях. Но в последнем случае очень скоро ставшая независимой от великого монгольского каана Золотая Орда отказалась от грубого вмешательства в устоявшиеся традиционные отношения. Ранее созданная в древнерусских землях фискальная система вполне устроила ордынские власти, позволяя без лишних затрат получать дань–контрибуцию (со временем даже возрастающую). Следует также иметь в виду опасность стихийного сопротивления покоренного населения мероприятиям ордынских чиновников – само их присутствие в русских городах оказывалось небезопасным (напомним хрестоматийный пример убийства Чолхана)⁶.

¹ Б. Владимирцов, *Общественный строй монголов: Монгольский кочевой феодализм*, Ленинград 1934, с. 64–65.

² Г. Федоров–Давыдов, *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*, Москва 1966, с. 238.

³ В. Егоров, *Золотая Орда: мифы и реальность*, Москва 1990, с. 21–22.

⁴ Ю. Кривошеев, *Русь и монголы: Исследования по истории Северо–Восточной Руси XII–XIV вв.*, Санкт–Петербург 1999, с. 161–162; Ю. Кривошеев, *Русь и Золотая орда*, [in:] *Россия и степной мир Евразии*, ред. Ю. Кривошеев, Санкт–Петербург 2006, с. 159.

⁵ А. Насонов, *Монголы и Русь: История татарской политики на Руси*, Санкт–Петербург 2002, с. 223.

⁶ *Московский летописный свод конца XV в.*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 25, Москва Ленинград 1949, с. 229–230; *Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] ПСРЛ, т. 7, Москва 2001, с. 200–201.

Оформление даннической зависимости русских земель от Золотой Орды довольно скудно освещено источниками. Только анализ всей совокупности имеющихся данных позволяет в некоторой мере реконструировать ордынские мероприятия по созданию механизма сбора дани–„выхода”. В *Лаврентьевской летописи* под 1257 г. читаем: „Тое же зимы приехаша численицы исчетоша всю землю Сужальскую и Рязаньскую, и Мюромьскую и ставиша десятники, и сотники, и тысящники, и темники. И идоша в Ворду. Толико не чтоша игуменовъ, черныцовъ, поповъ, крилошанъ”⁷. Возможно, подобное фискально–административное мероприятие раньше – сразу после монгольского нашествия – было проведено в Южной Руси. В *Новгородской первой летописи* рассказывается, что оставшихся в „градех” Киевской земли людей „по колецех временех” татары „сочтоша я в число и начаша на них дань имати”⁸. Однако сколько–нибудь точно датировать это мероприятие не представляется возможным. Между тем сведения папского посланника Иоанна де Плано Карпини подтверждают раннее проведение переписи в Южной Руси и позволяют сделать вывод о подушном обложении русского населения. Кроме того, Плано Карпини утверждал о натуральном характере дани: десятой части „от всего, как от людей, так и от имущества”⁹. Показательно, что о десятине „во всем, во князех и в людех и в конех”, как о требовании монголов в самом начале завоевательного похода, говорит и *Московский летописный свод*¹⁰. Грамота Менгу–Тимура 1267 г. позволяет уточнить круг должностных лиц, входивших в фискально–административную или военную организацию монголов на Руси¹¹. В монгольском *Сокровенном сказании* (1240) обнаруживаются указания на утверждение в покоренных странах монгольских чиновников – „даругачинов” и „танмачинов”¹². В китайской официальной *Хронике Юань ши* содержатся уникальные подробности проведения переписи на Руси в 1257 г. и информация об обязанностях назначенного на должность „даругачи” в Руси сына зятя императора – Китата¹³: помимо общего надзора над „завоеванной провинцией”, это – перепись населения, сбор дани и ее доставка ко двору¹⁴.

При анализе сведений источников исследователями был сделан вывод о создании монголами в 1250–х гг. на русских землях особой десятичной системы. Между тем в оценке ее сущности и значения мнения ученых разделились. Так, Михаил Тихомиров, Вадим Каргалов, Павел Павлов характеризовали эту систему как административно–фискальную¹⁵, Георгий Вернадский, Арсений Насонов,

⁷ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 1, 2–е изд., Москва 2001, с. 474–475.

⁸ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. А. Насонов, Москва–Ленинград 1950, с. 298.

⁹ Иоанна де Плано Карпини, архиепископа Антиварийского, *История монголов, именуемых нами Татарами*, ред. Н. Шастина, [in:] *Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*, Москва 1957, с. 55.

¹⁰ *Московский летописный свод*, с. 126.

¹¹ А. Григорьев, *Ярлык Менгу–Тимура: реконструкция содержания*, [in:] *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*, вып. 12, Ленинград 1990, с. 74–77.

¹² С. Козин, *Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г.*, т. 1: *Введение в изучение памятника. Перевод, текст, глоссарии*, Москва–Ленинград 1941, с. 194.

¹³ *Золотая Орда в источниках*, т. 3: *Китайские и монгольские источники*, Москва 2009, с. 54.

¹⁴ А. Насонов, *Монголы и Русь*, с. 224.

¹⁵ М. Тихомиров, *Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв.*, Москва 1955, с. 269–270; П. Павлов,

Анна Хорошкевич – как военно–политическую организацию¹⁶. Не исключался и интегрирующий взгляд на сущность мероприятий монголов: для того, чтобы определить размеры дани и число военных слуг, монголы „назначили ответственных за группы в десять, сто, тысячу и сто тысяч человек” (Джон Феннел)¹⁷. При этом сама перепись монголов в Северо–Восточной Руси преследовала две цели: „во–первых, определить внутренние ресурсы населения Руси для возможного использования их в военных походах; во–вторых, организовать упорядоченный сбор дани”. Под десятниками и сотниками понимались не монгольские чиновники, а собственные восточнославянские социальные институты (Юрий Кривошеев)¹⁸. Тем не менее, представляется, что рассматриваемые мероприятия завоевателей преследовали прежде всего цель определения размера и организации механизма сбора дани–„выхода”. О создании же некоей военной организации, посредством которой „рекрутировались” воины в ордынские отряды, а также формировании некоей „разветвленной сети ордынской администрации на территории Руси, как основы властвования”¹⁹ не позволяют утверждать данные источников²⁰. Примеры присутствия ордынских должностных лиц (за исключением высших), как и участия русских воинов в военных предприятиях Орды, не столь многочисленны, как следовало бы предполагать, исходя из создания внушительной военной организации, которая включала до 5 % всего русского населения подвластной территории²¹.

Только после осуществления монгольскими чиновниками переписи покоренного населения становилось возможным регулярное взимание дани с русских княжеств²². В начале 50–х гг. XIII в. в столице Монгольской империи Каракоруме было принято решение о проведении всеобщей переписи для создания единой податной системы на территории всех покоренных стран. Официальная китайская *Хроника Юань ши* сообщает, что в 1253 г. специальный чиновник Бицик–Берке был направлен императором и для „исчисления народу” на Руси²³. Вполне вероятно, это был чиновник, упомянутый в *Новгородской первой летописи* под именем Берка²⁴. Последний, согласно летописной информации,

К вопросу о русской дани в Золотую Орду, „Ученые записки Красноярского государственного педагогического института. Серия историко–филологическая”, 13, 1958, 2, с. 80; В. Каргалов, *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси*. Феодальная Русь и кочевники, Москва 1967, с. 155–157.

¹⁶ Г. Вернадский, *Монголы и Русь*, Тверь Москва 1997, с. 225; А. Насонов, *Монголы и Русь*, с. 225–227; Идет, *Татарское иго на Руси в освещении М. Н. Покровского*, [in:] *Против антимарксистской концепции М. Н. Покровского: сборник статей*, ч. 2, Москва–Ленинград 1940, с. 84–85; А. Хорошкевич, *Изменение форм государственной эксплуатации на Руси в середине XIII в.*, [in:] *Общее и особенное в развитии феодализма в России и Молдавии*, вып. 1, Москва 1988, с. 152–163.

¹⁷ Дж. Феннел, *Кризис средневековой Руси. 1200–1304*, Москва 1989, с. 158.

¹⁸ Ю. Кривошеев, *Русь и монголы*, с. 167.

¹⁹ А. Насонов, *Монголы и Русь*, с. 225–227.

²⁰ П. Павлов, *К вопросу о русской дани*, с. 80.

²¹ Г. Вернадский, *Монголы и Русь*, с. 223.

²² В. Каргалов, *Внешнеполитические факторы*, с. 150.

²³ *Золотая Орда в источниках*, т. 3, с. 54.

²⁴ *Новгородская первая летопись*, с. 310.

позднее, в 1259 г., прибыл для переписи населения в Великий Новгород²⁵. В. Каргалов считал, что эта ранняя перепись не была проведена из-за сопротивления русского населения²⁶. Возможно, прежде Северо-Восточной Руси перепись была проведена в Южной Руси. Так, проезжавший через Киев в 1246 г. Плато Карпини записал, что как раз в это время в „Руссию” был прислан „один Сарацин, как говорили из партии Куйюк-кана и Бату”, который среди прочего „пересчитал все население, согласно своему обычаю”, „чтобы каждый, как малый, так и большой, даже однодневный младенец, или бедный, или богатый, платил такую дань, именно, чтобы он давал одну шкуру белого медведя, одного черного бобра, одного черного соболя, одну черную шкуру некоего животного (...) и одну черную лисью шкуру”²⁷.

Итак, начало регулярной выплаты дани княжествами Северо-Восточной Руси следует относить ко времени сразу после ордынской переписи („числа”) 1257 и 1259 гг. Предложена и иная датировка – 1245 г.²⁸ Именно под этим годом в *Новгородской первой летописи* содержится рассказ о ближайших последствиях монгольского нашествия для русского населения: „Инеи же бежаша в дальнюю страну, а инеи кряхуся в пещерах и в лесехъ, мало от техъ остася; тех же не по колецех временех осадиша въ градех, и сочтоша я в число, и начаша на них дань имати”²⁹. Между тем данное сообщение не имеет точной хронологической привязки („по колецех временех”), к тому же является частью обширной вставки – *Жития* черниговского князя Михаила. Свое видение сущности первых акций Золотой Орды по отношению к Северо-Восточной Руси предложил недавно Роман Храпачевский. По мнению исследователя, нет оснований сомневаться в том, что включение в реестр (общемперских повинностей) русского населения необходимо датировать 1252 г., что подтверждают документы монголо-китайской канцелярии. В 1252 г. в Орду прибыл чиновник среднего ранга (битекчи) Берке, который скоро выяснил, что власти вассальной территории вместо организации переписи решили бежать. В этой связи мероприятие Берке вылилось в карательную акцию, зафиксированную в русских летописях как „Неврюева рать”³⁰.

Период после „Неврюевой рати” (после 1252 г.) в отношениях между русскими землями и Ордой характеризуется частыми поездками русских князей „в татары”. В. Каргалов называл это время „оживленной дипломатической подготовкой” к проведению в Северо-Восточной Руси „татарской переписи”³¹. Таким образом, проведение переписи для русского населения или, по крайней мере, для правящих кругов не должно было стать неожиданностью³². Тем не менее, охват всего населения

²⁵ А. Насонов, *Монголы и Русь*, с. 223.

²⁶ В. Каргалов, *Внешиеполитические факторы*, с. 150.

²⁷ Иоанна де Плато Карпини, архиепископа Антиварийского, *История монголов*, с. 55.

²⁸ А. Хорошкевич, *Изменение форм*, с. 155.

²⁹ *Новгородская первая летопись*, с. 298.

³⁰ Р. Храпачевский, *Неврюева рать в свете монгольских источников*, [in:] Роман Храпачевский: livejournal, <http://khrapachevsky.livejournal.com/16514.html> [13.06.2013].

³¹ В. Каргалов, *Внешиеполитические факторы*, с. 150.

³² Ю. Кривошеев, *Русь и Золотая орда*, с. 159.

русских земель, подвластных Орде, даннической зависимостью был наиболее существенным новшеством, нарушающим традиционные взаимоотношения свободных людей и государственной администрации в Древней Руси. Прежде налогово–даннической зависимостью были охвачены некоторые категории восточнославянского населения (например, смерды), в то время как свободные общинники вступали в отношения с государством посредством взимания косвенных или чрезвычайных податей (виры, продажи, мыто и т. п.). Поэтому неудивительно, что стремление распространить „ордынскую тягость” уже на стадии проведения переписи вызвало сопротивление русского населения.

Наиболее полный рассказ о проведении переписи в Северо–Восточной Руси содержится в *Лаврентьевской летописи* под 1257 г.³³ В лаконичном летописном сообщении, наряду с указанием на проведение переписи, сообщается о создании монголами определенного механизма по сбору дани, основанного на десятичном принципе. *Новгородская летопись* передает крайне негативное восприятие населением мероприятия ордынцев: „И почаша ездити оканнии по улицамъ, пишюче дома крестьяньския: зане навель богъ за грехы наша ис пустыня звери дивия ясти сильных плоти и пити кровь боярьскую; и отъихаша оканнии, взявше число, а князь Александръ после поиха, а сына своего Дмитрия посадивъ на столе”³⁴.

Нет оснований сомневаться, что механизм сбора ордынской дани основывался на десятичной (децимальной) системе, но не следует только монголам приписывать ее создание. Десятичная система была известна монгольскому обществу, где имела не только военное, но и административное значение³⁵. Но и в Древней Руси к моменту прихода монголов уже существовала десятичная организация, к числу важнейших функций которой относилась фискальная³⁶. Важнейшие изменения, которые были внесены ордынцами, относились к распространению этой организации на более широкие слои населения. При этом низшие и средние ее звенья „назначались из среды русского населения”³⁷.

„Не нужно думать, – отмечал в свое время Борис Греков, – что татары ввели у нас какую–то новость, до сих пор неизвестную”. Так, они лишь „воспользовались” „уже готовыми единицами обложения” („рало”, „пауг”, „соха”)³⁸. Между тем мероприятия монголов и общее изменение объема и характера налоговых сборов не могло не сказаться на функционировании десятичной системы русских княжеств. По мнению Людмилы Даниловой, монгольская „реформа” фискальной

³³ *Лаврентьевская летопись*, с. 474–475.

³⁴ *Новгородская первая летопись*, с. 311.

³⁵ Б. Владимиров, *Общественный строй монголов*, с. 102–110; Е. Кычанов, *Кочевые государства*, с. 191.

³⁶ В. Кучкин, *Десятские и сотские Древней Руси*, [in:] *Древняя Русь: очерки политического и социального строя*, Москва 2008, с. 424–425; С. Темушев, *Роль князя и княжеской администрации в сборе налогов–дани в Древней Руси*, [in:] *Европа: актуальные проблемы этнокультуры. Материалы международной научно–теоретической конференции*, Минск 2011, с. 29–31.

³⁷ В. Егоров, *Александр Невский и Чингизиды*, „Отечественная история”, 1997, 2, с. 54.

³⁸ Б. Греков, А. Якубовский, *Золотая Орда и её падение*, Москва 1950, с. 222.

системы „безусловно способствовала” „поддержанию роли сотников”, которые вместе со своим штатом – пятидесятскими и десятскими „после проведения финансово–податной реформы” „отвечали за сбор налогов и отбывание повинностей”. И хотя очень скоро (по мнению А. Насонова уже в конце XIII в.) сбор ордынской дани перешел к русским князьям, сотенная (децимальная) система не была упразднена³⁹.

Другим важным следствием проведенных монгольскими чиновниками мероприятий стало упорядочение взимания дани. Сбор „ордынского выхода” со времени переписи (1257–1259) стал осуществляться определенным кругом должностных лиц, и, видимо, имел фиксированный характер в денежном выражении. Однако и в предшествующий период русские земли не были свободны от даннической зависимости. Не соответствует реалиям ближайших лет после монгольского нашествия предположение Дж. Феннела о том, что в течение 1238–1245 гг. жизнь Руси не нарушалась никакими платежами в пользу монголов и „что касается татарской политики на Руси, это был период пассивности”⁴⁰. Вероятно, в первые годы установления монгольского (ордынского) господства ограбление русских земель носило несистематический и тем самым более губительный характер, выражалось в натуральных выплатах и уводе населения в рабство. Об этом прямо свидетельствует Плато Карпини: „И вот чего Татары требуют от них [покоренных народов. – С. Т.]: чтобы они шли с ними в войске против всякого человека, когда им угодно, и чтобы они давали им десятую часть от всего, как от людей, так и от имущества. Именно они отсчитывают десять отроков и берут одного и точно так же поступают и с девушками; они отвозят их в свою страну и держат в качестве рабов. Остальных они считают и распределяют согласно своему обычаю (...)”⁴¹. Показательно, что согласно *Московскому летописному своду* в самом начале нашествия на Русь монгольские послы потребовали от князей рязанских „десятины во всем, во князех и в людех и в конех, десятое в белых, десятое в вороных, десятое в бурых, десятое в рыжих, десятое в пегих”⁴². На основании приведенного сообщения Г. Вернадский делал вывод, что в данном случае речь шла о требовании выделения русских военных отрядов, составлявших „одну десятую (10 %) мужского населения или, грубо говоря, одну двадцатую (5 %) всего населения”⁴³. А. Хорошкевич считает, что в этом самом раннем летописном сообщении „дань как таковая вообще не указывается”⁴⁴. Такой вывод был бы справедлив, если бы на самом деле вторая часть сообщения представляла собой уточнение первой („десятины во всем”, а именно: в князьях, людях и конях), о чем нельзя с полной уверенностью утверждать. Видимо, в летописной статье были приведены некоторые примеры (отнюдь не исчерпывающие) децимальных

³⁹ Л. Данилова, *Сельская община в средневековой Руси*, Москва 1994, с. 250.

⁴⁰ Дж. Феннел, *Кризис средневековой Руси*, с. 136.

⁴¹ Иоанна де Плато Карпини, архиепископа Антверийского, *История монголов*, с. 55.

⁴² *Московский летописный свод*, с. 126.

⁴³ Г. Вернадский, *Монголы и Русь*, с. 223.

⁴⁴ А. Хорошкевич, *Изменение форм*, с. 154.

выплат. Характер несистематического ограбления данническая зависимость Руси от нового государственного образования – Золотой Орды (и от Монгольской империи в целом) имела только на начальном этапе, продлившимся около полутора десятка лет. Но, как отмечал Б. Греков, „грабеж имущества был явлением, обычным главным образом в момент завоевания. В дальнейшем, когда установились более или менее прочные отношения между побежденными и победителями, грабеж принял новые формы, превратился в систему выкачивания из русского народа дани”⁴⁵.

Как уже отмечалось, Орда воспользовалась существовавшей ранее на русских землях десятичной организацией, при этом низшие и средние звенья ее руководящего состава составлялись из местного населения. Важнейшие же трансформации в русской десятичной системе связаны с ее распространением на новые территории и слои населения, а также с понижением „ранее высокого социального статуса сотников”⁴⁶. К тому же, вполне определенно высшие должностные лица, занимавшиеся сбором „ордынского выхода”, были ордынцами. Отметим, что, по мнению А. Насонова, упоминаемые в *Лаврентьевской летописи* введенные „татарами” новые должностные лица – десятники, сотники, тысячники и темники – представляли собой командный состав из монголов⁴⁷. Подобное представление, основанное на аналогии с другими регионами, завоеванными монголами, не находит подтверждения в русских источниках. Так, согласно летописному сообщению, десятников, сотников, тысячников и темников ставили численники, т. е. чиновники, занимавшиеся переписью населения; назначение же командиров воинских отрядов вряд ли могло входить в их компетенцию⁴⁸. Сами десятки, сотни, тысячи и тьмы являлись фискальными территориальными единицами. Это справедливо и по отношению к неизвестной ранее на Руси тьме. Так, даже в середине XV в., когда уже давно были забыты баскаки, суздальские князья называли Нижегородскую землю пятью тьмами⁴⁹. Следует обратить внимание, что ни одно из должностных лиц – десятник, сотник, тысячник, темник – не упомянуто в древнейшем из сохранившихся ордынских ярлыков (Менгу–Тимура митрополиту Кириллу 1267 г.)⁵⁰. В целом децимальная (десятичная) организация оставалась внутренним делом русских княжеств и представлявшие ее должностные лица происходили из местного населения.

Следует обратить внимание на значительное увеличение фискальных обязательств населения и тем самым усиление личной зависимости податных категорий, как от государства (=князя), так и от частных владельцев земли в связи

⁴⁵ Б. Греков, А. Якубовский, *Золотая Орда*, с. 229.

⁴⁶ Л. Данилова, *О внутренней структуре*, с. 9.

⁴⁷ А. Насонов, *Монголы и Русь*, с. 226.

⁴⁸ П. Павлов, *К вопросу о русской дани*, с. 80.

⁴⁹ *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.*, Москва–Ленинград 1950, с. 119.

⁵⁰ А. Хорошкевич, *Изменение форм*, с. 155–156; *Ярлыки татарских ханов московским митрополитам: Краткое собрание*, [in:] *Памятники русского права*, ред. А. Черепнин, вып. 3, Москва 1955, с. 467; А. Григорьев, *Ярлык Менгу–Тимура*, с. 74–83, 102. Idem, *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам*, Санкт–Петербург 2004, с. 23–30, 44.

с установлением ордынского господства. Кроме собственно ордынской дани – „выхода”, тяжелым бременем на русское население ложились „тамга”, „туска”, „кулуш” и др.⁵¹ При этом необходимо учитывать то обстоятельство, что по-прежнему значительных средств требовало поддержание собственного государственного аппарата древнерусских княжеств; более того, усилившаяся внешняя опасность приводила к увеличению затрат на военную организацию. В контексте взаимоотношений Руси и Орды могут быть иначе представлены отношения древнерусских земель с периферийными народами, дань с которых могла частично компенсировать налоговый гнет на собственно восточнославянском населении. Показательно, что именно ко времени оформления даннической зависимости русских княжеств от Орды усиливается натиск Галицко–Волынского княжества на ятвягов (1255–1256)⁵².

Таким образом, финансовые обязательства перед Ордой привели к важным трансформациям налогово–даннической системы в древнерусских княжествах. К таковым следует отнести: 1) создание аппарата должностных лиц, который организовал население в рамках десятичной (децимальной) системы; 2) появление новых институтов, которые должны были обеспечить максимальное приращение финансов Орды (перепись; новый круг должностных лиц: численники, данщики, даруги; откупная система); 3) признание неэффективной собственной монгольской военно–политической и фискальной организации на Руси к концу XIII в.; 4) распространение по праву завоевания обязанности выплаты дани на все категории населения Северо–Восточной Руси, за исключением духовного сословия. После установления „ордынского ига” уже все население, по праву завоевания, обязано было платить дань–контрибуцию („подать опять превращается в международную дань”)⁵³.

*

Stsiapan Tsemushau, Transformation of the tax–tribute system of Old Ruthenian lands after the Mongol invasion of 1237–1241

The most important consequence of the Mongol invasion of Rus' (1237–1241) was the establishment of the military and political domination of the new state – the Golden Horde – over the majority of Old Ruthenian principalities. This dominance is called by the collective term „igo”. Its main element was to pay tribute–indemnity. The financial obligations to the Horde led to important transformations of the tax and tributary system in the Old Ruthenian principalities. These included: 1) creation of officials, who organized the population within a decimal system; 2) the emergence of

⁵¹ С. Каштанов, *Финансы средневековой Руси*, Москва 1988, с. 17; А. Хорошкевич, *Изменение форм*, с. 158–159.

⁵² *Галицко–Волынская летопись*, изд. Н. Котляр, В. Франчук, А. Плахонин, Санкт–Петербург 2005, с. 131; *Ипатьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 2, 2–е изд., Москва 2001, с. 831–835.

⁵³ М. Владимировский–Буданов, *Обзор истории русского права*, изд. 3–е, с доп., Санкт–Петербург–Киев 1900, с. 213.

new institutions that were to provide maximum increase of the finances of the Mongol Empire (Horde): census, the new circle of officials – chislenniki, danschiki, darugi – and the lease system; 3) recognition as ineffective of the own Mongol military, political and fiscal organization in Rus' to the end of the 13th c.; 4) dissemination by the right of conquest of the obligation to pay tribute of all categories in the North-Eastern Rus' population, except the clergy; 5) the significant increase of the fiscal obligations of the population and thereby strengthening of the personal dependence.

*

Stsiapan Tsemushau, *Zmiany w systemie podatków i danin na ziemiach ruskich po najeździe mongolskim 1237–1241*

Najważniejszym następstwem najazdu Mongołów na Ruś (1237–1241) było ustanowienie wojenno–politycznego panowania nowego państwa – Złotej Ordy – nad większością ziem staroruskich. Panowanie to określa się zbiorczym terminem „jarzmo”. Jego główny element stanowiła wypłata danin i kontrybucji. Zobowiązania finansowe wobec Ordy doprowadziły do ważnych transformacji w systemie podatków i danin księstw ruskich. Zaliczyć do nich należy: 1) stworzenie aparatu urzędniczego, który organizował ludność w ramach systemu dziesiętnego (decymalnego); 2) pojawienie się nowych instytucji, zadaniem których było zapewnienie maksymalnego przyrostu finansów Imperium Mongolskiego (Ordy), w tym pojawienie się spisów, nowego rodzaju urzędników (численников, данщиков, даругов) i systemu wykupów; 3) uznanie przez Mongołów (w końcu XIII w.) własnego systemu wojenno–politycznej i finansowej organizacji na Rusi za nieefektywny; 4) rozszerzenie na mocy prawa zwycięzcy obowiązku wypłaty danin na wszystkie kategorie ludności Północno–Wschodniej Rusi z wyłączeniem duchowieństwa 5) znaczne zwiększenie zobowiązań fiskalnych ludności, a tym samym umocnienie osobistej zależności.

Мирослав Волощук
(Ивано–Франковск)

ВЛИЯНИЕ МОНГОЛЬСКОГО НАШЕСТВИЯ 1239–1243 ГГ. НА ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ЖИТЕЛЕЙ РУСИ В ВЕНГРИЮ: ХРОНОЛОГИЯ, ДИНАМИКА, ДЕМОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Настоящее исследование посвящено изучению количественно–качественных показателей переселения жителей русских земель в Венгерское королевство под давлением монгольского нашествия середины XIII в. Несколько приведенных в статье примеров свидетельствуют о переселении во владения Арпадов не только представителей княжеских семейств, но и нобилитета разного ранга и статуса. Автор приходит к выводу о том, что в Венгрию бежали также крестьяне и жители городов.

Военные кампании Чингизидов в Восточной и Центральной Европе в 1235–1243 гг. вызвали огромные изменения в политическом, хозяйственном, культурном развитии поверженных и опустошенных стран, кардинально повлияв на демографическую ситуацию. Кроме того, что значительная часть населения погибла во время осады городов и крепостей; немалое количество жителей, пытаясь укрыться от угрозы, бежало с мест постоянного жительства на запад. Для средневековой культуры, психологических стереотипов населения, особенно сельской местности, резкое изменение давно обжитых земель было достаточно болезненным.

Летописные тексты, данные западных источников, а также археологический материал позволяют установить, что в период покорения Бату–ханом северных земель Руси немалое количество местных жителей, а также доселе разбитых волжских болгар бежало в южные княжества. Упоминания об этом присутствуют в сообщениях венгерского доминиканского монаха Юлиана и его братьев по Ордену, посетивших в 1236–1238 гг. Суздальское княжество и ряд соседних

земель в поисках так называемой прародины венгров – Великой Венгрии. В частности, описывая направления продвижения армии Чингизидов на первой стадии покорения земель Руси, он указывал: „*Tertia autem pars contra fluvium Den (sic!) prope castrum Orgenhusin, qui est alius ducatus Ruthenorum, residebat; hoc tamen expectantes, quod sicut et ipsi Ruteni, Ungari et Bulgari, qui ante eos fuerant, viva voce nobis referebant: quod, terra fluviis et paludibus in proxima hieme congelatis, totam Rusciam toti multitudini sic facile est eis depredari, (sicut) totam terram Rutenorum*”¹. В другой части своего повествования монах зафиксировал: „*Iterum dum ego remansi in curia Romana, precesserunt me ad Magnam Ungariam quatuor fratres mei, qui pertransientes per terram Sudal, in finibus regni eius occurrerunt quibusdam Ungaris paganis fugientibus a facie Tartarorum, qui libenter fidem catholicam receperissent*”². Таким образом, массы населения, пытавшиеся избежать участи захваченных кочевниками жителей городов, вероятно, были довольно большими, раз информация об этом попадала на страницы источников. Тяжело сказать, как далеко на юг и юго–запад зашли переселенцы в поисках новой жизни.

На этапе завоевания Бату–ханом Черниговской, Киевской, Волынской и Галицкой земель (1239–1240) беглецы, в том числе и представители княжеских семейств, пытались укрыться в соседних странах, в частности в Венгрии. Известно, что длительное время при дворе короля Бела IV (Bela, 1235–1270) пребывали бывший галицкий князь Ростислав Михайлович (около 1219 – после 1264) и галицко–волынский князь Даниил Романович (1201–1264) с сыном Львом (около 1225/29 – около 1301). Бегством на запад пытался спастись киевский правитель из рода Ольговичей – Михаил Всеволодович (1179–1246), а на границе с королевством, в Перемышле, на какое–то время остановился князь Константин из Рязани³.

Археологический материал, выявленный в последнее время в окрестностях приграничного с польскими и венгерскими землями города Санока, представлен многочисленными предметами утвари, происходившими, с высоким процентом вероятности, из Черниговского княжества⁴. По состоянию на конец 1240 – начало 1241 г. летописец записал со слов князя Даниила Романовича об огромных потоках беглецов, шедших в западном направлении, являвшихся фактически второй волной переселенцев после 1236–1238 гг.: „[...] множество бѣжащи^х .

¹ „Третья ж часть [войска кочевников. – М.В.] остановилась против реки Дон возле града Оргенгусин, являющегося другим княжеством руси; русь, же, мадьяры и болгары, бежавшие от них, нам сообщили, что [монголы. – М.В.] ждут, пока в ближайшую зиму замерзнут земли, реки и болота, чтобы [потом. – М.В.] легко всю страну руси наводнить [таким образом. – М.В.] всю землю руси”. См.: *Tatársky vpád*, ed. M. Richard, M. Marek, Tlаva 2008, s. 41.

² „когда снова я оставался в Римской курии, звали меня в Великую Венгрию четверо моих братьев, прошедших через земли Суздаля, встретив на окраинах данной земли каких–то венгров–язычников, бежавших от татар, желавших с удовольствием принять католичество”. Ibidem, s. 45.

³ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, изд. 2, Москва 2001, стб. 786–787, 793, 795.

⁴ Информация по данному поводу получена от польского археолога, профессора Михала Парчевского во время участия в конференции *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, проходившей в городе Перемышле (Польша) 19–20 апреля 2012 г. Выражаю ему благодарность за полученные ценные сведения.

ŵ безбожны⁵ Татаръ⁶. Некоторые из беженцев фиксировались в документальных материалах, авторами которых были монахи Ордена Францисканцев. Такие упоминания встречаем даже в саксонских источниках. Например, в письме от 1241 (1242) г.⁶, составленном братьями Орденов святого Доминика и Франциска, известными только по инициалам – Р. (frater R. de ordine Preadicatorum) и Й. (frater J. de ordine fratrum Minorum), указывалось, в частности, что: „Plurimas terras vastaverunt [...] Rionam (Kiouam) civatatem; et castrum, quod erat ibi, destructum est, multis interfectis. Narraverunt nobis profugi de terra illa, in Saxonia praecipue, quod terram illiam cum castris triginta et duabus machinis impugnarunt. Et Rusenos impugnaverunt viginti annis⁷”.

Исследуя тенденции переселения выходцев из княжеств–земель Руси, я столкнулся с несколькими довольно репрезентативными фактами смены места жительства и службы в пользу Венгерского королевства именно под монгольским давлением, либо косвенно от него завися. Например, на страницах нескольких актов короля Белы IV от 1262 г. встречается „persona nomine Maladik/Mladik Ruthenus”, сбежавший от монголов во владения Арпадов и передавший на сохранение королю 30 марок золотом: „Maladik Rutenus ad nostram gratiam recepissemus fouendum et conseruandum; idem XXX. marcas auri, quod, de captiuitate a Tartaris aufugiens, secum apportauit [...]”⁸. Обстоятельства пленения нам неизвестны, хотя не исключено, что сам Маладик мог принимать участие в битве на реке Шайо 11 апреля 1241 г., о чем в историографии уже высказывалось мнение⁹.

Согласно летописным свидетельствам¹⁰, а также по моим собственным подсчетам на основании других видов источников, целая группа галицкого боярства во главе с князьями Даниилом Романовичем и его сыном Львом на протяжении сентября 1240 – апреля 1241 гг. постоянно находилась при дворе короля Белы IV¹¹. Принимал ли кто–нибудь из них участие в битве на Шайо – нам точно неизвестно, поскольку об этом нет ни одного документального свидетельства. Однако, сугубо гипотетически, учитывая, что отношения Белы IV со Львом и его отцом во время пребывания последних в Венгрии были довольно напряженными,

⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 787.

⁶ Датировка документа вызывает сомнения. См. например: В. Матузова, *Английские средневековые источники IX–XIII вв. Текст, перевод, комментарии*, ред. В. Пашуто, Москва, 1979, с.131–158.

⁷ „Множество земель было опустошено [...] город Киев и крепость, что там находилась, была разрушена, множество было убито. Нам же [братья Орденов. – М.В.], в частности в Саксонии, сообщали беженцы с этой земли, что земля эта была атакована 32–мя [штурмовыми. – М.В.] машинами, а русь воевала двадцать лет”. См.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, v.1: 600–1253, ed. C. J. Erben, Pragae 1855, p. 485–486. См. также: А. Стасюк, *Russia/Ruthenia на сторінках францисканських джерел XIII ст.*, [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in the 11th – 14th centuries. Publication after 2nd International Conference*, Ivano–Frankivsk, 20–22 October 2011, ed. V. Nagirny, Kraków 2012, s. 101.

⁸ „Маладик Русский, сбежав из татарского плена, принес нам 30 марок золота, которые мы [король Бела IV. – М.В.] приняли на сохранение”, см.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* [далее: *CDH*], т. 4, v. 3, ed. G. Fejer, Budae 1829, p. 59.

⁹ M. Marek, *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*, Martin 2006, s. 234.

¹⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 786–788.

¹¹ М. Волощук, *Вассальная зависимость Даниила Романовича от Белы IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско–венгерских отношений второй четверти XIII в.*, [in:] *Specimina nova. Pars prima, Sectio mediaevalis*, v. 3, Pécs 2005, с. 101.

я не исключаю, что все-таки кто-то из бояр мог остаться в королевском войске даже после того, как сын Даниила Романовича Лев где-то в начале апреля 1241 г. „[...] вышедшоу [...] изъ Оугоръ с бояры Галичкыми [...]”¹².

За свои заслуги Маладик Русский получил от венгерского короля в пожалование „terram Tornouch vocatam, in Thugucz existentem”¹³. Именно здесь был основан его род, описанный на страницах нескольких кратких очерков¹⁴.

Другим интересным примером есть упоминание в венгерских источниках „Lve, cum duobus filiis suis Fudur scilicet et Stephano”, впервые зафиксированных под 1264 г.¹⁵ Королева Елизавета (Elisabeth, dei gracia maior Regina Hungarie ducissa de Machou et de Bosna, 1240–1290/1295) дважды подтверждала ранее полученную от дочери Белы IV – Анны „terram Borod vocatam in comitatu de Bereg sitam prope Munkaach [возможно, теперь – село Барбово, Мукачевского района, Закарпатской области, Украина. Не исключается также использование топонима „брод”. – М.В.]” в 1264 и 1270 гг.¹⁶ Таким образом, сама земля могла оказаться в руках новых хозяев после 1243/44 гг., а прежде 1247 г., пока князь Ростислав Михайлович находился в нескольких восточных комитатах королевства – Абауйваре, Саболче и Земплине¹⁷.

Локализация упомянутого поселения проблематична. Доселе наиболее точное исследование на поле венгерской исторической географии Дёрдя Дёрффи об этом умалчивает¹⁸. Учитывая характер пожалования, гипотетически имевшего место между 1242–1247 гг., я предполагаю, что Лев, Федор и Степан могли принадлежать к довольно близкому окружению зятя венгерского короля – князя Ростислава в период его борьбы за галицкие земли и окончательной эмиграции во владения тестя. Ведь именно его жена Анна передала в распоряжение данным вельможам землю Бород.

Известно, что после занятия Галича в 1238 г. Даниилом Романовичем князь-изгнанник сбегал к Беле IV, а в конце 1242 – начале 1243 г. (?) на короткое время все же вернул себе утраченный престол. Однако отряды, отправленные вольными князьями против Ростислава, вынудили его в очередной раз

¹² *Ипатьевская летопись*, стб. 789.

¹³ „землю Турна [теперь – село Липтовский Трновец, округ Липтовский Микулаш, Жилинский край, Словакия. – М.В.], находящуюся в [комитате. – М.В.] Туроц”, см.: *CDH*, т. 4, в. 3, р. 59.

¹⁴ V. Varsik, *Otázky vzniku a vývinu slovenského zemanstva*, Bratislava 1988, s. 63; M. Font, *Einige Repräsentanten des Kleinadels im polnisch-ungarischen Grenzgebiet im 13 Jh. und die Zukunft ihrer Familie*, [in:] *Specimina Nova Universitatis Quingueeclesiensis*, v. 9, Pécs 1995, s. 246–247; Eadem, *Felvidéki kismemese királyi szolgálatban (Adalékok 13–14. Századi társadalomtörténetünkhöz)*, [in:] *Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, szer. L. Kosta, Szeged 1995, old. 180–181; Eadem, *Przedstawiciele drobnej szlachty na pograniczu polsko-ugierskim w XIII wieku i losy ich rodzin* [in:] *Cracovia. Polonia. Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Kraków 1995, s. 434–435; М. Волощук, *Maladik Ruthenus: спроба біографічного нарису*, „Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис”, 20–21, 2012, с. 352–357.

¹⁵ „Лев с двумя своими сыновьями, а именно – Федором и Степаном”. См.: *Codex diplomaticus patrius* [далее: *CDP*], т. 8, ed. E. Nagy, Budapestini 1880, p. 98, 125; *Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* [далее: *RSA*], т. 2, в. 1: (1255) 1270–1301, ed. I. Szentpétery, Budapest 1943, p. 51. Впервые в научный оборот данный фрагмент документа ввел Михаил Грушевский (М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2, Київ 1992, с. 501).

¹⁶ „землю, названную Бород, находящуюся неподалеку Мукачева в комитате Берер”, *CDP*, т. 8, р. 98.

¹⁷ *CDH*, т. 5, в. 1, ed. G. Fejer, Budae 1829, p. 55.

¹⁸ Gy. Györfy, *Az Arpadkori Magyarorszag történeti földrajza*, K.I: (A–Cs), Budapest 1966, old. 535–536.

покинуть город, причем вместе с ним отравились и некоторые местные бояре¹⁹. Возможно, именно исследуемые нами персоны вместе со своим сюзереном попали в монгольскую засаду: „Ростислава разогнаша Татарове . во Боркоу”²⁰.

Не исключено, что вместе с Ростиславом на фоне монгольского нашествия на Русь и другие страны Центральной Европы, в Венгрию попал боярин, именованный Петром – в будущем отец Петра прозванного Петене (иная идентификация – Petrus filius Pethene), известного в результате выступления против короля Карла Роберта между 1315–1321 гг.²¹ Именно Пётр–отец перед 31 августа 1245 г., при прямом участии князя Ростислава, получил во владение землю Albu (сейчас Альбинов – часть города Сечовце, округ Требишов, Кошицкого края, Словакия), что было также подтверждено Белой IV²². Позже эти земли унаследовал его сын Петр, утратив их в результате конфискации за измену королю, что произошло перед 10 февраля 1321 г.²³

Наиболее оригинальным в контексте нашего исследования является известие о „*possessio Vyssnyo*” (Vysnoc, Wysnyo, Wysnoc, Wysnow, Wysnowd, Wysno, Wisna – теперь село Вишньов, округ Требишов, Кошицкого края, Словакия), известное в источниках от 1239 г., когда оно принадлежало Мишке из рода Мишки (Miscouc, de genere Miscouc)²⁴, который, очевидно, приходился родственником венгерскому военачальнику, после 1241–1245 гг. – бану Филе²⁵. Сам вельможа, неоднократно участвовавший в военных событиях на Руси, был зятем одного из виднейших галицких бояр – Судислава, также владел землями на восточных границах Венгрии. Его активность в битве под Ярославом 17 августа 1245 г. была замечена летописцем. А волынский князь Даниил Романович, несмотря на все существующие в Европе и известные ему рыцарские кодексы чести, лично казнил плененного Филю²⁶. Соответственно не было ничего странного в том, что в истории „*possessio Vyssnyo*” можно было проследить четкий русский след.

Важно то, что между 1242–1247 гг., а возможно и до 1270 г. упоминаемое поселение принадлежало зятю Белы IV – князю Ростиславу Михайловичу. В документе Стефана V (Stephanus, 1270–1272) от 1270 г. говорилось о том, что „[...] item quondam possessionem Chychywa vocatam in Comitatu Zemlen sitam in

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 793.

²⁰ *Ibidem*, стб. 794.

²¹ См.: М. Волошук, *До питання східнослов'янського походження Петра Петуні*, „Український Історичний Журнал”, 2011, 3, с. 21–35.

²² *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* [далее: *CDSI*], т. 2, ed. R. Marsina, Bratislava 1987, p. 131–132.

²³ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* [далее: *RDSI*], т. 2, ed. V. Sedlák, Bratislava 1987, p. 284.

²⁴ *CDSI*, т. 2, p. 44.

²⁵ В частности, мы не исключаем принадлежности Филя к данному роду, поскольку в одном из документов, очевидно, именно он известен как Fila/Phila de genere Miscoc (см.: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* [далее: *CDAC*], v. 11, ed. G. Wenzel, Pest 1873, nr 179). Его дети – Николай и Стефан, именуемые в одном из актов от 1239 г. „similiter Oras” (см.: *CDH*, т. 4, vol. 1, ed. G. Fejer, Budae 1829, p. 158), владели землями в комитате Унг, основав несколько ответвлений рода (см.: P. Engel, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, Budapest 1998, s. 59, 169).

²⁶ См. например биографию Филя: М. Волошук, „*Филя древле прегордий*”/Fila Supruniensis. *Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття*, [in:] *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, Львів 2011, с. 189–196 (Серия: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 20).

confinio Polonie, cum villis ad ipsam pertinentibus, Hussceumezen et Wysno vocatis, simulcum utilitatibus et pertinencijs earundem, prout Dux Ratizlaus habuit et possedit [...]”²⁷. Однако, уже в 1270 г., согласно решению короля, поселение перешло в руки королевского конюшего Райнольда²⁸. Удерживал ли кто-то Вишню между временем переведения князя Ростислава в южные земли королевства в 1247 г. и 1270 г. – непонятно. Возможно, это село и в дальнейшем находилось среди его владений до момента смерти.

Где-то на рубеже XIII–XIV вв. „*possessio Vyssnyo*” перешло к Петру Петене, однако в 1306 г. он разделил его между своими слугами: „*magister Petrus, filius Petri, dicti Petune, quondam possessionem suam populosam, Fuluisno vocatam, sibi soli pertinentem, in comitatu de Zemlen existentem Morkolfo, filio Kuch, servienti suo dedit*”²⁹. Подтверждение данного перераспределения находится в дальнейших упоминаниях о населенном пункте (1321/1322 г., до 29 мая 1323 г., 29 мая 1323 г. и после 29 мая 1323 г.) до момента его конфискации в начале 20-х гг. XIV в. в пользу короля³⁰. В нашем случае наиболее важно то, что сам Ростислав до момента переезда в Славонию (1247 г.) держал село Вишню в комитате Земплен, со временем унаследованную именно сыном Петра-отца – Петром прозванным Петене, что косвенно указывает на его принадлежность к окружению князя, возможно не только в период после женитьбы на дочери короля – Анне (1242).

Ни Петра-отца сына Петра, ни самого Петра прозванного Петене в источниках никогда не называли „русскими”. Это в любом случае не исключает их происхождения с Галицкой земли, поскольку местное население себя с „Русью” никогда не идентифицировало. „Русскими” жителей Галичины называли только в иностранных источниках, дабы, вероятно, избежать пуганицы в персонализациях³¹.

Другим фактом, косвенно подтверждающим какую-то связь между князем Ростиславом и семьей Петра-отца сына Петра, является знаменитое обращение Петра прозванного Петене к галицкому князю (Андрею или Льву) с просьбой включиться в борьбу за венгерскую корону в начале XIV в., имевшее место около 1315 г.

Король Карл Роберт в одном из актов от 2 января 1317 г. гневно писал: „*Koroz quondam palatino extranei principis et alieni domini auxilium et subsidium invocans, potenciam extraneam in regnum ipsius [Hungariae. – М.В.] introducere voluit [...]*

²⁷ „[...] также предыдущее пожалование, прозванное Чичва, находящееся в комитате Земплин на границе с Польшей, с примыкающими к нему селами, прозванными Довгополе и Вишня, со всеми добрами и принадлежностями, коими владел князь Ростислав”. См.: *CDAC*, v.12: 1274–1300, ed. G. Wenzel, Pest 1874, nr 5; см. также: F. Uličný, *Dejiny osídlenia Užskej župy*, Prešov 1995, s. 595.

²⁸ *CDAC*, v. 12, nr 9.

²⁹ „магистр Петр сын Петра, прозванный Петене, когда-то заселенное поселение, прозванное Fuluisno [очевидно, Польши, тес, какая-то часть Вишни. – М.В.], находящееся в комитате Земплин, и принадлежавшее только нам, передает своим сервиентам – Маркульфу и Кучу”. См.: *RDSI*, t. 1, ed V. Sedlák, Bratislava 1980, p. 200.

³⁰ *CDH*, t. 8, v. 2, ed. G. Fejer, Budae 1832, s. 293; *RDSI*, t. 2, p. 422, 424.

³¹ См. например обобщающие исследования по данной теме: М. Волощук, *Галицкая идентичность в XII–XIII вв.: земельный, династический и этнический аспекты* [in:] *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, вып. 1 (7): Январь–Июнь, Санкт-Петербург 2010, с. 167.

Petrus filius Pethena a via fidelitatis divertens, infidelibus et emulis et specialiter Kopoz quondam palatino adiungens [...]”³². Среди таковых были и правители regnum Ruthenorum³³, о правах которых занять венгерский престол „по кужелю” Петр мог хорошо знать и в результате ранее сложившихся отношений с Ростиславом Михайловичем.

В целом, даже поверхностный анализ письменных источников дает возможность с уверенностью утверждать, что тенденции к увеличению количества мигрантов из Руси во владения Арпадов усилились именно от середины XIII в. Моигольское нашествие и хозяйственный коллапс, постигший большинство земель Руси в связи с опустошениями, привели к некоторому оттоку населения на запад. Четко установить масштабы миграции конечно же невозможно, но на примере нескольких знатных персон, вероятно из княжеского окружения, можно констатировать, что бежали даже представители знати.

Хронологически процесс переселения жителей русских земель под натиском надвигающейся татарской опасности можно разделить на три периода. Между 1236–1238 гг. наиболее пострадали территории, подконтрольные суздальским князьям, откуда на юг бежали массы населения, что запечатлено монахом Юлианом. На протяжении 1239–1240 гг. кочевниками велось завоевание Киевской и Черниговской земель, в результате чего часть жителей двинулась дальше на запад. В 1241–1242 и даже в 1243 гг. отток населения наблюдался с Волыни и Галичины. Возвращение кочевников из Европы было таким же болезненным, как и вторжение. Безусловно, можно предположить, что некоторые семьи могли убежать в Венгрию и позже, между 1259–1260 гг., когда темник Бурундай „возыскал” Романовичей, приказав разрушить часть укреплений. Аналогично миграции могли происходить и в 80–90-х гг. XIII в., либо в 20–40-х гг. XIV в. на фоне очередных попыток кочевников организовать серию масштабных походов в Европу, на пути к которой находились земли королевства Руси. Однако имеющиеся в нашем распоряжении примеры конкретных персон, проживавших во владениях Арпадов и Анжу, не дают ни прямых, ни косвенных намеков по предмету исследования.

Сложно сказать, насколько серьезными были изменения в народонаселении, поскольку правящая династия Романовичей, после очередного установления контроля над утраченными землями, успешно продолжала хозяйственную и военную деятельность, вела строительство новых городов, возобновляла разрушенные. Рабочая сила, имевшаяся в распоряжении короля Даниила, позволяла неплохо справляться с поставленными задачами. Активизировалась торговля, были налажены торговые и дипломатические отношения с новыми партнерами, в частности – Немецким Орденом в Пруссии; одновременно имелись попытки стабилизировать восточные границы, в том числе – нередко путем открытого военного конфликта с Ордой.

³² „Петр сын Петене, свернув с дороги верности [королю. – М.В.], присоединился к вероломным, а именно – к прежнему палатину Копосу [который. – М.В.] [...] прося помощи и поддержки в соседних государей, хотел привести в данное королевство [то есть, Венгрию. – М.В.] иностранные войска”. См.: *RDS*, т. 2, р. 84–85.

³³ *Ibidem*, р. 284.

*

Myroslav Voloshchuk, *The influence of the Mongol invasion of 1239–1243 on the relocation of inhabitants of Rus' to Hungary: chronology, dynamics, demography of the problem*

This work is dedicated to the study of the quantitative and qualitative indicators of the resettlement from Rus' to the Hungarian Kingdom under the pressure of the Mongol conquest in the middle of the 13th c. Several examples presented in the article indicate the migration processes to Hungary not only of the princely families' representatives, but also of the nobility of different rank and status. The village and urban dwellers also escaped to Hungary.

*

Myroslav Voloshchuk, *Wpływ najazdu mongolskiego w latach 1239–1243 na przesiedlenie się mieszkańców Rusi na teren Węgier. Chronologia, dynamika, demografia*

Niniejszy artykuł poświęcony jest badaniom nad ilościowymi i jakościowymi wskaźnikami przesiedlania się mieszkańców ziem ruskich na teren Królestwa Węgierskiego pod naciskiem inwazji mongolskiej w połowie XIII w. Niektóre z przykładów przywołanych w artykule świadczą o przenoszeniu się pod panowanie Arpadów nie tylko przedstawicieli rodzin książęcych, ale i szlachty o różnej randze i statusie. Autor dochodzi do wniosku, że na teren Węgier uciekali również chłopcy i mieszkańcy miast.

Игорь Иваськив
(Ивано–Франковск)

БЫЛ ЛИ ВЗЯТ ГАЛИЧ МОНГОЛАМИ В 1241 Г.?

В данной статье на примере Галича сделано попытку проанализировать проблему взятия и разрушения монголами русских городов во время похода Бату–хана в Европу. В работе методом сопоставления письменных источников русского и иностранного происхождения, а также данных археологии показано, что город Галич если и был взят монголами, то не был столь разрушен, как Киев, Суздаль или Владимир. Поэтому актуально пересмотреть и переосмыслить вопрос взятия и разрушения монголами иных русских городов.

Период второй половины XIII–XV вв. в истории украинских земель был и остается одним из наименее изученных этапов, поэтому недаром в историографии он носит название «темные века». Проблематичность заключается в небольшом количестве источников и несоответствии данных письменных документов с данными археологии при их сравнительном анализе.

В XIII в. современные украинские земли прямо или косвенно находились под влиянием монголов, что значительно изменило расстановку сил в Центрально–Восточной Европе. Поэтому важно пересмотреть, переосмыслить и дать новую оценку некоторых аспектов событий истории Руси в период монгольского нашествия и последующие десятилетия. Интересной и недостаточно исследованной темой данного периода остается вопрос о взятии и разрушении монголами русских городов во время военных кампаний Бату–хана (1209–1256) в Европе (1238–1242). Как увидим в процессе настоящего исследования, при сопоставлении данных письменных источников (русских и иностранных) с данными археологии не всегда получаем однозначный ответ. Наоборот, нередко приходим к совсем неожиданным выводам. В настоящей статье я сделаю попытку показать это на примере города Галич, который в 1240 г. был одним из наиболее крупных средневековых «мегаполисов» в Центрально–Восточной Европе, насчитывая, по разным данным, от 30 до 40 тис. жителей и занимая площадь

приблизительно 50 га¹. Методом сопоставления письменных источников с данными археологии попробую выяснить, был ли взят и разрушен Галич монголами в 1241 г.

В первую очередь, хочу отметить, что этой проблемы в разной степени касались такие ученые, как Исидор Шараневич², Михаил Грушевский³, Владимир Пашуто⁴ и другие. Среди современных исследователей данного периода выделяются труды Александра Головки⁵, Николая Котляра⁶, Виталия Нагирного⁷ и других. Среди археологов данным вопросом прямо или косвенно занимались Ярослав Пастернак⁸, Лев Чачковский⁹, Витольд Аулих¹⁰, Богдан Томенчук¹¹, Юрий Лукомский¹² и другие.

Переходя к поиску ответа на поставленный вопрос, начну с того, что после длительной борьбы за галицкий престол и сам город, во второй половине 1238 г. Галичем овладел старший сын Романа Мстиславовича – Даниил (1238–1264). Но нашествие монголов на Русь и быстрый захват ими большинства городов, в том числе и Киева в декабре 1240 г., заставили Даниила покинуть город и отправиться за помощью. Возможным союзником Романовичей мог стать венгерский король Бела IV (1235–1270), но заключения русско–венгерского союза, в силу различных причин, не произошло. Город остался без князя перед лицом монгольской опасности. В качестве рабочей гипотезы осмелюсь предположить, что в такой ситуации город, не имея опытного военачальника, сдался без боя, рассчитывая на то, что после получения выкупа монголы, как и предыдущие кочевые племена, пойдут далее на запад¹³.

Примером того, что населенные пункты не раз сдавались монголам без боя, чтобы избежать кровопролития, могут послужить города в Уйгурии: Бешбалык, Илибалык, Кара–Ходжа. Они не были уничтожены, хотя во второй половине XIII–XIV вв. потеряли свое прежнее могущество. Российский историк–востоковед Владимир Бартольд заметил, что города, которые были разрушены монголами, со временем возобновились, а те, которые сдались, пережили упадок.

¹ І. Винокур, Д. Телєгін, *Археологія України*, Тернопіль 2008, с. 371–377.

² И. Шараневич, *Исследование на поля отечественной географии и истории*, [in:] *Литературный Сборник издаваемый Обществом Галицко–Русской Матицы*, вып. 1–4, Львов 1869, с. 46–139.

³ М. Грушевський, *Ілюстрована історія України*, Київ 1990, с. 117–123.

⁴ В. Пашуто, *Очерки по истории Галицко–Волынской Руси*, Москва 1950, с. 229–230.

⁵ О. Головки, *Держава Романовичів та Золота Орда (40–50–ті рр. XIII ст.)*, „Український Історичний Журнал”, 2004, 4, с. 3–16.

⁶ Н. Ф. Котляр, *О возможной природе нетрадиционности структуры и формы Галицко–Волынской летописи*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2006, 2, с. 36–54.

⁷ В. Нагирний, *Відносини галицко–волыньських князів із монголами в середині 40–х рр. XIII століття: вибрані проблеми*, [in:] *Карпати: людина, етнос, цивілізація*, вип. 2, Івано–Франківськ 2010, с. 34–40.

⁸ Я. Пастернак, *Археологія України*, Торонто 1961, с. 624.

⁹ Л. Чачковский, *Княжий Галич*, Станіслав 1938, с. 20, 32.

¹⁰ В. Аулих, *Княжий Галич*, [in:] *Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800–річчя з дня народження Данила Галицького*, Львів 2001, с. 139–154.

¹¹ Б. Томенчук, *Археологія городищ Галицької землі. Галицько–Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006*, Івано–Франківськ 2008, с. 495–535.

¹² Ю. Лукомський, *Галицькі блоком'яні хрестобанні церкви від князя Володаря до короля Данила*, „Княжа доба: історія і культура”, 1, 2007, с. 271–304.

¹³ О. Головки, *Держава Романовичів*, с. 4.

Так же случилось и с Галичем, который в конце XIII–XIV вв. потерял прежнее могущество¹⁴. Нужно также отметить, что в Южной Руси монголам сдались несколько городов – Деревич, Губин, Кобуд, Кудин и др. Но в 1241 г. они были разрушены Даниилом Романовичем, в знак мести за подчинение кочевникам¹⁵.

Очередной момент, на который надо обратить внимание, – это система обороны Галича (современное Крылоское городище) накануне прихода монголов. Она являла собой внешние (ширина 25 м, глубина 4,5 м) и внутренние (ширина 28 м, глубина 4,5 м) оборонительные рвы. Промежуток между ними составлял 12 м. Вершину валов увенчивал частокол. Нижнюю часть городища нарастили землей с двух рвов на высоту 2,6 м, подняв до уровня основной площади¹⁶. Отмечу, что высота валов была 10 м. Детинец имел площадь 1,5 га¹⁷. Как видно, город представлял собой внушительный оборонительный пункт.

Известно, что главной целью похода монголов была Венгрия. Как справедливо отмечал М. Грушевский, потеряв много сил и времени на взятие Киева и других русских городов, „Бату скорым маршем прошел через Вольты, Галицию спеша на Венгрию”¹⁸. Поэтому можно предположить, что длительной осады Галича не велось, а некоторые бои, если и были, то имели второстепенное значение.

Единственным письменным источником русского происхождения, который сообщает нам о взятии Галича, является *Галицко–Вольтынская летопись*, составная часть *Ипатьевского летописного свода*. Но, что интересно, после детального описания взятия и уничтожения Киева и Владимира на Вольтыни в самом конце этого фрагмента подается обобщающий и лаконичный *passus*: „И Галич, и иные грады им же неть числа”¹⁹. Такая краткость в отношении одного из двух главных центров государства Романовичей наводит на мысль о том, что летописец имел только общее представление о событиях в Галиче. Хочу подчеркнуть, что автор не дает детальной характеристики разрушения города и его храмов, хотя такие описания есть относительно захваченных ранее Киева и Владимира. Можно предположить, что летописец не имел точных сведений о том, был ли Галич взят штурмом и разрушен. Интересные соображения по этому поводу высказал В. Пашуто. Он утверждал, что сведения о взятии городов „копьем” (то есть с боем) не всегда подтверждаются, а это наводит на мнение, что частью городов монголы не смогли овладеть, и они не были полностью разрушены²⁰.

Важным подтверждением того, что Галич в 1241 г. не был разрушен кочевниками, является уцелевший Успенский собор, о котором есть упоминания под 1255 г. С летописей узнаем, что церкви были последним пристанищем, в котором русские отбивались от монголов. И, как правило, эти последние оборонительные пункты

¹⁴ *Татаро–монголы в Азии и Европе. Сборник статей*, отв. ред. С. П. Тихвинский, Москва 1977, с. 85–86.

¹⁵ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, изд. 2, Москва 2001, стб. 787.

¹⁶ Б. Томенчук, *Внутрішня система оборони Давнього Галича*, [in:] *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції)*, Івано–Франківськ 1999, с. 65–67.

¹⁷ А. Заяць, *Галич та Володимир – стольні гради Данила Галицького*, [in:] *Король Данило Романович і його місце в історії України (Матеріали Міжнародної наукової конференції)*, Львів 2003, с. 41–42.

¹⁸ М. Грушевський, *Люстрована історія*, с. 120.

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 786.

²⁰ В. Пашуто, *Очерки*, с. 229.

были уничтожены, как, например, Десятинная церковь в Киеве или храмы в городе Владимире на Волыни. Успенский же собор в Галиче не был разрушен, поскольку в 1255 г. князь Изяслав Владимирович, как свидетельствует летопись, не выдержав натиска сына Даниилова, Романа, был вынужден обороняться в соборе. В 1241 г. уцелела также церковь Св. Пантелеймона (теперь с. Залуква, хутор Шевченково, Галицкий район), где находилась резиденция династии Романовичей в Галиче, а значит и здесь не было сопротивления²¹.

Интересно и то, что письменные источники иностранного происхождения также не упоминают о взятии или разрушении монголами Галича. Плано Карпини в своей *Истории монголов* и Гийом де Рубрук в *Путешествии в восточные страны* не приводят никаких фактов уничтожения или взятия стольного града Галицкой земли. Хотя обоим было хорошо известно о разрушении Киева: „Киев, который был столицей Руси и после долгой осады [монголы. – И.И.] взяли его и убили население города“²². Интересным свидетельством о монгольском нашествии есть *История архиепископов Салоны та Сплита* Фомы Сплитского, написанная в середине XIII в. Автор в XXVI разделе своей работы под названием *О татарском нашествии* упоминал о Суздаде: „окружили и осадили очень большой город крестьян по имени Суздадь и после долгой осады взяли его и разрушили“²³. Возникает вопрос: почему Фома Сплитский написал о взятии и разрушении далекого Суздадя, но промолчал о судьбе Галича, который был намного ближе, и к тому же находился в сфере прямых геополитических интересов венгерских королей? Не потому ли, что Галичу удалось избежать судьбы Суздадя?

Не менее важным источником для изучения исследуемого вопроса являются другие западные источники. Например, в *Великой хронике* Матвея Парижского сообщается, что был захвачен „крупнейший город этого королевства [Руси. – И.И.] Клева“²⁴. Об этом говорится в *Послании* немецкого императора Фридриха Гогенштауфена английскому королю Генриху II, которое сохранилось только в составе *Великой хроники* Матвея Парижского²⁵. Но воспоминаний о падении Галича ни в одном из этих источников нет. Также Матвей в своей хронике подает *Послание* доминиканского и францисканского монахов о монголах, которое сообщает: „...они разорили многие земли и, знайте, что в их числе большая часть Руссии, разрушили город Риону (то есть Киев) и крепость, которая была в нем“²⁶. Информации о разрушении Галича, который находился намного ближе к Европе и был объектом миссионерской деятельности монашеских орденов, нет. Нет её

²¹ І. Могитич, Я. Чурилик, Е. Демцюк, *Обґрунтування наукової реконструкції Успенського собору Давнього Галича*, [in:] *Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: цінності духовного поступу українського народу (Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції)*, Івано-Франківськ – Галич 2006, с. 43–51.

²² Джiovанни дель Плано Карпини, *История Монголов*; Гильом де Рубрук, *Путешествие в Восточные страны*, пер. А. И. Малеина, Москва 1957, с. 33–34.

²³ Фома Сплитский, *История архиепископов Салоны и Сплита*, пер., коммент. О. А. Акимовой, Москва 1997, с. 51.

²⁴ В. Матузова, *Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарии*, ред. В. Пашуто, Москва 1979, с. 142.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, с. 158.

и в *Несчастливой песне* венгерского хрониста Рогерия, который был достаточно хорошо ознакомлен с деяниями монголов. Он сообщает о полном опустошении Руси и Кумании, но данных о разорении Галича в его произведении не находим²⁷. Интересно, что никаких свидетельств о разрушении Галича не приводит и *Великопольская хроника*, составленная во второй половине XIII в. В ней есть общая информация о том, что Батый прошел „всю Русь”, детально описана битва под Легницей 9 апреля 1241 г., но сведений о падении Галича нет²⁸.

Выяснив несоответствие в данных письменных источников русского и иностранного происхождения, важно проанализировать результаты археологических исследований Галича. Первые археологические раскопки города в 1882–1884 гг. провел И. Шараневич. Он открыл фундаменты семи белокаменных сооружений храмов, но каких-либо свидетельств монгольского нападения, например военного снаряжения, как и следов крупных разрушений не было обнаружено²⁹. Сам же ученый в своей статье *Исследование отечественной истории на поле географии и истории утверждал*, что Галич был сожжен монголами, так же как и другие города: Теребовля, Звенигород, Городок. Но неизвестно, на основании чего И. Шараневич сделал такие выводы³⁰.

Я. Пастернак, который в 30–х гг. XX в. исследовал город, утверждал, что в нём были разрушены церкви, однако в летописи галицкие храмы упоминаются и после 1241 г. Например, Успенский собор упомянут под 1255 г., а значит, не был разрушен монголами. Исследователь также приводит интересные факты того, что под 1230 г. галицкие бояре сговорились поджечь княжеский дворец³¹. Это свидетельствует о том, что небольшие пожарища, которые датируются очень широко – целым XIII в., не всегда можно относить к монгольскому нашествию, поскольку военного снаряжения монголов при раскопках не было найдено.

В междувоенный период археологические исследования Галича проводил и Л. Чачковский, который в своей книге *Княжий Галич* навёл интересную деталь. По его мнению, зимой 1220–1221 гг. князь Мстислав Мстиславович сжег в городе все деревянные дома и заборы. Поэтому вопрос об отдельных пожарищах в Галиче довольно спорный, так как они могли происходить и во время военных кампаний венгров, поляков, половцев в Галицкой земле, и даже во время междоусобной борьбы³².

В. Аулих, который в 80–х гг. XX в. изучал Галич, также не нашел никаких прямых археологических доказательств пребывания монголов в городе, ни одного монгольского элемента вооружения. Он, хотя и обнаружил несколько сожженных домов, а в одном из них – даже труп владелицы дома, однако не утверждал, что это дело рук монголов³³.

²⁷ *Rogeriowa zalostna piesn*, [in:] *Tatarsky vpád*, R. Marsina, M. Marek, Bratislava 2008, s. 77–81.

²⁸ „Великая Хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв., под. ред. В. А. Янина, Москва 1987, с. 154.

²⁹ І. Винокур, Д. Телегін, *Археологія України*, с. 371–377.

³⁰ И. Шараневич, *Исследование*, с. 46–139.

³¹ Я. Пастернак, *Археологія України*, с. 624.

³² Л. Чачковский, *Княжий Галич*, с. 20, 32.

³³ В. Аулих, *О детинце древнего Галича*, [in:] *Древнерусский город*, Київ 1984, с. 12–14.

Современный исследователь древнего Галича Б. Томенчук также не приводит прямых доказательств того, что Галич был взят и разрушен монголами в 1241 г. А это важный аргумент, так как экспедиция под его руководством изучала оборонительные системы X–XI и XII–XIII вв.³⁴ В 2003–2005 гг. Б. Томенчуком проводились очередные исследования в Галиче, особенно оборонительного вала и хозяйственно–жилого комплекса. Так же, как и во время предыдущих раскопок, не было найдено никаких остатков монгольского военного снаряжения³⁵. В 2008 г., подводя итог экспедиций за 1976–2006 гг., Б. Томенчук издал книгу *Археология городищ Галицкой земли*, в которой отметил, что археологам не удалось найти ни одного наконечника стрел восточного типа, не говоря уже о каких–либо существенных доказательствах монгольского пребывания в Галиче. Объяснение упадка Галича ученый находит в существовании в городе двух политических центров – княжеского и боярского, борьба между которыми в конечном итоге и привела к общему кризису города в конце XIII в., а в XIV в. – к потере государственной независимости³⁶.

Таким образом, археологические данные не позволяют подтвердить тезис о том, что Галич был взят и разрушен монголами, а единичные пожарища, обнаруженные при раскопках, датируются очень широко, поэтому нельзя уверенно привязать их к монгольскому нападению.

Тем не менее, в современной историографии нередко можно найти утверждение о падении Галича в 1241 г. В первую очередь такой тезис встречается в работах киевского историка Н. Котляра. Ссылаясь на *Ипатьевскую летопись*, он пишет о захвате монголами Галича как о факте, не подлежащем сомнению. Хотя одновременно отмечает, что Бату–хан не взял Данилов и Кременец, которые, как и Галич, имели оборонительные сооружения по последним стандартам фортификации середины XIII в.³⁷

Интересно наблюдение Н. Котляра о том, что во Владимире на всей территории города найдено много человеческих останков с порубленными костями и черепами, пробитыми великими железными гвоздями. Такие же останки были найдены в культурных слоях Киева 40–х гг. XIII в.³⁸ Возникает закономерный вопрос: почему таких же находок нет в Галиче, если он на самом деле был захвачен монголами?

А. Головкич также утверждает, что Галич был взят, но отмечает, что степень опустошения Галицкой земли была меньшей, а само нападение монголов для галичан не было неожиданностью. Поэтому можно предположить, что город

³⁴ Б. Томенчук, О. Мельничук, *Пізньосередньовічна археологія давнього Галича (підсумки дослідження Галицької археологічної експедиції у 1994–2003 рр.)*, [in:] *Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи (Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції)*, Галич 2004, с. 95–108.

³⁵ Б. Томенчук, О. Мельничук, М. Вуянко, *Археологічні дослідження давнього Галича у 2003–2005 рр.*, „Галичина”, 11, 2005, с. 37–44.

³⁶ Б. Томенчук, *Археологія городищ*, с. 495–535.

³⁷ М. Котляр, *Галицько–Волинська Русь*, [in:] *Україна крізь віки*, т. 5, Київ 1998, с. 195–197.

³⁸ *Галицько–Волинський літопис. Текст. Дослідження. Коментар*, за ред. М. Котляра, Київ 2002, с. 119.

сдали без боя, надеясь на то, что монголы как можно скорее уйдут на запад. Приход кочевников ослабил позиции венгров и поляков, претендовавших на Галич. Теперь город был под протекторатом монголов. Они удовлетворились сбором дани, признанием зависимости от них и военной поддержкой в походах. В отличие от монголов, венгры требовали полного политического подданства и принятия католицизма³⁹, что было менее привлекательным для галичан.

Таким образом, в результате проведенного исследования можно прийти к выводу о том, что Галич во время военной кампании Бату-хана в 1241 г. если и был взят, то произошло это без боя (не исключено, что некоторые мелкие стычки все же имели место), а город не был поддан масштабным разрушениям, как Суздаль, Киев или Владимир.

*

Ihor Ivaskiv, *Was Halych captured by Mongols in 1241?*

In the following paper, by the example of Halych, there was an attempt at analysis of the problem of capturing and destruction of Ruthenian cities by Batu-Khan during his march across Europe. By the method of comparison of written sources (Ruthenian and foreign) and by referencing to archeological data it was proven, that the city of Halych, even if captured by Mongols, was not obliterated like e.g. Kiev, Suzdal or Vladimir. That's why re-studying the problem of capturing and razing of Ruthenian cities is worth further notice.

*

Ihor Ivaskiv, *Czy Halicz został zdobyty przez Mongołów w 1241 r.?*

W niniejszym artykule na przykładzie Halicza podjęto próbę analizy problemu zdobycia i zniszczenia przez Mongołów miast ruskich w czasie pochodu Batu-chana przez Europę. Metodą porównania źródeł pisanych (ruskich i zagranicznych) oraz przy odwołaniu się do danych archeologicznych dowiedziono, że miasto Halicz – jeśli nawet było zdobyte przez Mongołów, to nie zostało tak zniszczone, jak np. Kijów, Suzdal czy Władimir. Dlatego też warto na nowo przyjrzeć się i przeanalizować problem zdobycia i zniszczenia przez Mongołów innych miast ruskich.

³⁹ О. Головки, *Держава Романовичів*, с. 14.

Вадим Аристов
(Киев)

СЛУЖИЛЫЕ КНЯЗЬЯ РОМАНОВИЧЕЙ¹

Проблема появления служилых князей в Древней Руси, в частности в Галицко–Волынском княжестве, обсуждается давно. До последнего времени взгляды на генезис служебных отношений между князьями находились под влиянием „феодалной концепции” общественного строя Киевской Руси. Сообразно с этим начало княжеской службы связывалось с т. н. феодальной, или удельной раздробленностью и датировалось XII в., по крайней мере – домонгольским временем. В статье предлагается пересмотр основных сообщений летописных источников о мелких князьях в регионе Галичины и Волыни в середине XII–XIII в. и оценка возможности признания этих князей служилыми. Особенное внимание обращается на комплекс понятий, с помощью которых описываются междукняжеские отношения. Анализ сообщений приводит к выводу о принципиальных изменениях представлений о княжеской власти и появлении новых практик (княжеской службы) с середины XIII в., не раньше монгольского нашествия.

В последней, волынской, части *Летописца Русского*² содержится несколько сообщений, которые, возможно, отражают изменения в политической структуре и политической культуре Русив XIII в., в частности после монгольского нашествия. Речь идет о возникновении т. н. служилых князей. Не имея возможности во всех деталях рассматривать историографию, остановимся лишь на некоторых вехах в изучении указанного феномена.

Вопрос о появлении служилых отношений в княжеской среде обсуждался с середины XIX в., однако преимущественно на материалах Северо–Восточной Руси. В дореволюционной литературе – после выхода исследований Сергея Соловьева – это был подраздел большой темы: замены „родовых” отношений

¹ Высказываю искреннюю благодарность всем участникам обсуждения доклада, легшего в основу этой статьи, за глубокие вопросы, критику и советы (*Colloquia Russica. III Międzynarodowa Konferencja Naukowa Rus w erze najazdów mongolskich (1223–1480)*, Warszawa, 15.11.2012).

² Традиционно этот текст, отразившийся в *Ипатьевском, Хлебниковском и Погодинском* списках, считают составляющей т. н. *Галицко–Волынской летописи*. Между тем, есть основания сомневаться в том, что *Галицко–Волынская летопись* представляла собой единый памятник. Я обращаюсь к этому вопросу подробнее в следующих работах: В. Ю. Аристов, *Свод, сборник или хроника? (о характере древнерусских летописных памятников XI–XIII вв.)*, „*Studia Slavica et Balkanica Petropolitana*”, 2013, 1. Январь–Июнь, с. 105–129; Idem, *Коли і як виник „Галицко–Волинський літопис”?*, „*Ruthenica*”, 11, 2013, с. 172–176.

„государственными” на протяжении XII–XIV вв. Соответственно о служилых князьях писали применительно к московскому периоду³.

Место княжьей службы в общей схеме эволюции политической системы Руси⁴ представлялось следующим образом. После монгольского нашествия князья постепенно теряли чувство родового единства. Отношения их стали определяться личными договоренностями, в т. ч. письменными договорами. Выхолощенные термины родства теперь выступали как чисто символические, прикрывающие „политические” (в противоположность родовым/семейным) связи. С XIV–XV вв. термин и понятие службы активно проникает в сферу междукняжеских отношений. Удельные князья все больше входят в зависимость от великих князей, передавая им верховные права на свои вотчины, и остаются местными частными владельцами⁵.

Еще раз подчеркну, что при обсуждении княжьей службы речь шла почти исключительно о Северо–Восточной Руси. Относительно невниманием Галицко–Волынского региону, можно предположить, объяснялось не только более скудной (по сравнению с Восточной Русью московского периода) источниковой базой, но и представлением о Юго–Западной Руси как о „тупиковой ветви” развития русской государственности. Спорадически отмечаемые исследователями в этом регионе случаи, напоминающие княжескую службу, не становились предметом специальных студий.

Начиная с Николая Павлова–Сильванского⁶, княжеская служба стала рассматриваться как феодальное явление, вполне естественное для средневековой Европы. Между тем, сам Н. Павлов–Сильванский признавал существование служилых князей опять–таки в XIV–XVI вв. (по отношению к великому князю они – слуги, по отношению к подчиненному населению – государи). Киевской Руси он „отказывал” в феодализме.

В советской историографии, с признанием уже домонгольской Руси феодальным обществом, вопрос о времени появления княжеской службы решился как бы сам собой. Поскольку между князьями действовали феодальные отношения, должна была (по крайней мере, вполне могла) существовать и служба. Именно в таком идейном контексте была написана работа Владимира Пашуто, непосредственно посвященная Галицко–Волынскому княжеству. В ней ученый довольно легко использовал понятие „служилые князья” для описания политической ситуации во владениях Романовичей. Все князья, которые выглядели подчиненно (по сравнению с господствующим семейством), автоматически могли характеризоваться как служилые⁷.

³ См. например: М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, изд. 2–е, Санкт–Петербург 1908, с. 258–259 (и далее); С. Ф. Платонов, *Лекции по русской истории*, Москва 1993, с. 139–145.

⁴ Русь мыслилась при этом как континуитет от Киевской Руси до Московского царства включительно.

⁵ Сергей Платонов находит много сходств этого явления с западным феодализмом. В частности, в обоих случаях верховная (политическая) власть „сливается” с правом частного землевладения. См.: С. Ф. Платонов, *Лекции по русской истории*, с. 139–145. При этом, большинство дореволюционных ученых не решались прямо признавать русские порядки „удельного периода” феодализмом.

⁶ Н. П. Павлов–Сильванский, *Феодализм в Древней Руси*, Петроград 1924, с. 93–96.

⁷ В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко–Волынской Руси*, Москва 1950, с. 134–162.

Идеи В. Пашуто продолжил и развил современный украинский исследователь Николай Котляр⁸. Историк рассматривает „институт служилых князей” как порождение „удельной раздробленности”. Служилые князья представляются Н. Котляру как кондотьеры–наемники или вассалы крупных князей–сюзеренов. Обращая внимание, как и В. Пашуто, на внешнее сходство ситуаций, ученый склонен признавать служилыми довольно широкий круг князей уже с XII в. Фактически в его работах наблюдаем модификацию взгляда на домонгольскую Русь как феодальное общество⁹.

Однако вне „феодальной” интерпретационной рамки признание того или иного князя служилым, а тех или иных междукняжеских отношений – службой, оказывается не такой легкой задачей. И задача эта требует пересмотра источников. На сегодняшний день, как кажется, проблему княжьей службы в Древней Руси следует поставить вновь. Моя непосредственная цель – рассмотреть вопрос о времени и условиях появления служилых князей в Юго–Западной Руси в XIII в. В настоящей статье я не претендую на всесторонний анализ и окончательность выводов. Сообщения источников, а именно летописных, разбираются мною сознательно лишь с одной перспективы – в свете домонгольских текстов XI–XIII вв.

В *Волынской хронике*¹⁰ сообщений о служилых князьях немного, причем наиболее выразительными являются два следующих.

Одно из них сообщает, что во время похода в польские земли на помощь мазовецкому князю Конраду II Владимир Василькович „отряди воеводуу . Василка князя Вослонимьского” вместе с другими воеводами¹¹. „Володимеръ же князь оуказаль башеть своимъ воеводамъ тако . Василкови и Желиславоу . и Доунаеви не роспѣщати воевать . но поити всимъ к городу”¹².

Другое сообщение относится к описанию спора о наследстве Владимира Васильковича между Львом и Мстиславом Даниловичами. Стороны с трудом достигли относительного примирения, и Мстиславу пришлось отказаться от планов обращения за военной помощью к татарам. В этой связи „Мъстиславъ . вборзѣ . посла гонцѣ . по Юрьи князи Пороскомъ . велѣ воротити и назадъ . послалъ бо башеть возводить Татаръ . на сновца своего . тогда бо Юрьи . Пороскии слоужаше Мъстиславоу . а первое слоужилъ Володимиру”¹³.

Чем примечательны эти сообщения? В них заметны не характерные для древнерусского (домонгольского) периода черты описания междукняжеских

⁸ М. Ф. Котляр, В. М. Ричка, *Княжий двір Південної Русі Х–ХІІІ ст.*, Київ 2008, с. 299–304; Н. Ф. Котляр, *Княжеская администрация в Древней Руси (окончание)*, „Древняя Русь: вопросы медиевистики”, 2010, 3(41), с. 43–47.

⁹ См. предыдущую ссылку. Резкий термин „феодальная раздробленность” при этом заменен более обтекаемым термином „удельная раздробленность”.

¹⁰ Именно так я буду называть последнюю, четвертую, часть *Летописца Русского*.

¹¹ В летописи это датировано 1281 (6789) г., см.: *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: *ПСРА*], т. 2, 2–е изд., под ред. А. А. Шахматова, Санкт–Петербург 1908, стб. 884.

¹² Ibidem, стб. 887.

¹³ Датировано 1289 (6797) г. Ibidem, стб. 930.

отношений, отражающие, судя по всему, некоторые практики и воззрения.

I. Во–первых, странным выглядит применение слова „воевода” по отношению к князю–Рюриковичу и помещение его в ряд воевод явно не княжеского происхождения. В более раннее время данное слово в источниках применяется только к „княжим мужам” – тем, кого называют „дружина” и „бояре”.

Впрочем, в той же *Волынской хронике* находим фрагмент, казалось бы, способный поколебать нашу мысль. В одном из рассказов повествуется о походе Юрия Львовича в польские земли. Мазовецкий князь Конрад II, наткнувшись на русское войско, поинтересовался о его предводителе. „Кондрать же воспроси ратьныхъ . кто есть воевода в сеи ратн . шни же повѣдаша князь Юрьи Лвовичъ . хоташеть бо собѣ Люблина и землѣ Люблиньской”¹⁴. Можно подумать, коль скоро „воеводой” назван вовсе не рядовой князь, не исполняющий поручения более крупного князя, то слово употреблено в полном согласии с фактическим положением князя – того, кто „ведет воев”, – и никак не противоречит его высокому статусу. А если так, значит и случай со слонимским князем Васильком ничем не знаменателен.

Но все не так просто. Из текста вытекает, что „воеводой” не назван конкретный князь. Тот, кого Конрад назвал „воеводой” (еще не зная его личности!), оказался князем (хотя на его месте мог быть и не–князь). Не имеет значения, передает ли книжник реальные слова Конрада или сам конструирует прямую речь. В любом случае ни польский князь, ни хронист не назвал „воеводой” конкретного князя Юрия Львовича.

Кроме того, слово „воевода” здесь использовано в расширенном, буквальном, значении – руководитель войска – непривычном для оригинальных древнерусских произведений. Такое значение (могло бы показаться, наиболее архаичное и общее), скорее всего, имеет книжное происхождение. Именно в таком смысле слово встречается в библейских и других переводных текстах, где заменяет греческие слова „архонт”, „стратиг”, „игемон”, „сатрап” и некоторые другие¹⁵. В оригинальных русских текстах, напротив, слово употребляется в более специальном смысле. Таким образом, именно приведенный случай применения слова „воевода” является непоказательным и менее других отражающим социальную практику.

Вместе с тем, многочисленные примеры показывают, что слово „воевода” не было термином, означавшим постоянную должность¹⁶. Это „должность” временная. Воевод, как правило, назначали на период действий определенного войска. Как демонстрируют источники за XI–XIII вв., в русских землях именно князь считался „верховным главнокомандующим”. Но никогда ранее слово „воевода” к князю не применяли¹⁷. Например, в 1043 г. Ярослав послал на греков

¹⁴ Ibidem, стб. 910.

¹⁵ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. I, Санкт–Петербург 1893, с. 280–281.

¹⁶ В данном случае ограничусь одним – из текста нашего же источника: „Мьстиславъ же совокоупи рать свою . посла ю нарекъ . Чюдина воеводу”. *Ипатьевская летопись*, стб. 933.

¹⁷ Я не беру в расчет текст *Новгородской первой летописи младшего извода*, где „восводой” назван Олег, которого

своего сына Владимира, но при этом отправил и воеводу Ивана Творимирича (да и Владимир имел своего отдельного воеводу – Вышату). Даниила Романовича, согласно летописному тексту, считали „главой полкам”¹⁸, но слово „воевода” к нему не применялось. Наконец, в рассказе, где упомянут Василько, князь слонимский, именно Владимир Василькович возглавляет поход. Но при этом у него „под рукой” находятся воеводы – те, кто непосредственно командуют отдельными частями войска. И среди них находим князя.

Этот случай, ненормальный и неизвестный в домонгольской Руси, ясно указывает на некоторую „девальвацию” княжеского достоинства во второй половине XIII в. Причем она, как видно, коснулась мелких и маргинальных князей. Они – то и могли рассматриваться сильнейшими князьями (а также книжниками, писавшими наш источник) как воеводы и выполнять поручения наравне с людьми более низкого происхождения.

II. Во-вторых, на контрасте с сообщением о поросском князе Юрии за домонгольское время нет упоминаний о „службе” князей. Понятие „служба” использовалось по отношению к более низким общественным категориям. „Служить” могли „отроки”, люди так называемой „младшей дружины”, (по крайней мере, частично) полусвободные или вообще невольники. Следует заметить, что, вопреки распространенному представлению и традиционному для научных текстов словоупотреблению¹⁹, бояре в домонгольское время не „служили”²⁰. Не существовало специально термина, обозначающего отношения древнерусских князей со своими „мужами”. Бояре не „служат”, они просто существуют/живут при князе, составляя его дружину и совет, а взамен получая дары. Деятельность бояр не описывается (и, видимо, не осмысливается) как постоянная „служба”, обязанность, связанная с потерей части личной свободы. Это их естественное предназначение, как для князя – княжить²¹.

Древнерусские источники последовательно различают „бояр”/„княжих мужей” и „слуг”. Причем, слуг имеют и бояре. Так, в самой *Волынской хронике* не раз упомянуты „слуги боярские”²². На этом фоне особенно примечательно то, что теперь не только слуга, но и князь мог иметь своего „господина”²³. Так, для

Повесть временных лет уверенно считает князем. *Ипатьевская летопись*, стб. 15–17, 21–24, 28–29; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград 1950, с. 107.

¹⁸ „ты еси король голова висмъ полкомъ”. *Ипатьевская летопись*, стб. 831.

¹⁹ П. С. Стефанович, *Князь и бояре: клятва верности и право отъезда*, [in:] А. А. Горский, В. А. Кучкин, П. В. Лукин, П. С. Стефанович, *Древняя Русь: очерки политического и социального строя*, Москва 2008, с. 209, 212, 215–219, 224–261, 267–269.

²⁰ В существовании боярской „службы” был уверен, например, В. Пашуто, наследуя традиционную терминологию и применяя ее к Галицко–Волынскому княжеству. Ярким подтверждением служилого статуса боярства для него был эпизод, когда при подступе Бурундая к Холму Василько обращался к боярам „холопы”. В. Т. Пашуто, *Очерки*, с. 146. Между тем, именно этот эпизод непоказателен. Василько, исходя из контекста рассказа, выбрал намеренно дерзкий и высокомерный тон, дабы перехитрить монголов.

²¹ О. П. Толочко, *Русь: держава та образ держави*, Київ 1994, с. 17.

²² Один из многочисленных примеров см. в: *Ипатьевская летопись*, стб. 854.

²³ Этот термин соотносится с понятием „службы”. Правда, в *Киевской летописи* и летописании Суздальской земли термин „господин” применительно к междукняжеским отношениям встречается уже с середины XII в., т. е. гораздо раньше, чем термин „служба”. См.: Т. Л. Вилкул, *Княже–господине*, [in:] *Восточная Европа в Древности и Средневековье. Политические институты и верховная власть. XIX Чтения памяти В. Т. Пашуто*, Москва,

Василька слонимского „господином” был Владимир Василькович. По крайней мере, так представляет это хронист, сообщая: „Василько князь поиде к Берестью со множеством полона . и посла предъ собою вѣсть к осподину своему кнзю Володимирови”²⁴.

Разумеется, в домонгольское время князья не были эгалитарным сообществом. Мы то и дело сталкиваемся с „младшими” князьями, часто находящимися на подчиненном положении у „старших” князей. Но эти отношения, тем не менее, представлялись исключительно в семейных категориях. Моделью княжеского неравенства была простая семья, где отец естественным образом имеет власть над сыновьями²⁵. Точно так же племянник мог подчиняться дяде, а целое поколение младших князей – поколению старших. Даже если князья находились в более отдаленном родстве, прямое физическое старшинство и разница в фактическом положении осмысливалась в тех же категориях простой семьи. О „службе” при таком „семейном владении” речь никак ни шла. И это было продолжение еще не нарушенной династической традиции.

Теперь же, во второй половине XIII в., элементы данной традиции скорее имитировались, сплетаясь с противоестественными для нее категориями „службы”. Самое понятие „службы” активно проникает в междукняжеские отношения. В этом смысле интересны слова Юрия Львовича, якобы сказанные Владимиру Васильковичу: „Присла Юрьи Лвовичь посоль свои . ко строеви своему кнзю Володимеру река емоу . гѣне строю мои . Бѣ вѣдаеть и ты како ти есмь слоужилъ со всею правдою . своєю имѣла та есмь аки вѣца собѣ абы тобѣ сжалилоса . моее слоужбы . а нынѣ гѣне вѣць моѣ . прислалъ ко мнѣ . ѿнимаеть оу мене города . что ми былъ даль . Белзь . и Червень . и Холмъ . а велить ми быти в Дорогъчинѣ . и в мѣлницѣ . а бую челомъ . Боу . и тобѣ строеви своему . даи ми гне Берестии то бы мь с полоу было”²⁶.

Из контекста ясно, что Юрий хитрил, выманивая у Владимира Берестье, и мог употреблять заведомо унижительные выражения²⁷. Впрочем, в домонгольские времена, при всем разнообразии казусов междукняжеских отношений, о „службе”, кажется, не упоминалось. Более того, мы не можем поручиться, что это реальные слова Юрия, а не приблизительный пересказ (или вообще конструкция) хрониста. Но даже если так, мы вынуждены признать, что книжник передает современный ему „язык власти”. И в рамках этого языка описание отношений дяди и племянника в категориях „службы” было вполне допустимо.

III. Наконец, по сравнению с XI–XII вв. в Волынской хронике видим

16–18 апреля 2007 г. *Материалы конференции*, Москва 2007, с. 33–36. Исследовательница считает, что „жесткий” термин „господин” начинает применяться не раньше второй половины XII в., притом в смягченной форме „брат/отец и господин” (да и то, заметим, в особенно эмоциональных фрагментах: в прямой речи некоторых князей и в нескольких панегириках/некрологах). Настоящий же переворот в употреблении этого термина фиксируется не ранее начала XIV в.

²⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 886.

²⁵ О. П. Толочко, *Русь: держава та образ держави*, с. 17, 30–31.

²⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 911.

²⁷ Как и Василько, который в присутствии Бурундая намеренно грубо называл своих бояр „холопами”.

замещение родовых названий княжеских кланов территориальными. Например, потомки тех, кто когда-то был известен как Ольговичи, теперь становятся „заднепровскими” князьями. На страницах нашего источника мы встречаемся также с такими обозначениями князей, как „пинские” и „волынские” (также „русские”)²⁸. Упомянутые служилые князья Василько и Юрий отрекомендованы исключительно по территориальному признаку: князь слонимский и князь поросский соответственно.

Вероятно, перед нами еще одно следствие принципиальных изменений в политической культуре и властных практиках, а именно разложения „семейного владения” Рюриковичей. Родовое единство и семейные категории восприятия власти теряли свое значение. Утрачивая родовую идентификацию, князья получали территориальную.

И все же, насколько уникальны рассмотренные выше сообщения? И насколько явным был разрыв между киеворусскими временами и второй половиной XIII в.? В настоящей статье я могу только наметить пути решения этих вопросов.

Надо проверить, достаточно ли оснований для признания того или иного князя служилым. При этом „достаточными основаниями”, критериями, я считаю следующие признаки (и их сочетание):

– употребление слова „служба” (и производных, а также „господин”) в описании статуса и деятельности определенного князя;

– употребление по отношению к определенному князю обозначений (например, „воевода”), ранее связанных только с лицами не княжеского происхождения и неприменяемых к князьям;

– контексты упоминания определенного князя, свидетельствующие о его подчиненном состоянии, нетождественном подчиненности младшего родича в рамках существовавшего в домонгольский период „семейного владения” Рюриковичей.

Итак, для начала кратко рассмотрю сообщения о князьях XIII в., которых В. Пашуто посчитал служилыми князьями²⁹.

1) Некие „служащие князи” Даниила упомянуты в рассказе о походе Романовичей к Возвяглю перед походом на Русь Куремсы³⁰. К сожалению, нельзя установить, кто были эти „служащие князья” (и сколько их было). Тем не менее, это первое эксплицитное указание на служилых („служащих”) князей.

2) В рассказе о походе Даниила на ятвягов³¹ упомянуты князья, пришедшие вместе с Романом Даниловичем на помощь Даниилу: свислочский Изяслав и волковыйский Глеб (тесть Романа). Глеб упоминается и ниже: Даниил в походе

²⁸ Князья из семейства Романовичей именовались и „волынскими”, и „русскими”. О развитии территориального значения слова „Русь” в галицко-волынском регионе детальнее см.: В. Аристов, *Руська ідентичність в галицко-волинських землях у XIII ст.* [in:] *Міжкультурний діалог*, т. 1: *Ідентичність*, Київ 2009, с. 139–140.

²⁹ В. Т. Пашуто, *Очерки*, с. 139–140.

³⁰ „служащие же князи Данилови”. *Ипатьевская летопись*, стб. 839.

³¹ *Ibidem*, стб. 831.

против Войшелка взял город Волковыйск и схватил сидевшего там князя Глеба³².

Сразу отметим территориальное обозначение князей: явное в случае Изяслава и подразумеваемое – Глеба. Именно статус территорий может в данном случае свидетельствовать о статусе князей. Незадолго до описания похода на ятвягов *Галицкая хроника*³³ рассказывает о том, что после заключения мира между Даниилом и литовскими князьями Роман Данилович получил от Войшелка Слоним и Волковыйск, а от Миндовга – Новогрудок³⁴. В Волковыйске сидел Глеб, и при этом городом владели последовательно Войшелк и Роман (очевидно, не будучи полностью независимыми от своих отцов – Миндовга и Даниила), представляющие разные княжеские династии. Глеб и Изяслав находятся в явно подчиненном положении: их берут в поход, высылают, их городами распоряжаются. Складывается впечатление, что перед нами князья двух уровней: реальные владетели, распорядители, земель и подчиненные им мелкие князья. Полное сходство положения последних с тем, что наблюдаем у слонимского князя Василька и поросского правителя Юрия, подводит к мысли, что Изяслав и Глеб тоже были служилыми князьями³⁵. Не они ли были в числе тех „служащих князей” Даниила?

3) В сообщениях о событиях 1240–1260-х годов упоминаются некий Константин из Рязани и его сын Остафий. Их В. Пашуто считал служилыми князьями–иммигрантами. Об этих лицах сохранилось лишь три упоминания. О Константине сообщается, что он был послан от Ростислава в Перемышль, откуда бежал перед Данииловым дворским Андреем³⁶. Остафий Константинович за год до смерти Миндовга был послан последним в составе литовского войска на „ляхов”³⁷. Хронист дает Остафию крайне негативную характеристику: „шканыи и безакныи бе бо забѣгль из Рязана”. Через несколько лет он был убит Войшелком, ставшим великим князем литовским³⁸.

Между тем, нельзя быть уверенным, что Константин и Остафий – князья. Они прямо нигде так не названы, в отличие от рассмотренных выше служилых князей. Существует мнение³⁹, что Константина следует отождествлять с рязанским князем Константином, который в 1217 г. вместе с братом Глебом истребил других князей рязанской династии. Даже если так, ввиду фрагментарности известий сложно сказать что–либо о статусе Константина и Остафия. Вывод о служилом их положении делают лишь на основании того, что они были „посылаемы” другими князьями. Строго говоря, этого недостаточно⁴⁰.

³² Ibidem, стб. 847.

³³ Третья составляющая *Летописца Русского*, предшествующая *Волынской хронике*.

³⁴ Ibidem, стб. 830–831.

³⁵ В. Пашуто считал, что Роман был женат на Елене Глебовне, дочери волковыйского князя, прямо названного тестем Романа. См.: В. Т. Пашуто, *Очерки*, с. 281; D. Dąbrowski. *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, s. 361. Матримониальная связь, однако, не отменяет вывода о служилом положении Глеба по отношению к князьям высшего уровня, Романовичам, и литовской династии.

³⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 793.

³⁷ Ibidem, стб. 855.

³⁸ Ibidem, стб. 861–862.

³⁹ Н. Ф. Котляр, *Княжеская администрация*, с. 45–46.

⁴⁰ Сложно сказать, какая именно практика и система представлений стояла за „посыланием” одного князя

4) Следует рассмотреть также два случая, интерпретированные В. Пашуто как княжья служба. Первый из них касается Войшелка, который, придя к власти в Литве, нарек Василька „отцом и господином”: „кнажашоу же Воишелькови в Литвѣ . и поча емоу помагати Шварно князь . и Василко . нареклъ бо башеть Василка ѿца собѣ и господина”⁴¹.

5) Второй случай – отношения мазовецкого князя Конрада II и Владимира Васильковича. Между князьями, согласно *Волынской хронике*, установились особо тесные, „братские”⁴², связи. Но вместе с тем источник недвусмысленно указывает на то, что Конрад находился под покровительством Владимира. Особенно ярко характер отношений двух князей отражен в рассказе о завещании Владимира. Здесь подробно описано, как Владимир „передает” Конрада „под руку” Мстиславу Даниловичу, которому и оставляет свое княжество. Смертельно больной князь напоминает Мстиславу, как он Конрада „чѣстиль и даришь а в обиду его стояль есмь за нимъ”. С другой стороны, Конрад, обращаясь к Владимиру, называет его „господином”, которого держал „во ѿца мѣсто”⁴³.

В обоих случаях есть основания не согласиться с В. Пашуто, считавшим Войшелка и Конрада служилыми князьями и соответственно ставившего их в один ряд с тем же поросским князем Юрием или слонимским князем Васильком. При учете вариативности властных практик и неоправданности попыток свести все случаи междукняжеского взаимодействия в одну схему, полагаем, что здесь можно различить два типа отношений.

Эту разницу, по-видимому, улавливал и хронист. В случаях Войшелка и Конрада слово „господин” обязательно сочетается с родовым термином: „брат и господин” или „отец и господин”. Это придает отношениям князей некоторую интимность, незаметную в случаях выше рассмотренных служилых князей. Для того, чтобы „передать” Конрада от Владимира Мстиславу, потребовалась специальная встреча, личная договоренность и принесение ритуализированного обещания, определенный церемониал и дары. Конрад выступает хоть и подчиненной, но активной стороной. Между тем, „передача” князей Слонима, Волковыйска или Поросья новым „господам” происходит гораздо „автоматичнее” (по крайней мере, именно так преподносит это источник). В конце концов, и Войшелк (в качестве великого князя литовского), и Конрад II – правители совсем иного уровня, нежели мелкие территориальные служилые князья.

Также нелишне обратиться к тем фрагментам хроник, где упоминаются и служилые князья, и, скажем, Конрад – таков, например, рассказ о польском

другим (опять–таки, если тут речь идет о князьях). Еще в XI в. младшие князья в различных ситуациях могли быть посланы с войском повелением более влиятельных князей – что само по себе не свидетельствовало бы о несении ими „службы”. Например, в 1080 г. „Заратишаѣ Торци Переяславѣстии на Русь Всеволод же посла на нѣ сна своѣг Володимера” (*Ипатьевская летопись*, стб. 196); в 1085 г. „Ярополку хоташоу на Всеволода [...] се оувѣдавъ Всеволодъ . посла противу ему сна своѣг Володимера” (*Ibidem*, стб. 197); в 1104 г. „ посла Стополкъ Путату на Менескъ . а Володимеръ посла сна своего Ярополка” (*Ibidem*, стб. 256).

⁴¹ *Ibidem*, стб. 861–862.

⁴² *Ibidem*, стб. 883.

⁴³ *Ibidem*, стб. 906–909.

походе, где участвовал Василько из Слонима. Контраст между тем, как описаны отношения обоих князей с Владимиром Васильковичем, очевидный. Таким образом, если мелкие князья (фактически лишившиеся политической самостоятельности) „служат” крупным князьям, то между владельцами более высокого уровня устанавливаются отношения патроната и покровительства, лишь оформленные в „семейных тонах”⁴⁴.

В результате, хотя некоторые из рассмотренных лиц и не могут быть названы служилыми князьями, со второй половины XIII в. говорить о княжьей службе уже можно. Вдобавок к прокомментированным примерам проанализируем еще несколько случаев за более ранний период – от середины XII до середины XIII ст. Они помогут нам более точно установить время появления служилых князей.

б) Первым и наиболее ярким князем, заслужившим в историографии звание служилого, был Иван Берладник. Именно с середины XII в. Н. Котляр уверенно пишет об „институте служилых князей”, приводя в пример мятежного Ростиславича⁴⁵. Сама по себе безземельность князя еще не означает его служилого статуса. В схожем положении изгоев князья оказывались еще в XI в. Более серьезным аргументом, который и приводят исследователи, являются летописные указания на то, что Иван находился „на содержании” у других князей, выполнял их поручения и получал денежные суммы (казалось бы, за службу). Согласно *Киевской летописи*, Иван получил 200 гривен от Святослава Ольговича, а позже перешел к Ростиславу Смоленскому⁴⁶.

Зная о служилых князьях последующих столетий, известия об Иване легко интерпретировать таким образом. Однако в свете предыдущего опыта княжеского быта здесь не видно ничего принципиально нового. Младшие князья и ранее выполняли военные поручения старших князей–родичей, пребывали под их опекой. В лице Ивана Берладника перед нами знакомый с XI в. князь–изгой, который ищет волость⁴⁷. История Ивана – это история князя не служившего, а потратившего жизнь на отыскание волости.

Отсюда вытекает и объяснение получения Иваном 200 гривен (якобы платы „кондотьера”). На наш взгляд, это следует понимать несколько иначе – как „компенсацию” князю за утерянную волость. Именно выплатами соизмеримых сумм, среди прочего, было решено компенсировать Давыду Игоревичу отобранный у него владимирский (на Волыни) стол на съезде князей в 1100 г.: „не хочемъ ти дати стола Володимерьскаго . зане ввергъ ѳси ножь в ны . ѳгоже не было в Рускѣи земли . да се мы тебе не имемъ ни и[но]го ти [зл]а створимъ . но се ти даемъ шеѣ сади в Бужьскѣмъ . въ Устромѣ . а Дубень . и Черторьескѣ . то ти даеть Стополкъ . а се ти даеть Володимеръ . . с̄ . гривѣ . а Двѣдъ . и Шлегъ . с̄ . гривѣ.”⁴⁸

⁴⁴ Нетождественные, однако, отношениям домонгольских Рюриковичей, которые основывались на реальной семейной традиции единого рода. Здесь же – скорее, искусственное, символическое родство.

⁴⁵ Н. Ф. Котляр, *Княжеская администрация*, с. 43–44.

⁴⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 338.

⁴⁷ *Ibidem*, стб. 498–499.

⁴⁸ *Летопись по Лаврентьевскому списку*, [in:] *ПСРА*, т. 1, 3–е изд., Санкт–Петербург 1897, стб. 249–250.

7) Сходную ситуацию демонстрирует сообщение о сыне Ивана Ростиславе Берладничиче. Когда в 1189 г. галичане послали ему приглашение на стол, Ростислав находился в Смоленске у Давыда Ростиславича. Желая отправиться в Галич, он „испросиса оу Давыда . башеть бо Дѣвдъ прияль его к собѣ”⁴⁹. Опять—таки „ничто не намекает на княжескую службу, но на то же изгойское положение Ростислава. В рамках древнерусского „семейного владения” принятие старшим, обеспеченным волостью, князем младшего родича—неудачника было вполне нормальным явлением. В этой связи напомним, что в 1100 г. старшие (влиятельнейшие) князья обещали принять ослепленного Василька и „кормить” у себя⁵⁰. Василько предпочел остаться в своей волости. У Ростислава же выбора не было; ему приходилось искать князя, который бы его „кормил”.

8) К 1220–м гг. относятся два сообщения о передаче (или намерении передать) Даниилу Романовичу своих волостей другими князьями, что могло бы свидетельствовать о новациях в междукняжеских отношениях. Так, Мстислав Немой „поручил” по смерти Данилу свою волость: „Мьстиславъ . Нѣмъи [...] Емоу же (Даниилу – В.А.) пороучивше по смерти свою волость . дая князю Данилови”, „Мьстиславоу же Немомоу . давшѣ ѿчиноу свою . князю Данилови . и сна своего пороучивъ Ивана . Иваноу же оумершу . и приа Лоуческѣ Арославъ . а Черторьескѣ . Пинане”⁵¹. Мстислав Мстиславович перед смертью также якобы хотел передать свой „дом” и детей Даниилу: „жадащю бо емоу видити сна своего Данила [...] шномоу же хотащю пороучити домъ свои . и дѣти в роуцѣ его . бѣ бо имѣа до него любовь великоу . во срѣдцѣ своім”⁵².

В обоих фрагментах речь идет о близких родственниках Даниила, передающих (или желающих передать) ему свои волости и отдать в попечение малолетних детей. „Поручение” детей или волости близкому родственнику – практика обычная в древнерусское время. Не исключено при этом, что сообщения о двух Мстиславах отражают появление элементов патроната, развившегося позднее. Во второй половине XIII в. мы встречаем нечто подобное в отношениях волынских князей – Владимир Василькович перед смертью определял, кому передает свою волость и права покровительства. Впрочем, в отличие от своих предшественников, он составил письменное завещание, что само по себе примечательно. Далее устных договоренностей о посмертной судьбе их волостей домонгольские Рюриковичи не шли. „Бесписьменный период” в междукняжеских отношениях точно совпадает со временем существования патримониального государства Рюриковичей. Видимо, это неслучайно. Когда „семейные ценности” потеряли свой вес, а статус князя впервые начал утрачивать былую однозначность, в поисках нового „правового фундамента” князья, вероятно, стали больше доверять писаному тексту⁵³.

⁴⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 663.

⁵⁰ „и тогда послаша слы своя к Володареви . и к Василкови . поими брата своего Василка к собѣ . и буди вам єдина власть Перемышль . да аще [вам] любо да сѣдита . аще ли ни да пусти Василка сѣмо . да его кормимъ сѣбѣ”.

Летопись по Лаврентьевскому списку, стб. 250.

⁵¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 744, 750.

⁵² *Ibidem*, стб. 752.

⁵³ Не этим ли – желанием придать пуццу легитимность – объясняется помещение в *Волынскую хронику* грамоты

Как бы там ни было, сообщения о двух Мстиславах в целом не могут быть надежными свидетельствами действия качественно новых черт политического быта первой половины XIII в.⁵⁴

9) В ряд примеров можно было бы поместить и Всеволода Александровича („сыновца” Романовичей), мелкого волынского князя. Имеем ввиду эпизод, когда Всеволода послали в поход вместо малолетнего Льва: „посласта Лва млада соуща . и яко ни во бои емоу внити младоу соуцоу . посла сновца своего . Всеволода . Андрѣя и Якова . иныи бояре”⁵⁵. Впрочем, хроника, кажется, намекает на исключительность ситуации: Всеволода послали только потому, что Лев не мог еще воевать, „яко ни во бои емоу внити младоу соуцоу”. Да и мотивирован князь был не лучшим образом: „Всевольдъ не поможе имъ . и навороти конь свои на бѣгъ”. Кроме того, как было выше указано, подчинение младших родичей старшим было нормальным в древнерусской практике и не имело „служебной” подоплёки. В целом полагаю, у нас недостаточно оснований считать Всеволода служилым князем.

10) Наконец, на роль раннего служилого князя мог бы претендовать Владимир, пинский князь. О нем хроника упоминает в связи с тем, что, отправляясь в польский поход, Даниил и Василько „оставили” его защищать Берестье от угрожавших их земле ятвягов: „идоста . на воиноу штависта же в Берестии . Володимера Пиньского . и Оутровчанъ и Берестьянъ . стеречи землѣ . Ѡ Атъязъ (ятвягов – В. А.)”⁵⁶. Позднее, в описаниях событий второй половины XIII в. пинские князья выглядят как бы находящимися под влиянием потомков Романа (или даже в какой-то зависимости). Между тем, прямо заявлять о служебной зависимости пинских князей от „волынских” в то время было бы неосторожно. Тем более, нельзя проецировать позднейшую ситуацию на предмонгольское время.

Не следует также забывать, что установление служебных отношений предполагает определенный отрезок времени, за который из единичных/ ситуативных, но повторяемых, актов подчинения сложится стабильная неравная связь. Таких условий в первой половине XIII в. для Романовичей и пинских князей не было: хронист свидетельствует об их конфликтах и соперничестве за земли⁵⁷. Приведенное сообщение отражает не более, чем факт ситуативного кооперирования Романовичей с одним пинским князем⁵⁸ (да и то не вполне удачного⁵⁹). Лежит ли под этим нечто большее – утверждать не берусь.

Мстислава Даниловича по поводу „коромыли берестьян”? Как раз в то время, видимо, составлялась хроника, и князь решил буквально „вписать в историю” свое распоряжение.

⁵⁴ С другой стороны, можно высказать подозрение, что сообщения (случайно ли, стилистически сходные?) должны были создать впечатление легитимности княжения Даниила, объяснить, каким образом волости различных князей (и самый Галич) перешли к Романовичу.

⁵⁵ Ibidem, стб. 797.

⁵⁶ Ibidem, стб. 754.

⁵⁷ Ibidem, стб. 750–753.

⁵⁸ Надо иметь ввиду опасность попасть под влияние выражений отнюдь не беспристрастного источника. Чтение „штависта (...) Володимера Пиньского (...) стеречи землѣ” может создать обманчивое впечатление подчиненности князя (особенно – неоднозначное слово „штависта”). Вычитывание здесь приказа Владимиру неоправданно сужает поле для интерпретаций.

⁵⁹ Владимир „стерег землю”, руководствуясь своими, отнюдь не Романовичей, интересами. Так, он разбил

Как видно, далеко не все сообщения о „потенциально служилых” князьях могут быть столь однозначно интерпретированы. Сообщения за вторую половину XIII в. нуждаются в гипотезе о появлении новых отношений между князьями. Тем временем, все из рассмотренных сообщений за домонгольский период (вплоть до самого нашествия) могут удовлетворительно истолковываться без ее привлечения.

Следуя жесткому социологическому закону, численное разрастание рода Рюриковичей и его „оседание на землю” приводило к распаду некогда единой социальной группы на несколько групп, в которых могли поддерживаться непосредственные связи всех членов – что было уже невозможно на уровне всего коллектива. Давно замечено, что отношения князей в региональных землях–княжествах второй половины XII – первой половины XIII вв. во многом повторяют ситуацию в целом роде во второй половине XI – начале XII в⁶⁰. В то время выделялся старший, сильнейший князь или несколько князей (трое Ярославичей, позже – Всеволод Ярославич, еще позже – Владимир Мономах и Святополк, а затем один Мономах), которые наделяли волостями младших, в спорных ситуациях решали, что кому достанется, были гарантом держания волостей и порядка в семье. То же самое мы наблюдаем до середины XIII в., но теперь таких „решающих” князей или групп князей⁶¹ уже несколько – в каждом регионе Руси. Следовательно, разница с предыдущим веком была пока скорее количественная, нежели качественная. Именно так, а не появлением служебных отношений, по нашему мнению, следует объяснять зависимость между князьями на региональном уровне (в т. ч. в галицко–волинских землях) до монгольского завоевания Руси.

Подчеркну также и то, что, по моему убеждению, нельзя отрывать практики от их осмысления и языкового выражения. Например, методологически неверно говорить о „фактически служилом князе” в XI–XII вв. Как бы сходны ни были чисто внешне формы зависимости, в разные времена и в разных культурах они могли иметь совершенно разный смысл. Выполнение князем военных поручений и подчиненность другому князю могли проистекать от принципиально различных посылок. В одном случае – это зависимость сына от отца или племянника от дяди в рамках „семейного дискурса” власти, в другом – служба мелкого князя своему князю–„господину” в рамках совсем иного дискурса. Следовательно, не только „фактическая”, но и словесная, понятийная, идеологическая сторона событий играет важную роль в „схватывании” социальных явлений.

Даже если бы XIII в. был полностью лишен источников, все равно напрашивался бы общий вывод о переломе в междукняжеских отношениях

литовцев, союзников Романовичей, которых Владимир считал своими врагами. „в то же время воеваша Литва Лахы мнаше мирни соуше . и придоша ко Берестью . Володимѣръ же речѣ . шже есте мирни но мнѣ есте не мирни . и изииде на нѣ . и Берьстьяне вси . избиша ѣ” (Ibidem, стб. 754).

⁶⁰ Например, касательно Владимиро–Суздальской земли, см.: О. П. Толочко, П. П. Толочко, *Київська Русь*, Київ 1998, с. 240–242.

⁶¹ „старейшин” – как они названы в рассказе *Ипатьевской летописи* о съезде князей перед битвой на Калке. *Ипатьевская летопись*, стб. 741.

именно в то время. Зная ситуацию домонгольского периода (XI–XII вв.) и черты социального устройства в волыньско–поднепровском регионе в XIV–XVI вв., неминуемо устанавливалось бы направление социальных изменений. В первом случае моделью княжеского общежития была „семейная корпорация”⁶², во втором – иерархия, на нижних ступенях которой находились многочисленные служилые князья⁶³. Из этого следует, что между XII и XIV в. семейные формы взаимодействия князей сменились служебными. При этом должны были существенно измениться не только формы, но и сами представления о князе и организации княжеской власти, в эти формы выливавшиеся.

Что и произошло: разрушение „семейной парадигмы” властвования Рюриковичей. Этот, сам по себе очевидный, факт отмечался многими исследователями (пусть даже в рамках различных общих воззрений на строй Киевской Руси). Начиная от середины XIX в. историки писали об уже упомянутой „потере чувства родового единства” Рюриковичами до конца XIV в.⁶⁴ В данной статье мне важно подчеркнуть, что в Юго–Западной Руси изменения происходят не позднее второй половины XIII в. и в тоже время вряд ли ранее монгольского нашествия.

Естественно, преобразования в культуре власти и социальном строе происходили не „вдруг”. Они имели глубокие причины и стали результатом довольно длительных процессов. Среди них можно назвать следующие.

– Разветвление и размножение княжеского рода, отсюда – расслоение князей как социальной группы, невозможность поддерживать непосредственные связи всех членов рода и систему организации, основанную на старейшинстве.

– Освоение отдельными ветвями Рюриковичей пространств Восточной Европы, развитие княжеского хозяйства на местах и укрепление местных княжеств. Это отвлекало князей от „общерусских дел” или уменьшало интерес к ним (борьба за Киев и „Русскую землю” в Поднепровье, общие походы против половцев), формировало новый „пакет” интересов и выдвигало на первый план более значимые на местном уровне связи (в частности, с нерусскими соседями). В то же время, крупнейшие князья теряли механизмы влияния на другие княжеские кланы и отдаленные русские земли.

– Проникновение и „нострификация” на Руси князей–не–Рюриковичей, таких, как половецкие ханы или выходцы из Литвы. Это подрывало родовую закрытость правящего рода и монополию Рюриковичей на княжеское достоинство. Одновременно появлялась возможность распространения на Рюриковичей тех моделей отношений (уже не основанных на семейном принципе), которые применялись к иноподанным князьям.

⁶² О. П. Толочко, *Русь*, с. 30–31.

⁶³ Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*, Київ 1993, с. 85–86 (там же обзор литературы о служилых князьях XIV–XVI вв.). Также см.: Л. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико–генеалогічне дослідження*, Львів 2000, раздел 7.3.

⁶⁴ С. Ф. Платонов, *Лекции*, с. 144. Там же обзор других работ (с. 139–144).

Но все-таки, как кажется, непосредственной предпосылкой, катализатором всех указанных тенденций стало монгольское нашествие, по сути, окончательно разрушившее единство Руси⁶⁵. Все то, что раньше существовало латентно, медленно нарастало и неосознанно вызревало, теперь – после мощного удара – вышло на поверхность и стало нормой. Появились новые языковые практики, неизвестные (и не допустимые) ранее, засвидетельствовавшие новые представления⁶⁶ о власти (и самой „природе” князя) и другой политический порядок.

Нарушение вековой традиции привело к ее прекращению. Старый порядок уже невозможно было восстановить. Можно осторожно предположить, что даже безусловное право Рюриковичей на власть в наследных землях оказалось под сомнением. Романовичам приходилось буквально восстанавливать в отчине свой авторитет, подорванный за несколько лет монгольского нашествия, когда Даниил укрывался в соседних странах⁶⁷. В результате князья обращались к иным формам взаимоотношений, построенным уже на иных представлениях и иной политической культуре.

*

Vadym Aristov, *Princes–servants of Romanovychi*

The problem of the emergence of subordinate princes–„servants” in Kievan Rus', in particular in Galician–Volhynian lands, has been debated for a long time. Up to nowadays, this discussion has been influenced by the conception of feudal social order in Kievan Rus'. Consequently, most scholars connect the beginning of prince service with the phenomenon of so-called „feudal”, or ‘apanage’ partition and date it back to the middle of the 12th c., i. e. to the pre-Mongol period. In this article we propose to re-examine the main chronicle evidences about marginal princes in the region of Galicia and Volhynia for the period of the middle 12th–13th c. We also try to evaluate the possibility of recognition that princes were servants. A special attention is paid to the complexive concepts, which were used in chronicles to describe the relations between Riurikids. The analysis of the data leads to the conclusion, that the fundamental changes in the ideology of prince power and the emergence of new practices (as prince service) took place from the middle of the 13th c., but not earlier than Mongol invasion.

⁶⁵ В частности, были опустошены Киев и Поднепровская „Русская земля” – общее наследство Рюриковичей, материальное выражение (воплощение!) единства родового „тела”. Установление верховной власти монгольского хана ликвидировало властную монополию Рюриковичей на киеворусском пространстве. По наблюдениям Алексея Толочко, Киевская Русь как определенный политический режим прекращает свое существование непосредственно после установления монгольской власти над русскими землями. См.: О. П. Толочко, *Коли припинила існувати „Київська Русь”?* „Київська старовина”, 6, 1992, с. 13-16.

⁶⁶ Слово „представления”, возможно, не вполне корректно, поскольку отсылает к чему-то осознанному. Новые понятия („служба”) и языковые конвенции (князь–воєвода, территориальные обозначения вместо родовых) в дискурсе власти скорее отражают полусознательные „ощущения”, чем ясные представления.

⁶⁷ Имеем в виду известные летописные рассказы о самоуправстве бояр, свободно распоряжавшихся землей и, по меткому выражению хрониста, „княжащихся”. Также следует вспомнить отказ жителей Дорогичина открыть ворота перед Даниилом (*Ипатьевская летопись*, стб. 788). И дело здесь не в особой дерзости местной элиты. Научившись в кризисной ситуации жить и управлять землей без князя, бояре не желали легко „сдать позиции”.

*

Vadym Aristov, *Książęta służebni Romanowiczów*

Problem pojawienia się książąt służebnych w Średniowiecznej Rusi, w szczególności w księstwie halicko–wołyńskim, jest rozpatrywany od dawna. Do niedawna geneza służebnych stosunków między książętami zdominowana była przez „koncepcję feudalną” ustroju społecznego Rusi Kijowskiej. Zgodnie z tą teorią początek książęcej służby wiązano z tzw. feudalnym lub dzielnicowym rozdrobnieniem i datowano go na XII w., a przynajmniej na czasy sprzed najazdu mongolskiego. W artykule dokonano rewizji podstawowych źródeł kronikarskich, traktujących o drobnych książętach w regionie Halicza i Wołynia z połowy XII–XIII w., a także oceniono możliwość uznania tych książąt za służebnych. Szczególną uwagę zwrócono na zespół pojęć, z pomocą których opisywano stosunki między książętami. Analiza informacji prowadzi do wniosku, że zasadnicze zmiany wyobrażenia o władzy książęcej i pojawienie się nowych praktyk (służby książęcej) nastąpiło w połowie XIII w., po najeździe mongolskim.

Мария Лавренченко
(Москва)

ЗАВЕЩАНИЕ ВЛАДИМИРА ВАСИЛЬКОВИЧА: СЛЕДОВАНИЕ СЕМЕЙНОЙ ТРАДИЦИИ РЮРИКОВИЧЕЙ ИЛИ НОВАТОРСКАЯ ИДЕЯ БЕЗДЕТНОГО КНЯЗЯ?

В настоящей статье рассматривается родовая конструкция, примененная владимирским князем Владимиром Васильковичем в своем завещании. Обращает на себя внимание ее схожесть с описанием последней воли Барда, дружинника Харальда Прекрасноволосого, в Саге об Эгиле, причем налицо как общая близость мотивов и решений, так и конкретные детали. Обе ситуации редки и для древнерусского и для скандинавского общества, они основываются на полном „замещении” одного человека другим и в семье, и в политике. Однако и в Скандинавии и в Древней Руси существовало большое разнообразие социальных практик, конструирующих одну связь: горизонтальную („братство”, „побратимство”) или вертикальную (воспитание, покровительство, наречение „отцом”), из которых, по-видимому, и сложилась интересующая нас схема наследования. Причем в каждом случае действовали особые обстоятельства, которые привели к построению исследуемой нами модели. В случае Владимира Васильковича таким катализатором послужила ордынская власть, которая, с одной стороны, стала причиной завещания Владимира, а с другой, являлась гарантом его выполнения.

Данная статья посвящена небольшому эпизоду *Волынской части Галицко-Волынской летописи*, повествующему о последних приготовлениях князя Владимира Васильковича к смерти. Будучи тяжело больным уже довольно долгое время, князь посылает к своему двоюродному брату Мстиславу и передает ему все свои земли, а вместе с ними заботу о своей жене, приемной дочери, а также союзнические обязательства по отношению к Конраду II, князю Мазовии. Диалоги и послания, приведенные в летописи, содержат разнообразные модели конструирования родства. В результате их применения Мстислав Даниилович

буквально занимает место Владимира в его семье, политике и правлении. О том, какие социальные практики могли послужить основанием для этого завещания, какие они могли претерпеть изменения в связи с новым, зависимым от Орды положением князей, а также о том, какие культурные и литературные традиции могли оказать на него влияние, пойдет речь в данной работе.

Несмотря на то, что термины родства, употребляемые не в прямом значении в русских летописях, имеют долгую историю изучения¹, семантика таких наименований до сих пор не раскрыта до конца. Появляясь в определенные моменты и полностью исчезая в другие, будучи представлены по преимуществу обращениями в диалогах и посланиях, данные конструкции являются ценным материалом для изучения социальных практик искусственного родства, этикетных и, возможно, литературных традиций. Разумеется, нет ничего экстраординарного в том, чтобы члены одной семьи Рюриковичей, даже будучи уже довольно далекими родственниками, продолжали использовать в качестве обращений слова *отец*, *сын*, *брат*, тем более что последний термин свободно употреблялся по отношению к двоюродному или троюродному брату². Однако сами по себе модели использования данной лексики и выстраивания новых интердинастических родственных конструкций, довольно динамичные и чутко реагирующие на специфику каждой конкретной ситуации, представляют поле, в котором пока больше вопросов, чем ответов.

Последняя воля Владимира Васильковича отразилась в *Галицко–Волынской летописи* в форме речей и посланий, которыми обмениваются между собой действующие лица. С одной стороны, они подчас схожи с диалогами князей *Киевской летописи*: в обеих частях *Ипатьевской летописи* активно используются термины родства, и сами конструкции довольно близки. С другой стороны, есть ряд существенных особенностей, по которым они отличаются. Во–первых, в посланиях *Киевской летописи* используются обращения *отче*, *брате*, *сыну*, в то время как в *Галицко–Волынской летописи* интересующие нас конструкции содержат еще и термины, отражающего реальную родственную связь: *строю*, *сыновче*, *коуме*. Кроме того, в *Галицкой летописи* все чаще появляется парное обращение с использованием термина господин: *господине брате*³, *господине строю мои*. Термины *брат*, *отец* в переносном значении могут фигурировать и в авторской речи, что не характерно для киевского летописца. Эти детали делают сомнительным прямое заимствование интересующих нас форм из предыдущего

¹ С. М. Соловьев, *История отношений между русскими князьями Рюрикава дома*, Москва 1847, с. 13–45. Я. А. Голяшкин, *Очерк личных отношений между князьями Киевской Руси в половине XII в. (в связи с воззрениями родовой теории)*, Москва 1898, с. 211–285; А. Е. Пресняков, *Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории*, Киевская Русь, Москва 1993, с. 97–110; В. В. Колесов, *Мир человека в слове Древней Руси*, Ленинград 1986, с. 55–57; А. В. Юрасовский, *К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования*, Москва 1991, с. 189–194.

² О. Н. Трубачев, *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*, Москва 1959, с. 56; Я. А. Голяшкин, *Очерк личных отношений между князьями Киевской Руси в половине XII в. (в связи с воззрениями родовой теории)*, Москва 1898, с. 229.

³ Выражение господин брат используется также в берестяной грамоте № 531, что говорит о распространении этого выражения также и в бытовой переписке, а возможно, и в живой речи этого времени. См.: А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, Москва 2004, с. 416–417.

текста летописи, несмотря на то, что часть окружающего материала находит прямые аналогии в более ранних текстах⁴.

Как и в остальной части *Ипатьевской летописи*, большинство случаев нестандартного использования терминов родства можно разделить на обращения в составе прямой речи („река тако: брате, приѣди семо”⁵) и на предложения говорящего собеседнику стать для него *отцом* или *сыном* („а даи ми та Бѣ имѣти аки вѣца собѣ и слоужити тобѣ со всею правдою до моеѣ живота”⁶). Данные обращения, очевидно, относятся к перформативной группе речевых актов, главной особенностью которых является изменение, а не констатация социальной действительности – два человека, называющие друг друга терминами *брат*, или *сын* и *отец* берут на себя определенные обязательства.

Что касается социально–политического аспекта проблемы, то сама по себе попытка передать правление по собственному замыслу одному из родственников (не считаясь с системой наследования и пожеланиями жителей наследовавшихся городов) – не единственная в раннем летописании. Так, Всеволод Ольгович пытался оставить Киев своему брату Игорю, однако последний не смог удержать его и быстро оказался в плену у соперника. По–видимому, идея самопроизвольного завещания владений и статуса брату выглядела менее успешной, нежели от отца к сыну⁷, во всяком случае, в диалогах Владимира Васильковича и Мстислава Даниловича мы видим постепенное смещение акцента с „братства” князей к „отцовству” Владимира по отношению к Мстиславу, а затем к буквальному называнию волынского князя именем отца Мстислава.

Рассматривая деятельность Владимира Васильковича, надо отметить его особую склонность к изобретению квази–родственных связей в целом. Так, мы знаем, что его единственная дочь, Изяслава – приемный ребенок; ее Владимир „взаль бо есмь ю ѿ своее мѣри в пеленахъ и воскормилъ” („Бѣ бо не дал ми своихъ родити за мои грѣхы”)⁸, вполне вероятно, что и ее уникальное для средневековой Руси династическое имя было сконструировано им самим⁹. Мы видим традиционную для древнерусского общества систему обращений к родственникам Ольги, жены Владимира: своего тестя он называет „господине отче”, на что Роман Брянский говорит ему „сыноу мой”¹⁰. Такие обращения к родственникам жены или сестры присутствуют и в более ранних летописных текстах¹¹.

⁴ Это, прежде всего, *Слово о Законе и Благодати*: А. Н. Насонов, *История русского летописания. XI– начало XVIII века*, Москва 1969, с. 236–244, и предшествующие летописные тексты: А. П. Толочко, *Похвала или Житие? (Между текстологией и идеологией княжеских панегириков в древнерусском летописании)*, „Paleoslavica”, 7, 1999, с. 26–38.

⁵ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва 1997, стб. 860.

⁶ *Ibidem*, стб. 901.

⁷ Хотя завещание владений от отца к выбранному сыну также были, как правило, неудачны, напр. Ярослав Осмомысл не смог передать правление внебрачному сыну Олегу в обход Владимира, несмотря на таковое предсмертное желание. *Ibidem*, стб. 657.

⁸ *Ibidem*, стб. 901.

⁹ А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Выбор имени у русских князей в XV–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006, с. 242–243.

¹⁰ „Володимиръ бо зоваше. тогда теста своего по великоу, тако река: „Гсне вѣче, поедь побоудеш во своемъ домоу и дщери свои здорově видиш. Романъ же штопрѣса смоу, тако река: „Сноу мои Володимероу, не могуо ѿ рати свои ѣхати”. *Ibidem*, стб. 874.

¹¹ Более подробно этот аспект рассматривается в другой моей статье: М. А. Лавренченко, *О возможности употребления терминов родства по отношению к родственникам жены в древнерусском обществе*, „История:

Владимир Василькович использует термины родства в посланиях к иностранным союзникам¹². Еще отца Владимира, Василько, литовский князь Воишелк „нарекль и башеть... аки ѡца собѣ и господина”¹³. Наиболее любопытна история отношений Владимира Васильковича с Конрадом II, князем Мазовии, который называет его *отцом* и, очевидно, находится под его покровительством. Не стоит, однако, делать поспешный вывод о существовании между князьями отношений прямой зависимости, скорее речь идет о взаимопомощи (ср. например, отношения Изяслава Мстиславича и Гезы II, который называл киевского князя *отцом*, а тот его *братом* и *сыном*¹⁴). Кроме того, Владимир и Конрад были, очевидно, связаны дополнительным родством¹⁵.

Время интересующего нас летописного эпизода занято длительным, но относительно мирным противостоянием Льва Данииловича и его сына Юрия с Владимиром, причем Мстислав находится несколько в стороне, вступая в конфликт только после смерти двоюродного брата. Активная политическая позиция Льва и Юрия, использование союзов с монголами противопоставляется в летописи более выдержанной позиции Владимира – устроителя городов и книжника, не желающего участвовать в совместных с Ордой походах. Осознав, что более не в силах принимать активное участие в политической жизни, Владимир решает передать свои земли и города Мстиславу, позиция которого, в том числе и по отношению к монголам, ему наиболее близка. Он начинает свое обращение, подчеркивая, что у него нет собственных детей: „а ни оу мене дѣтии, а даю тобѣ, братоу своему землю свою всю и города по своему животѣ”¹⁶. Это не единственный случай, когда сообщение об отсутствии сына или отца предшествует практике конструирования родства, сравним, например, с началом обряда между Изяславом Мстиславичем и Вячеславом Владимировичем в Киевской летописи: „оу тебе ѡца нѣту, а оу мене сна нѣтуть, а ты же мои снѣ, ты же мои братѣ”¹⁷. Еще одна важная для нас особенность – скрепление данного обещания свидетельством „царевых рядцов”, т.е. доверенных лиц хана: („а се ти даю при цѣрихъ и при его радѣцахъ”)¹⁸, которые фигурируют в тексте и далее, когда Владимир и Мстислав отправляют ко Льву послов с этим известием: „а чего восхочешь чего искати по животѣ брата моего и своего – все же ти цѣрве, а се цѣрѣ”¹⁹. Именно изменившееся

электронный научно-образовательный журнал”, 2012, 7(15), ([http://history.jes.su/s207987840000177-3-2\[17.10.2013\]](http://history.jes.su/s207987840000177-3-2[17.10.2013]))

¹² Именованье термином родства представителя чужой культуры и языка символически сближало правителей, кроме того, частые династические браки между правящими домами часто позволяли использовать эти термины именно как обращение к родственникам жены или сестры.

¹³ *Ипатьевская летопись*, стб. 862.

¹⁴ *Ibidem*, стб. 407, 444, 450.

¹⁵ Как показано в работе Д. Домбровского, они не могли быть связаны через Перяславу, жену Конрада, которая ранее в литературе считалась дочерью Даниила Романовича. Однако автор приводит несколько иных вариантов: D. Dąbrowski, *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008, s. 660 и далее. Действительно, кажется странным, что Конрад просит двоюродного брата своей жены похорониться о том, чтобы ее родной брат покровительствовал ему (об этом эпизоде см. далее в тексте).

¹⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 898, 898.

¹⁷ *Ibidem*, стб. 396.

¹⁸ *Ibidem*, стб. 898. Множественное число использовано скорее всего ошибочно.

¹⁹ *Ibidem*.

положение русских князей, ставших зависимыми от „неволи татарской” давало замыслу Владимира шансы на успех – в отличие от неудачных попыток самопроизвольной передачи власти избранному лицу в домонгольский период, так как положительное решение хана служило в определенной степени гарантией осуществления его замысла. Именно вмешательством монголов угрожает затем Мстислав Данилович брату и племяннику, нарушившим волю умершего²⁰.

Мстислав начинает раздавать полученные земли боярам (не дожидаясь смерти двоюродного брата и вступления в права наследства), вызывая недовольство Владимира. В реакции последнего на эти действия нам важно выделение единого наследника среди равных по закону родственников: „ты ми братъ есь, а другии ми братъ Левъ, а сыновечъ ми Юрьи. Изъ же оу вась трехъ избралъ есмь тебе шдиного, и даль ти есмь землю свою всю и городаы”. Владимир подчеркивает, что это связано с „гордостью” Льва и Юрия²¹. На завершающем этапе противостояния волынский князь показывает пучок соломы из своей постели и советует Мстиславу не давать даже этого после его смерти никому из родственников²².

После разрешения недоразумений с землями, Мстислав говорит о своем желании иметь Владимира „аки шца собъ”²³. Конструирование подобных отношений присутствует во многих летописных эпизодах: от уважительного определения другого князя „старѣи ѿако отецъ”²⁴ (по отношению к говорящему) до клятвы на кресте над гробом святых мучеников быть друг другу *отцом* и *сыном*²⁵. Далее в грамотах беспокойство о землях и городах сменяется возложением ответственности на Мстислава по отношению к семье Владимира: „браѣ мои, мои Мьстиславе, цѣлоуи ко мнѣ хрѣтъ на томъ, како ти не ѡѡати ничегож ѡѡ кнагини моеи по моемъ животѣ, что есмь еи даль и ѡ сего дѣтища, ѡ Изаславы же. Не ѡдать еѣ неволею ни за кого же”. Мстислав ответил: „Гсне, рчи, брате... даи ми Бѣ имѣти свою ѡтровь, аки достоиную мѣрѣ [выделено мною – М. Л.] собѣ и чтити, а про се дѣта, шже сако молвишь, абы ю Бѣ того довелъ, даи ми ю Бѣ ѡдати, аки свою дщерь родимоую [выделено мною – М. Л.], и на томъ крѣтъ челова”²⁶.

Сам обряд представлен в форме крестоцелования, то есть клятвы, которая является логическим завершением предварительной договоренности. И если Владимир выражает беспокойство о жене и дочери, требуя от Мстислава поклясться о том, что он не будет совершать вполне конкретные действия (отнимать земли у княгини, выдавать Изяславу насильно замуж), то ответ Мстислава содержит, разумеется, заверение в обратном, но в форме, отрицающей в принципе любые враждебные намерения – Мстислав становится членом семьи – *сыном* Ольги и *отцом* Изяславы.

²⁰ „ѡа же хочю правити Татары”. Ibidem, стб. 929.

²¹ Ibidem, стб. 900.

²² Ibidem, стб. 912. О символическом значении этого жеста см.: Н. И. Павлов–Сильванский, *Символизм в древнем русском праве*, „Журнал министерства народного просвещения”, 6, 1905, с. 350.

²³ *Ипатьевская летопись*, стб. 901.

²⁴ Ibidem, стб. 323.

²⁵ Ibidem, стб. 399–400.

²⁶ Ibidem, стб. 904–905.

Когда же через некоторое время мазовецкий князь Конрад Пузнает о договоре, по которому все права Владимира Васильковича переходят Мстиславу, он также едет заключать собственный союз с поддержкой и одобрением Владимира, причем последний буквально передает брата „под руку“, что имеет прямую аналогию в традиции передачи сына „на руки“: „Мьстиславоу тако река: „Братъ мои, самъ вѣдаешъ, како есмь имѣлъ брата своего Кондрата и чѣстиль и дариль, а в обиду его стоаьль есмь за нимъ, како и за собою. Абы ты тако же мене дѣла приаьлы и с любовью подь свою роукоу и стоаьль за нимъ во его зло. Мьстислав же шбѣчаса (такое створити)²⁷ Володимироу, тако река: „Браѣ мои, радь тебе дѣла приимаю с любовью подь свою роукоу, а в обиду его даи ми Бѣ голову свою сложити за нь”²⁸.

Пограничное состояние человека, который, являясь главой семьи, рода, богатых владений, осознает, что покидает этот мир, и предпринимает последнюю отчаянную попытку облегчить жизнь членам своей семьи, сохраняя их настоящее положение, находит яркие параллели в сагах, неоднократно упоминающих практику передачи всей социальной и имущественной структуры, выстроенной человеком, его близкому другу, брату или другому родственнику. Так, например, в Саге об Эгиле богатый, чрезвычайно удачно женившийся лендерманн Бард, понимая, что умирает от ран, передает жену, ребенка и усадьбу своему другу, и, возможно, побратиму Торольву. Впоследствии Торольв женится на вдове Барда, Сигрид, становится воспитателем его ребенка и распоряжается его имуществом и усадьбой. Бард, видя, что его раны становятся опасными, спрашивает конунга: „Если мне придется умереть от этих ран, то я хочу просить вас, чтобы вы разрешили мне распорядиться своим наследством”. Когда же конунг дал на это свое согласие, он сказал: „Я хочу, чтобы все, чем я владею, земли и все добро, получил в наследство Торольв, товарищ мой и родич. Ему я хочу дать и жену свою, и сына на воспитание, потому что доверяю ему в этом больше, чем остальным людям”. Далее приводится решение Сигрид по этому вопросу: „Тогда она решила, и ее друзья поддержали ее в этом решении, дать согласие на брак с Торольвом, если ее отец не будет против. После этого Торольв стал распоряжаться в вотчине Барда и управлять в фюльке как лендерманн конунга”²⁹.

Как мы видим, и ситуации, и способы их разрешения у Барда и Владимира довольно схожие: оба находятся в состоянии тяжелой болезни, отдают богатые земли и семью под покровительство близкого друга или двоюродного брата,

²⁷ Слова в скобках в источнике зачеркнуты.

²⁸ Ibidem, стб. 906.

²⁹ „Þórolfr ok Bárðr lágu í sárum. Tóku sár Þórolfs at gróa, en Bárðar sár gerðust banvæn. Þá lét hann kalla konung til sín ok sagði honum svá: „Ef svá verðr, at ek deyja ór þessum sárum, þá vil ek þess biðja yðr, at þér látið mik ráða fyrir arfi mínum”. En er konungr hafði því játat, þá sagði hann: „Arf minn allan, vil ek, at taki Þórolfr, félagi minn ok frændi, lönd ok lausa aura. Honum vil ek ok gefa konu mína ok son minn til uppfæðslu, því at ek trúið honum til þess bezt allra manna”. Hann festir þetta mál, sem lög váru til, at leyfi konungs. Síðan andast Bárðr, ok var honum veittr umbúnaðr, ok var hann harmdaudi mjök. Þórolfr varð heill sára sinna ok fylgði konungi um sumarit ok hafði fengit allmikinn orðstír. *Egils saga Skalla-Grimssonar*, 9. Íslendinga sögur, ed. by B. Halldórsson, Reykjavík 1987, p. 376–377. (Перевод на русский язык С. С. Масловой–Лашанской). Аналогичная ситуация происходит через поколение с самим Эгилем, схожие конструкции можно встретить также в *Саге о Гисли*. Для нас существенен данный пример, так как и Бард и Владимир находились в ожидании смерти и принимали решение самостоятельно.

что скрепляется свидетельством конунга или хана. Конунг выступает здесь и как олицетворение власти и как „старший родственник” всех членов своего племени³⁰, обустроивающий свадьбу своего дружинника, и одновременно проявляющий заботу о вдове другого дружинника. Что касается ханской власти, то в ее поддержке был скорее заинтересован сам Владимир Василькович. Несмотря на то, что, по словам князя, монголы его „пропали... оуже и на печенехъ”³¹, замысел завещать земли одному из возможных наследников, причем двоюродному брату, оказался успешен именно с поддержкой ханской власти.

Речь здесь, естественно, идет не о заимствовании (социально–политической практики или литературного шаблона), однако и не о простом типологическом сходстве. Дело в том, что сама по себе традиция замещения человека, особенно главы рода, в случае несчастья, по–видимому, имеет глубокие архаичные истоки. Так, например, во *Второзаконии* содержится положение, согласно которому вдова умершего должна выйти замуж за его брата и родить сына, которого должно назвать именем покойника³². Однако здесь, как видно, наиболее существенным моментом является рождение наследника, в то время как у Барда был ребенок, а в ситуации с Владимиром такие цели просто не ставились.

Мог ли Владимир, чья образованность и изобретательность всячески подчеркивается летописцем, использовать в своем завещании библейский образец? Такое объяснение возможно, однако вряд ли это удалось бы ему, не имея эта социальная практика достаточной поддержки на Руси. Ведь он был не единственным действующим лицом в конструируемой им ситуации, ее должны были понимать также и реципиенты: Мстислав, Ольга Романовна и Изяслава. Кроме того, речь идет не о получении нового наследника, а о сохранении статус кво членов семьи, родов и земель.

Как было отмечено Федором Успенским и Анной Литвиной, традиция левиратного брака не только не поддерживалась в христианской Руси, но и сам по себе второй брак вдовствующей княгини был в принципе невозможен³³ (именно поэтому Ольга, в отличие от Сигрид, становится *матерью* Мстислава). При этом летописи содержат описание широкого ряда социальных практик, позволяющих в той или иной степени повлиять на возможную судьбу своих потомков. Так, например, Изяславу Мстиславичу в известной степени помогли браки его сестер и братьев, задуманные его отцом. Наиболее существенен для нашего исследования

³⁰ К. Модзелевский, *Зарождение государства в общине: князь в глазах соплеменников*, [in:] *Древняя Русь и Средневековая Европа: возникновение государств*, пред. оргкомитета конф. А. О. Чубарьян, Москва 2012, с. 170–171.

³¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 899.

³² *Второзаконие*, 25: 5–6. Более подробно об этой практике и особенностях ее восприятия на Руси: А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Траектории традиции: Главы из истории династии и церкви на Руси конца XI – начала XIII века*, Москва 2010, с. 48. Аналогичные практики упоминаются в *Законах Ману*, а также описаны в Киргизии и Дагестане недавнего прошлого. Кроме того, брак с братом умершего мужа или жениха порой рассматривался как возможный в династической истории Европы. Так, например, Екатерина Арагонская вышла замуж за Генриха VII после смерти ее мужа принца Артура Уэльского (Генрих был его младшим братом) и таким образом, успешно продолжила испанскую политику при королевском дворе.

³³ А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Траектории традиции*, с. 48.

обычай заключать договор между братьями о том, чтобы в случае смерти один из них заботился о детях другого. Так, известно, что Мстислав Владимирович заключил такой договор со своим братом Ярополком, что отразилось в некоторой хаотичности политики последнего: „Престависа бл̄говѣрнѣи кн̄зь Мьстиславъ Володимерь сн̄ь, оставивъ кн̄жение брату своему Ярополку, ему же и дѣти свои съ Бм̄ъ на руцѣ предастъ”³⁴. Андрей Добрый заключил аналогичное соглашение со своим братом Юрием о том, чтобы его сын получил город Владимир: „Сн̄у, азъ есмь с твоимъ ѡцм̄ь, а съ своимъ братомъ Андрѣемъ хр̄сть цѣловаль на томъ, ꙗко кто са наю встанеть, то тыи будѣт ѡбоимъ дѣтемъ ѡцъ и волость оудержати”³⁵. Договор между Изяславом Мстиславичем и Вячеславом Владимировичем, к которому мы уже обращались, также можно рассматривать как часть данной социальной практики, лишь с той разницей, что Изяслав Мстиславич заключает его самостоятельно и во взрослом состоянии³⁶.

Однако во всех известных нам случаях такие связи возникают лишь в качестве дополнительных к основным: князья становились *братьями*, могли называться *отцом* и *сыном* – здесь же речь идет о полном „замещении” одного человека другим по отношению ко всем родственникам и союзникам. Эта своеобразная трансформация продолжается, и на следующем ее витке Мстислав не только называет Владимира *братом* и *отцом*, но и использует имя и титул своего отца: „ты же ми братъ, ты же ми ѡцъ мои, Данило король”³⁷, что делает его абсолютным и полноправным наследником князя. В этом случае предельно гибкая социальная практика конструирования родства модифицируется, подлаживаясь под ситуацию и проявляясь при этом с наибольшей полнотой. Очевидно, схожий процесс происходит и в скандинавской среде: при определенных обстоятельствах традиционные практики воспитания (*fosterage*), моделирующие отношения „отец” – „сын” и отношения побратимства (*fóstrbrœðralag*), повторяющие связь между братьями, складываются в механизм полного замещения одного человека другим, с которым воссоздаются и вертикальные и горизонтальные связи у прежних членов семьи.

³⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 294.

³⁵ *Ibidem*, стб. 488.

³⁶ Более подробно эта традиция рассмотрена в монографии: А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Выбор имени у русских князей*, с. 75–80.

³⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 912. Схожую форму использовали новгородцы, встречая князя Изяслава Мстиславича: „ты наш кн̄зь, ты наш Володимерь, ты наш, Мьстиславъ”. *Ibidem*, стб. 370.

*

Maria Lavrenchenko, *The Testament of Vladimir Vasilkovich – an Innovation or a Family Custom of Rurikovichi?*

This paper focuses on constructed kinship scheme in *Galician–Volhynian chronicle*, which is unique for the Old Russian texts. Desperately ill prince Vladimir Vasilkovich leaves by his will his land, his wife and his adopted daughter to his cousin Mstislav Davidovich. Mstislav became a new „father” to his daughter, a new „son” to his wife and inherited all the political ties of Vladimir that was also defined in the terms of kinship. In this article, I consider different Old Russian social practices that may serve as a building material for the kinship construction of Vladimir Vasilkovich, textual *Bible* parallels and saga material as a comparative data. The role of Mongol invasion is the crucial one. Vladimir did not approve the cooperation between his relatives (Lev, Yuri) and Mongols, what was the main reason for his decision to leave by his will his land only to Mstislav. At the same time, the khan’s authority became a guarantee of this social practice scheme success and when Mstislav has inherited the land, he asked for Mongols’ military help in keeping it.

*

Maria Lavrenchenko, *Testament Włodzimierza Wasylkowicza: kontynuacja rodzinnej tradycji Rurykowiczów czy nowatorska idea bezdzietnego księcia?*

W niniejszym artykule została omówiona rodowa konstrukcja, przyjęta przez księcia włodzimierskiego, Włodzimierza Wasylkowicza, w swoim testamencie. Zwłaszcza uwagę jej podobieństwo do opisu ostatniej woli Barda, członka drużyny Haralda Pięknowłosego, w *Sadze o Egilu*, przy czym istnieje zarówno ogólne podobieństwo motywów i decyzji, jak i konkretnych detali. Obydwie sytuacje są rzadkie tak dla tradycji społeczeństwa średniowiecznej Rusi, jak i skandynawskiego, a opierają się na pełnym „zastąpieniu” jednego człowieka przez innego tak w rodzinie, jak i w polityce. Jednakże zarówno w Skandynawii, jak i w dawnej Rusi występowała ogromna różnorodność praktyk społecznych, konstruujących jeden związek horyzontalny („bractwo”, „po-bratymstwo”) czy wertykalny (wychowanie, pokrewieństwo, nazywanie „ojcem”), z których prawdopodobnie powstał interesujący nas schemat dziedziczenia. Przy czym w każdym przypadku działały szczególne okoliczności, które doprowadziły do zbudowania danego modelu. W przypadku Włodzimierza Wasylkowicza za taki katalizator posłużyło panowanie Ordy, które z jednej strony stało się przyczyną testamentu Włodzimierza, z drugiej – stanowiło gwarancję jego wypełnienia.

Viktor Adamovič
(Brno)

RUS' IN THE SECOND SEQUEL TO COSMAS

This paper aims to analyze, how the Second sequel to Cosmas describes the medieval Rus'. The Second sequel to Cosmas is actually a set of multiple Bohemian chronicles and annales, which were written by several authors, different in style, mainly on the 13th c. Majority of information about Rus' can be found in its parts: Annalium Pragensium pars I. and Annales Otakariani. Actually, the Second sequel to Cosmas does not pay a lot of attention to medieval Rus'. Also, can be alleged, that Bohemian chroniclers did not have much information about Rus' and they were not interested in it. Nevertheless, being familiar with Bohemian chronicles could be helpful for the research of the history of Rus'.

There is absolutely no doubt, that the most important sources about the history of medieval Rus' are domestic (Ruthenian) chronicles. However for the purpose of historical research, foreign sources cannot be omitted, and this paper would like to describe information which can be found in chronicles from medieval Bohemia¹, namely in the so-called *the Second sequel to Cosmas (Druhé pokračování Kosmovo)*².

The Second sequel to Cosmas is actually the set of multiple chronicles and annals, which were written by several authors, different in style, mainly in the 13th c.³ Neverthe-

¹About the Bohemian–Ruthenian relations in the medieval times see, for example: A. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*, т. 1, Прага 1935, 548 с.; Idem, *Česko-ruské obchodní styky v minulosti: (10.–18. století)*, Praha 1954, 394 p.; J. Komendová, *Halíčsko-volyňský letopis a Druhé pokračování Kosmovo. Hledání nových konceptů ve středověké historiografii*, „Listy filologické“, 131, 2008, 3–4, p. 441–452.

²This paper is primary focused on the Czech edition of sources: *Fontes rerum Bohemicarum* [Further only: *FRB*], vol. 2, ed. J. Emler, Praha 1874, 571 p.; and secondary also on the German edition: *Monumenta Germaniae historica. Scriptores (in Folio)* [Further only: *MGH*], vol. 9, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1851, 910 p. The Czech translation and also the first complete redaction of the *Second sequel to Cosmas* see: *Pokračovatelé Kosmovi*, ed. K. Hrdina, V. V. Tomek, M. Bláhová, et al., Praha 1974, 251 p. To the question of the older *Bohemian annales* see, for example: D. Třeštík, *Anfänge der böhmischen Geschichtsschreibung. Die ältesten Prager Annalen*, „Studia Zrůdloznawcze“, 23, 1978, p. 1–37.

³The undeniable fundament of the Bohemian medieval historiography is *the Chronicle of Cosmas*, written in the 12th century. Cosmas rapidly influenced the whole Bohemian tradition. Therefore, some works written in the end of the 13th century that deliberately followed Cosmas, are referred to as *the Sequels to Cosmas (Pokračovatelé Kosmovi/ Continuatores Cosmae)*. And these *Sequels* the Czech historiography further divides in the so-called *First sequel to Cosmas (První pokračování Kosmovo)* and *the Second sequel to Cosmas (Druhé pokračování Kosmovo)*. J. Nechutová, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Praha 2000, p. 66–67; Z. Fiala, *Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995–1310*, Praha 1975, p. 114–120. About *the Chronicle of Cosmas* see: *Kosmův letopis český*, [in:] *FRB*, vol 2, p. 1–198; *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, [in:] *MGH. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*, vol. 2, ed. B. Bretholz, Berolini 1923, 296 p.; *Kosmova kronika česká*, ed. K. Hrdina, M. Bláhová, et al., Praha–Litomyšl 2005, 301

less, this composition should be viewed complexly, and it should not be divided into individual parts, which is a practice that began during the 19th c. *The Second sequel to Cosmas* is preserved in several manuscripts from the 14th–16th c. The oldest and probably also the most credible is the manuscript G5 of Prague's Library of Metropolitan Chapter. This manuscript G5 is also called *the Codex of Dražice*, because it was written for Jan IV. of Dražice, bishop of Prague, sometime before the year 1343⁴.

The historians have been examining *the Second sequel to Cosmas* since the 19th c. From the times of František Palacký, who pointed out, that this heterogeneous composition was not written by only one author⁵. He was followed by Rudolf Köpke, who on this basis, divided it to individual parts and in this form it was included in the 9th volume of the German edition, *Monumenta Germaniae Historica*. Parts included in this German volume are: *Canonicorum Pragensium continuationes a. 1140–1195*⁶; *Wenceslai I. regis historia a. 1228–1249*⁷; *Annalium Pragensium pars I. a. 1196–1278*⁸; *Annales Otakariani a. 1254–1278*⁹; *Annalium Pragensium pars II. a. 1278–1280*¹⁰; *Annalium Pragensium pars III. 1279–1283*¹¹. This partition was also adopted by Josef Emler, who in this form, put it in to his edition of *Fontes Rerum Bohemicarum*¹², without a close explanation. And this partition affected the historical research for a long time. The historians became accustomed to particular parts of *the Second sequel to Cosmas*, divided by R. Köpke. They were viewed as one corpus only occasionally. However some Czech (and German) specialists¹³ have expressed their opinion that this work can not be solid-

p. *The Chronicle of Cosmas* is in long-lasting attention of the Czech historians. Maybe the greatest specialist on this topic was Dušan Třeštík. See, for instance: D. Třeštík, *Kosmas: studie s výběrem z Kosmovy Kroniky*, Praha 1972, 210 p.; Idem, *Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepiscetví a politického myšlení*, Praha 1968, 251 p. The newest Czech translation of Cosmas was published in 2011: *Kosmas, Kronika Čechů*, Praha 2011, 285 p.

⁴ *Letopis tzv. Kanovníka vyšehradského a Druhého pokračování Kosmovo*, [in:] *Pokračovatelé Kosmovo*, p. 196.

⁵ *Ibidem*, p. 203.

⁶ *Canonicorum Pragensium continuationes a. 1140–1195*, [in:] *MGH SS*, vol. 9, p. 163–166.

⁷ *Wenceslai I. regis historia a. 1228–1249*, [in:] *MGH SS*, vol. 9, p. 167–169.

⁸ *Annalium Pragensium pars I. a. 1196–1278*, [in:] *MGH SS*, vol. 9, p. 169–181.

⁹ *Annales Otakariani a. 1254–1278*, [in:] *MGH SS*, vol. 9, p. 181–194.

¹⁰ *Annalium Pragensium pars II. a. 1278–1280*, [in:] *MGH SS*, vol. 9, p. 194–198.

¹¹ *Annalium Pragensium pars III. 1279–1283*, [in:] *MGH SS*, vol. 9, p. 198–209.

¹² The FRB replicated the partition as already made by the *MGH*, but editor gave names in Czech language to individual parts, which were more appropriate, according to him: *Wýpisky z Vincentia, Gerlach a jiných starších letopisců českých*, [in:] *FRB*, vol. 2, p. 270–281; *Letopisy České od roku 1196 do roku 1278*, [in:] *FRB*, vol. 2, p. 282–303; *Příběhy krále Wacławowa I.*, [in:] *FRB*, vol. 2, p. 303–308; *Příběhy krále Přemysla Otakara II.*, [in:] *FRB*, vol. 2, p. 308–335; *Wyprawování o zlých letech po smrti krále Přemysla Otakara II.*, [in:] *FRB*, vol. 2, p. 335–368; *Závěrek sběratele*, [in:] *FRB*, vol. 2, p. 368–370.

¹³ J. Pekař, *Příběhy krále Přemysla Otakara II. (Annales Otakariani)*, „Časopis matice Moravské“, 18, 1894, p. 128–136; A. Bachmann, *Über ältere böhmische Geschichtsquellen*, „Zeitschrift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens“, 5, 1901, p. 116–138; F. Graebner, *Böhmische Politik vom Tode Ottokars II. bis zum Aussterben der Premysliden*, „Mitteilungen des Vereines für die Geschichte der Deutschen in Böhmen“, 41, 1903, p. 313–344; J. B. Novák, *K nové literatuře a nově nalezeným pramenům o Václavovu II. (část 1, 2, 3, 4)*, „Český časopis historický“, 12, 1906, 1, p. 44–58; 2, p. 149–169; 3, p. 261–273; 4, p. 397–406; J. Šusta, *Kritické příspěvky k počátkům Přemysla II. Otakara*, „Český časopis historický“, 21, 1915, p. 2–39; V. Novotný, *České dějiny*, 1/3, Praha 1928, 1085 p.; J. V. Šimák, *Ještě k dějinám českého dějepiscetví*, „Český časopis historický“, 38, 1932, p. 347–358; B. Mendl, *Z předzvěstí českého humanismu: pořadatel letopisů pražských*, [in:] *Sborník prací věnovaných J. B. Novákovi*, Praha 1932, p. 60–85; K. Hrdina, *Annales Otakariani*, „Časopis Matice Moravské“, 67, 1947, p. 31–47; R. Holinka, *Příběhy krále Přemysla Otakara II. Zlá léta po smrti krále Přemysla Otakara II., dva současné letopisy*, Praha 1947, p. 67–82; M. Bláhová, *Poznámka k datování vzniku kompilace Druhého pokračování Kosmova (Die Kompilation der zweiten Fortsetzung der Kosmas-Chronik)*, [in:] *Seminář a jeho hosté. Sborník prací k 60. narozeninám doc. dr. Rostislava Nového*, ed. Z. Hojda, J. Pešek, B. Zilynská, Praha 1992, p. 37–43; M. Bláhová, *Vier Epitaphen aus den böhmischen mittelalterlichen Chroniken und Annalen*, [in:] *De litteris, manuscriptis, inscriptionibus. Festschrift zum 65. Geburtstag von Walter Koch*, ed. Th. Kölzer, Wien–Köln–Graz

ly divided to individual parts even though it is quite disparate and composed by several authors. In our times, an opinion that *the Second sequel to Cosmas* should be considered as one corpus prevails as well¹⁴. However, two of the most used editions of sources the *FRB* and the *MGH* divided it to individual parts. Therefore, on the behalf of clarity, it can be alleged, that in the case of Rus', the direct mentions can be founded only in the *Annalium Pragensium pars I*. [further only: *AP I*] and in *the Annales Otakariani*. Ergo, this paper is focusing primarily on these.

The so-called *AP I* were composed in the Chapter of Prague during the 13th c. Most likely it had at least two authors with unknown names. One of the authors, who described the events to the year 1249, was satisfied with short and relatively boring records. But the second chronicler, who wrote since 1250 until the end, was more elaborative. He wrote not only about the political and social situation, but he also often mentioned unusual changes of weather, various thunderstorms, hailstorms or the state of crop and so on. Both authors most likely came from the Church of Prague, because they were closely familiar with Prague's internal situation¹⁵. The chroniclers were excellently informed about the Bohemian internal and foreign policy and also were eyewitnesses of many events. What is clear from their semantics and especially from their use of the first grammatical person¹⁶. They used a lot of foreign sources, which were mainly of Polish origin. This use of foreign sources is especially evident for example in the description of the situation in the Central Europe (outside Bohemia)¹⁷.

Annales Otakariani were most probably created by only one author, also from the Chapter of Prague. This work was written on significantly higher literary level than the *AP I*. Also quantity and quality of information show, that the author drew it directly from the royal court, as well as from his own experience¹⁸.

The first direct mention about Rus' in the *AP I* can be found under the year 1206, and speaks about the death of prince Roman Mstislavich (the Great): „Dux Lestko cum fratre Conrado occiderunt Romanum, regem Rutenorum”¹⁹. His death is mentioned under the year 1206, what as we know is an incorrect date but otherwise this information is accurate. It states that Roman died in confrontation with Polish princes Leszek and Konrad. This mention was most probably taken from some Polish annals, because they wrote about this event as well²⁰. At the beginning of the 13th c., the Bohemian kingdom or its rulers did not have big interest in South-Western Rus' or contact with

2007, p. 271–278.

¹⁴ *Letopis tzv. Kanovníka vyšehradského*, p. 214.

¹⁵ *Letopisy české 1196–1278*, p. 282.

¹⁶ *Ibidem*, p. 297.

¹⁷ See: M. Matla–Kozłowska, *Kwestia zależności polskiego i czeskiego rocznikarstwa (od drugiej połowy XI do połowy XIII wieku)*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 43, 2005, p. 27–52.

¹⁸ *Prběhy krále Přemysla Otakara II.*, p. 308. See also: M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*, Gdańsk 1988, p. 151–152.

¹⁹ *Letopisy české 1196–1278*, p. 283.

²⁰ For instance: *Rocznik kapitulny krakowski*, [in:] *Monumenta Poloniae historica. Series nova* [Further only: *MPH SN*], vol. 5, ed. Z. Kozłowska–Budkowa, Warszawa 1978, p. 69–70; *Rocznik krótki*, [in:] *MPH SN*, vol. 5, p. 239; *Rocznik Traski*, [in:] *Monumenta Poloniae historica* [Further only: *MPH*], vol. 2, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, p. 836; *Rocznik Sędziwoja*, [in:] *MPH*, vol 2, p. 876.

countries of Roman Mstislavich. Therefore, it is interesting that Prague's chroniclers considered it important to mention the death of the Ruthenian prince in their works. Other thing is the case of Roman's title. The text called Roman as a king „rex Ruthenorum” but Leszek only as prince „dux”. However calling the rulers of Rus' „kings” is quite common in the central and western European chronicles.

Other direct mention about Rus' in this text can be found under the year 1220 where it says: „Poloni a Pruzis occisi sunt, et a Ruthenis furore gladii interfecti, et a fessoribus auri mactati miserabiliter interierunt”²¹. But this information is taken word for word from a Polish source called the *Rocznik Krasnińskich*²². Similar information is in *the Galician–Volhynian Chronicle*²³ as well. It says that Daniel Romanovich set Lithuanians against Poles²⁴. Here, as in the case of the mention of Roman's death, the question is, what connection had this information to Bohemia, or why did the Prague's chroniclers consider it notice-worthy? The most likely explanation seems to be, that mentions about the Battle of Zawichost (1205), similarly as the events from 1220, or others, were appended into the *AP I* later. Probably in the time of Wenceslaus II., who had developed contacts with Poland, and who also seized the Polish crown at the end of the 13th c.

Not directly about Rus', speaks *AP I* under the year 1241 when it mentions the death of Coloman²⁵, the brother of the Hungarian king, who died as consequence of an injury from fight with Mongols on the river Sajó: „Pagani, qui Tataři dicuntur (...) Colmannum, fratrem regis Ungariae, sagittaverunt”²⁶. He died in Zagreb some time later. The key source about the Battle on the river Sajó is the contemporary account *Carmen Miserabile* written by magister Rogerius of Apulia. But the author of *AP I* did not know the *Carmen Miserabile*²⁷, and apparently did not use any other known Hungarian source. Furthermore, in case of Coloman, it is interesting, that Bohemian author did not acknowledge any of Coloman's titles or ranks, but was only satisfied with claim that he is the brother of Hungarian king. On the other hand, the chronicler assigns Coloman some importance by mentioning him. Because it is clear that if he had been an insignificant person, he would not have been mentioned in these short annals. Here one can point out again the author's uncertainty in a question of the titles and ranks just like in the case of the Roman's title of „rex”.

Rus' is also indirectly mentioned when the *AP I* speaks about the Mongolian Invasion in 1241 (before Coloman's death is mentioned). Here it says, that Mongols plundered many Christian realms²⁸. In fact, it is clear, that the only Christian countries

²¹ *Letopisy české 1196–1278*, p. 283.

²² See: *Rocznik Krasnińskich*, [in:] *MPH*, vol. 3, ed. A. Bielowski, Lwów 1878, p. 132.

²³ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, с. 506.

²⁴ In this case see also: W. Nagirny, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011, p. 181.

²⁵ About Coloman of Galicia see e.g.: N. Procházková, *Postavenie halického kráľa a slavonskeho kniežata Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia*. „Medea”, 2, 1998, p. 64–75.

²⁶ *Letopisy české 1196–1278*, p. 285.

²⁷ *Rogeriova Žalostná pieseň*, ed. M. Marek, [in:] *Tatársky vpád*, ed. R. Marsina, M. Marek, Budmerice 2008, p. 58–125.

²⁸ *Letopisy české 1196–1278*, p. 285.

which were invaded by Mongols before 1241 were the Ruthenian Principalities. Moreover, under the year 1240, the *AP I* states, that great fear of Tatars had come on the Bohemians²⁹. *AP I* does not provide any reason for that great fear but in the very same year the city of Kiev was raided by Mongols, therefore the most likely reason for this fear is that Bohemians were informed about what had been happening in Rus’.

In the year 1246 the Austrian duke, Frederick II of Babenberg was killed in the Battle of Leitha against the Hungarian king, as the *AP I* correctly states³⁰. At first sight it looks as an irrelevant information for Rus’ but other sources state that the Ruthenian prince Rostislav Mikhailovich participated in this battle³¹. Some sources even state that Rostislav himself killed Frederick II in battle³².

Furthermore, other mentions can be indirectly applied to Ruthenians, mainly those which are connected with the conflict between Ottokar II and Bela IV in the first half of fifties in the 13th century. Actually, Ruthenians are not mentioned by name by the *AP I* but their participation is clear from other sources. Therefore some general mentions of the *AP I* can be applied on them. For example: under the year 1253 it is repeatedly mentioned that the great fear of Cumans and „aliorum extraneorum”³³ came on Bohemians. Moreover, the king of Hungary invaded Moravia „cum infinita multitudine suorum et aliorum nationum”³⁴. It is undeniable, that under the appellation „foreign nations”, Ruthenians are incorporated as well. It is well described how the Galician ruler Daniel Romanovich participated in this Hungarian–Bohemian war, and how he actively operated in the territory of the Bohemian Crown, in the region of Opava. Similarly, the *AP I* states that in 1260 Ottokar II defeated many thousands of Hungarians and other „Saracens”³⁵. Thus, under the appellation Saracens allied armies of Bela IV can be founded, including the forces from Galicia. The Bohemian chronicler tried to depict the king of Hungary as an enemy who was capable to ally even with the enemies of (Western) Christianity, against the devout Catholic king of Bohemia.

A putative letter of Ottokar II to pope Alexander IV from the year 1260 can be found in the *Annales Otakariani*. But this letter was evaluated as a false by the editors of the *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*³⁶. Nevertheless, this letter describes the Bohemian victory over Hungarians in the Battle of Kressenbrunn. In its beginning Daniel Romanovich and his sons are mentioned³⁷. Even though it is a false incorporation into the narrative source, it is necessary to look on it as on a diplomatic source.

Under the year 1261 the *AP I* mentions a marriage between a Bohemian monarch Ottokar II and Kunigunde, a daughter of Rostislav Michailovich³⁸. This could not be

²⁹Ibidem, p. 285.

³⁰Ibidem, p. 286.

³¹*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. 4/2, ed. G. Fejér, Budae 1829, p. 314.

³²*Annales sancti Pantaleonis Coloniensis*, ed. H. Cardauns, [in:] *MGH. SS*, vol. 22, ed. G.H. Pertz, Hannoverae 1872, p. 541; N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278*, Racibórz 2008, p. 16–19.

³³*Letopisy české 1196–1278*, p. 291.

³⁴Ibidem, p. 286.

³⁵Ibidem, p. 297.

³⁶J. Šebánek, S. Dušková, *Studie k českému diplomatáři*, „Historické štúdie”, 2, 1956, 1–2, p. 255–256.

³⁷*Příběhy krále Přemysla Otakara II.*, p. 315.

³⁸The first Czech historical paper about Rostislav Michailovich is from František Palacký in the 19th c.: F. Palacký,

skipped by chronicler, who wrote: „princeps regni Bohemorum duxit in uxorem Cune-gundem, filiam Rostislai, ducis Bulgarorum”³⁹. But important is that the author knows Rostislav by name, but he does not speak about him as about the Ruthenian prince. He calls him the prince of Bulgaria. Reason for this is that since 1257 Rostislav actively fought in Bulgaria for power with eminent Hungarian help. After the death of tsar Michael Asen I, who was the husband of his daughter, Rostislav usurped power as the Bulgarian anti-tsar⁴⁰. Even in the later Bohemian sources Rostislav is mentioned as the tsar of Bulgarians⁴¹.

It is necessary to say that, the *AP I* was well-known to the later *Bohemian chroniclers* and authors. The information in the *AP I*, the mentions about Rus’ including, were often completely taken over by other annals or chronicles. In the end we can allege that Prague’s chroniclers did not have much information about Rus’ and they were not interested in it. The vast majority of information which can be founded in their chronicles are accounts of events which were directly related with the Kingdom of Bohemia or with its international activities (especially in Poland).

*

Viktor Adamovič, *Ruś w Drugiej Kontynuacji Kosmasa*

Celem artykułu jest analiza, w jaki sposób *Druga Kontynuacja Kosmasa* opisuje średniowieczną Ruś. *Druga Kontynuacja Kosmasa* jest w zasadzie zbiorem wielu czeskich kronik i roczników, które były spisane przez kilku autorów, różniących się stylem, głównie dotyczących XIII w. Większość z informacji o Rusi można znaleźć w częściach: *Annalium Pragensium pars I.* oraz *Annales Otakariani*. *Druga Kontynuacja Kosmasa* nie poświęca wiele uwagi średniowiecznej Rusi. Można przypuszczać, że czescy kronikarze nie posiadali wielu informacji na temat Rusi, a także nie byli nią zainteresowani. Mimo to, zaznajomienie się z czeskimi kronikami może być przydatne w badaniach nad historią Rusi.

*

Виктор Адамович, *Русь во Втором Продолжении Хроники Козьмы Пражского*

В статье проанализировано информацию *Второго Продолжения Хроники Козьмы Пражского* о Руси. Исследуемый источник является компиляцией многих чeskих хроник и анналов, написанных разными авторами и соержащих

O Ruském knježeti Rostislawowi otcí královny České Kumbuty, a rodu geho rozbor kritický, „Časopis Narodního musea”, 16, 1842, p. 23–41. About Rostislav see also e.g.: С. Палаузовъ, *Ростислав Михайлович, князь Мачвы*, „Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія”, 71, 1851, с. 27–49, 73–101.; В. Н. Златарски, *История на Българската държава презь срѣднитѣ вѣкове*, т. 3: *Второ българско царство. България при Аспъневици (1187—1280)*, София 1940, с. 456–491.

³⁹ *Letopisy české 1196–1278*, p. 297.

⁴⁰ J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkan. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1994, p. 170–178.

⁴¹ *Kronika Pulhavova*, [in:] *FRB*, vol. 5, ed. J. Emler, Praha 1893, p. 152–153, 175.

данные главным образом о XIII в. Большую часть информации, касающейся Руси, содержат *Annalium Pragensium pars I.* и *Annales Otakariani.* Второе Продолжение Хроники Козьмы Пражского не уделяет большого внимания средневековой Руси. Можно предположить, что чешские хронисты не обладали обширной информацией о русских землях и, возможно, не проявляли особого интереса к этому региону. Несмотря на это, информация чешских хроник может быть ценной при исследовании истории средневековой Руси.

Андрей Стасюк
(Ивано–Франковск)

МИССИИ ФРАНЦИСКАНЦЕВ НА РУСЬ И В ЗОЛОТУЮ ОРДУ¹ В СЕРЕДИНЕ – ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIII В.

В статье отображены предпосылки, развитие и последствия францисканских миссий на Руси и в Золотой Орде в середине – второй половине XIII в. На основании анализа источников автором сделана попытка проследить реализацию главных задач, поставленных Апостольской Столицей перед францисканскими миссионерами в русских и татарских землях, на протяжении указанного периода.

Появление монголов на территории Восточной Европы в первой трети – середине XIII в. коренным образом изменило политическое, хозяйственное и культурное развитие данного региона. Трагические последствия так называемого „Западного похода Бату” 1236–1242 гг. всколыхнули весь христианский мир. Правители восточных и центральноевропейских монархий, не имея возможности противостоять кочевникам, вынуждены были устанавливать крайне невыгодные для собственных государств дипломатические отношения с ханом. Иногда цена мира с кочевниками, как в случае с большинством русских князей, была тождественна с потерей статуса суверенности правителя. Страх перед Чингизидами настолько распространился в сознании средневекового общества Европы, что их приход воспринимался как начало апокалипсиса².

Монгольская угроза 30–40-х гг. XIII в. значительно актуализировала восточную политику римских пап, которые являлись не только покровителями западного христианства, но и играли мощную политическую роль в средневековом мире. Одной из приоритетных задач папской дипломатии на Востоке было распространение политического и идеологического влияния Римской курии на

¹Золотая Орда – историографический термин, возникший в XVI в., который распространился среди историков XIX–XXI вв. В широком значении представляет одно из самых мощных кочевых средневековых государств монголов, известное из источников как „Улус Джучи” или „Орда”. Для удобства в данной статье будем использовать уже устоявшийся кабинетный термин.

² Христианский мир и „Великая Монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года, изд. А. Г. Юрченко, Санкт–Петербург 2002, с. 38.

многочисленные восточнославянские княжества. Для реализации данной цели и обеспечения духовных потребностей католического населения в русских землях уже в 30–х гг. XIII в. были организованы миссии из числа представителей двух крупнейших нищенствующих орденов – Доминиканцев (*Ordo Fratrum Preadicatorum*) и Францисканцев (*Ordo Fratrum Minorum*)³.

Организация миссионерской деятельности францисканцев на Руси в 30–х гг. XIII в. довольно плохо освещена в источниках того времени. Опираясь на миноритскую историографическую традицию XVII–XIX вв., а также используя францисканские нарративы XVI века, появление Братьев Меньших в русских землях следует весьма условно датировать второй половиной 30–х гг. XIII в.⁴ Первые следы францисканского присутствия на Руси были уничтожены во время похода хана Бату (1201–1255) в 1237–1241 гг.⁵ Возобновление миссионерской деятельности Братьев Меньших на Руси произошло в 1245 г. и было связано с попытками папы римского Иннокентия IV (*Innocentius IV PP*, 1243–1254) восстановить единство Церквей и заключить дипломатические отношения с монголами.

В частности, 25 марта 1245 г. понтифик обратился ко всем патриархам, архиепископам и епископам христианского Востока с призывом преодоления схизмы и церковного объединения вокруг Рима⁶. Распространение этой буллы среди православных иерархов папа римский поручил „*injungimus, quatenus dilectos filios Fratres Ordinis Fratrum Minorum latores praesentium*”⁷. Несколькими днями ранее, 21–22 марта 1245 г. Иннокентий IV издал буллу из серии *Cum hora undecima*⁸ для францисканских монахов, отправлявшихся в земли многочисленных неверных народов Востока („*in Terras [...] aliorumqua infidelium nationum Orientis*”), среди которых впервые в практике миноритских миссий выделены территории русинов („*Ruthenorum*”)⁹.

³ K. Reifenkugel, *Die Gründung der Römisch-Katholischen Bistümer in den Territorien Halicz und Wladimir*, „Archiv für österreichische Geschichte”, 52, 1875, s. 413–421; W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 164–165; K. Kantak, *Franciszkanie Polscy*, t. 1: 1237–1517, Kraków 1937, s. 272; М. Чубатий, *Історія Християнства на Русі-Україні*, т. 1: до 1353 р., Рим–Нью Йорк 1965, с. 595–597.

⁴ А. Стасюк, *Russia/Ruthenia на сторінках францисканських джерел XIII ст.*, [in:] *Colloquia Russica. Series I*, vol. 2: *Principalities in Lands of Galicia and Volhynia in International relations in 11th–14th centuries*, Kraków 2012, s. 99, 109–110; *Fragments kroniki Jana Ludwika Impekhowena dotyczące Prowincji czesko-polskiej dla lat 1225–1515 (z rękopisu przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Brnie, Mn 59)*, [in:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 2–3: *Zasoby archiwalne – biblioteki – architektura*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1983, s. 436–437.

⁵ D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w Średniowieczu. Powstanie – rozwój – organizacja unieunętrzna*, Rękopis, Kraków 2011, s. 1–2 (Искренне благодарен доктору Дариушу Карчевскому за любезно предоставленную мне часть его еще не опубликованной работы).

⁶ *Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco* [далее: *BF*], t. 1, ed. J. B. Constantii, J. H. Sbaraleae, Romae 1759, p. 362–364.

⁷ „любимым сыновьям из Ордена Братьев Меньших”. Ibidem, p. 364.

⁸ *Cum hora undecima* (с лат. „в одиннадцатом часу”) – серия папских булл для католических миссионеров, отправлявшихся на Восток. Первая булла такого рода издана в 1235 г. для доминиканских монахов, получивших право причащать, исповедовать, отлучать проповедовать и выполнять другие таинства в землях „еретиков и схизматиков”. Название происходит из евангельского текста от Матфея (20: 1–16).

⁹ *BF*, t. 1, p. 360–361; *Bullarium Poloniae* [далее: *BP*], t. 1: 1000–1342, ed. I. Sulowska–Kuraś, S. Kuraś, Romae 1982, p. 82.

В документе папа римский уполномочил францисканских миссионеров на Востоке проповедовать Слово Божье, общаться с отлученными от Церкви и освобождать их от церковных запретов, обращать к единству Христовой Веры через крещение, исповедовать и отпускать грехи, строить храмы, в случае необходимости совершать таинство брака и обряд похорон¹⁰. В августе 1245 г. в папской канцелярии появился еще один документ, способствовавший активизации францисканского миссионерства на Руси. В частности, в булле от 18 августа 1245 г. Иннокентий IV призвал архиепископов, епископов и других духовных лиц Венгрии, Чехии, Польши, Руси, Ливонии и Пруссии защищать Братьев Меньших перед различными ущемлениями¹¹.

В контексте вышеуказанных булл, касающиеся францисканских миссий на Востоке, изданных в течение марта – августа 1245 г., было организовано посольство¹² папы римского к кочевникам. Официальная делегация Иннокентия IV к великому монгольскому каану отправилась из Лиона в апреле 1245 г. и состояла из монахов–францисканцев во главе с бывшим министром саксонской провинции Ордена – Иоанном де Плано Карпини (Ioannes de Plano Carpini, 1180–1252). Основная задача миссии заключалась в установлении дипломатических контактов с перспективой христианизации кочевников¹³.

Кроме главной миссии к монголам, Иоанну Карпини удалось навязать политико–религиозные контакты с галицко–волынскими князьями Романовичами и владимиро–суздальскими правителями Всеволодовичами¹⁴. В 1253–1255 гг. францисканец Вильям де Рубрук (Willielmus de Rubruquis, 1220–1270) также выполнял функцию дипломата к монголам, однако на сей раз от имени французского короля Людовика IX Святого (Ludovicus IX, 1226–1270). Бесспорно, посольства Иоанна Карпини и Вильяма Рубрука сформировали благоприятную почву для дальнейших миссий францисканцев, как на Русь, так и к Чингизидам. В частности, в булле от 3 мая 1246 г. папа разрешил своему легату в Пруссии и Эстонии архиепископу Альберту (Albertus, † после 1273) рукоположить латинского епископа для Руси из числа клириков, доминиканцев или францисканцев¹⁵, а с 20 февраля 1253 г. аналогичное разрешение получил папский нунций среди монголов¹⁶. Так, 23 июля 1253 г. Братьям Меньшим и Братьям Проповедникам, которые отправлялись провозглашать Слово Божье в земли сарацин, язычников, греков, куманов, угров, подвластных монголам

¹⁰ *BF*, t. 1, p. 360–361; *BP*, t. 1 p. 82.

¹¹ D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów*, s. 3.

¹² В начале весны 1245 г. из Лиона в Азию было организовано четыре дипломатические миссии, возглавляемые доминиканцами – Асцелином с Кремоны (Ascelinus de Cremona, † после 1248) и Андреа с Лонжюмо (Andrea de Longjumeau, у 1200–1253) и францисканцами – Лоренцо из Португалии (Laurentius de Portugalia, † после 1251), а также Иоанном де Плано Карпини. Однако именно посольство Карпини было направлено к великому монгольскому каану.

¹³ *Benedykt Polak, Z Europy do Azji przez Kazachstan (1245–1247)*, wyd. J. Strzelczyk, Warszawa 2008, s. 83–84.

¹⁴ *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a Świat Mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Plano Carpiniego do Mongolów*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1993, s. 157–158, 174–175.

¹⁵ D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów*, s. 3.

¹⁶ *BF*, t. 1, p. 651–652.

христиан и других неверных народов Востока, было предоставлено привилегии из цикла *Cum hora undecima*¹⁷. Одновременно немного раньше, в мае 1253 г., Иннокентий IV призвал христиан Богемии, Моравии, Сербии и Померании, а также епископат и христиан Руси к организации крестового похода против монголов, обещая его участникам такие же привилегии, которыми наделены крестоносцы на Святой Земле¹⁸.

Соответствующие действия Апостольской столицы подчеркивают политико–религиозные планы понтифика относительно русских князей и ордынских ханов в первой половине 50–х гг. XIII в. Следствием реализации таких замыслов Иннокентия IV стали коронация Даниила Романовича (1201–1264) в конце 1253 г. и налаживание дипломатических контактов между 1253–1254 гг. с одним из ханов Золотой Орды – Сартаком († после 1256), исповедовавшим несторианское христианство¹⁹. Важную роль в осуществлении данных дипломатических планов папской курии на Востоке играли католические миссионеры, среди которых следует выделить францисканцев.

В распоряжении от 19 апреля 1258 г. францисканским миссионерам среди язычников, греков, русинов, татар и других народов Востока папа Александр IV (Alexander IV PP, 1254–1261) предоставил очередные привилегии. В специальной булле из упоминаемой выше серии *Cum hora undecima* понтифик практически подтвердил широкие миссионерские обязанности Братьев Меньших, сформулированные Иннокентием IV в 1245 и 1253 гг.²⁰ В буллах от 5 апреля 1257 г. и от 20 июля 1258 г. пап римский поручил францисканцам и доминиканцам пропагандировать крестовый поход против литовцев, ятвягов, русинов, язычников, схизматиков и монголов²¹. Однако уже 8 августа 1258 г. Александр IV запретил через доминиканских приоров и францисканских министров братьям данных орденов, проповедующих против монголов, распространять свои идеи в Ливонии и Пруссии²². Некоторое ухудшение отношений Апостольской Столицы с русскими правителями и кочевниками произошло на фоне разрыва политико–религиозных контактов между Романовичами и Римским престолом, а также активизации и подготовки новых военных походов монголов, направленных на Запад.

В течение второй половины XIII века францисканцы развернули мощную миссионерскую деятельность на Востоке. Постоянному присутствию католических монахов в восточных землях, безусловно, способствовало динамичное развитие торговли итальянских купцов в данном регионе²³. В миноритских анналах,

¹⁷ *Regesta Pontificum Romanorum*, vol. 2: 1198–1304, ed. A. Potthast, Berolini 1874, p. 1240, nr 15065, 15066.

¹⁸ В. Матузова, Е. Назарова, *Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 2002, с. 360–364.

¹⁹ О. Майоров, *Лист римского папы Иннокентия IV золотоордынскому ханови Сартаку: текст, перевод, комментарий*, „Княжа доба”, 6, 2012, с. 186.

²⁰ *BP*, т. 1, p. 127.

²¹ *Ibidem*, p. 123, 127.

²² *Ibidem*, p. 127.

²³ D. Quirini–Popławska, *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późny średniowieczu*, Kraków 2002, s. 77–78, 108–109, 113.

составленных на протяжении первой половины XVII в. архивариусом Ордена Братьев Меньших Люком Ваддингом (Luc Waddingus, 1588–1657), под 1260 г. помещен список провинций и викарриатов²⁴, происхождение которого францисканский историк конца XIX – начала XX в. Гиероним Голубович датировал после 1272 г.²⁵ В этом перечне упоминается викарриат Востока (Vicaria Orientis) с кустодиями Константинополя (Constantinopolitanam), Трапезунда (Trapezuntii) и Тебриза (Thaurisiliensem), викарриат Севера (Vicaria Aqvilonis) состоящий из кустодий Хазарии (Gazariae) и Сарая (Sarajae), а также Боснийский викарриат (Vicaria Bosnae)²⁶, в который включена кустодия Руси (Russiae)²⁷. Именно викарриат Севера, в поздних списках названный викаррия Северной Татари (Vicaria Tartariae Aquilonaris)²⁸, представлял географические границы Золотой Орды. Вполне возможно, что кустодия Хазарии распространяла определенное миссионерское влияние на русские просторы Приднепровья и Подунавья²⁹, хотя каких-либо подтверждений этого тезиса в источниках пока не обнаружено. К концу XIII в. францисканцам удалось распространить свои миссии на Дальний Восток, что привело к образованию в 1291 г. Китайского викарриата (Vicaria Cathay)³⁰. В апреле 1291 г. мамлюки захватили Акру – последнюю крепость крестоносцев на Святой Земле, что значительно повлияло на политику Апостольской столицы относительно Ближнего Востока. Первый в истории папа-францисканец Николай IV (Nicolaus IV PP, 1288–1292) 13 августа 1291 г. издал целый ряд булл, уполномочив своего исповедника минорита Вильерма с Къери (Guilielmo de Chieri, † после 1291) и лектора Братьев Меньших Маттео с Къети (Maththaeo de Civitate Theatina, † после 1291) послами к монголам и византийскому императору Андронику II Палеологу (Andronico, 1282–1338)³¹. Также папским легатам из Ордена Братьев Меньших были предоставлены широкие миссионерские привилегии в землях монголов, греков, сарацин, язычников, болгар, куманов, русинов

²⁴ Викарриат – миссионерская административно-религиозная единица Францисканского Ордена.

²⁵ H. Golubovich, *Series Provinciarum Ordinis Fratrum Minorum saec. XIII et XIV.*, „Archivum Franciscanum Historicum”, 1, 1908, p. 18.

²⁶ Информация об образовании викарриата Боснии во второй половине XIII в. ошибочна, ведь такая миссионерская администрация могла возникнуть только после 1291 г., а сформироваться – между 1335–1340 гг., см.: D. Kogač, *Franjevici i njihovi samostani u Humi*, „Croatica Christiana Periodica”, 60, 2007, s. 17–18; H. Golubovich, *Series Provinciarum Ordinis*, p. 18, 21; R. Loenertz, *Les Missions Dominicaines en Orient et la Societe des Sveres Peregrinants pour le Christ*, „Archivum Fratrum Praedicatorum”, 4, 1934, p. 14; J. Kłoczowski, *Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce*, [in:] *Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłoczowski, Lublin 2010, s. 255–256, ргзур. 58. В комментируемом переиздании миноритских анналов Л.Ваддингса с 30-х гг. XX в. в специальном приложении редакторы тома указывают, что францисканский архивист перечисляя кустодии Боснийского викарриата ошибочно спутал географические латинские термины Rasciae – Russiae (Сербия – Русь) – см.: *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A.R.P. Luca Waddingo Hiberno*, t. 4: 1256–1275, Ad Claras Aquas Prope Florentiam 1931, p. 151, 620. Таким образом, единственное упоминание о „кустодии Руси” во второй половине XIII в. скорее всего лишено исторической основы.

²⁷ L. Waddingo, *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco*, t. 4, Romae 1732, p. 134.

²⁸ H. Golubovich, *Series Provinciarum Ordinis*, p. 21.

²⁹ А. Малышев, *Начало католического миссионерства в Золотой Орде*, [in:] *Восток – Запад: проблемы взаимодействия и трансляции культур*, Саратов 2001, с. 143.

³⁰ *Ibidem*, с. 145.

³¹ *Bullarii franciscani epitome sive summa bullarum in eiusdem bullarii quattuor prioribus tomis relatarum addito supplemento*, t. 4, ed. D. Reuter, Apud Claras Aquas 1908, p. 197.

и остальных народов Востока³². На протяжении второй половины – конца XIII в. в Золотой Орде были проведены первые попытки организации постоянных францисканских миссий с установлением орденской администрации, которая, возможно, распространялась на некоторые территории Руси.

Организация миссионерских структур Братьев Меньших в землях татар, безусловно, происходила с разрешения местных правителей. Согласно письму францисканского викария Владислава из Кафы (Ladislaus, 1286–1287) к генералу Ордена Маттео д'Аквапарта (Matteo d'Acquasparta, 1287–1289), золотоордынские правители Телебуга (1287–1291) и Ногай (1266–1300) в своих владениях назначили отдельного судью для христиан и духовенства латинского обряда. В частности, как сообщает викарий, миноритам удалось отстоять свои права перед притеснениями мусульман в Судаке, а также окрестить нескольких представителей монгольской знати, среди которых и старшую жену Ногая – Яйлак († после 1300). Описывая успехи францисканских миссионеров в Орде, Владислав обратился к генералу с просьбой об увеличении количества проповедников в его викарии³³. Наверное, упомянутые привилегии из серии *Cum hora undecima*, предоставленные папой Николаем IV для доминиканцев в 1288 г.³⁴ и для миноритов в 1291 г., в определенной степени были связаны с письмом викария Владислава. Из его корреспонденции известно несколько имен францисканских миссионеров среди монголов. Так, в конце XIII в., кроме уже упомянутого викария, в письме к генералу Ордена фигурирует гвардиан Кафы Стефан (guardian Stephanus)³⁵ и брат Моисей (Moises)³⁶.

В последней трети XIII в. миссионерскую деятельность миноритов на Руси можно проследить через тесные политические, экономические и социокультурные связи русских правителей, в частности Романовичей, с правящими центральноевропейскими династиями. Определенную поддержку латинских миссионеров на Руси, в том числе и францисканцев, наблюдаем при дворе галицкого князя Льва Даниловича (1225/1228–1301)³⁷. Женой Льва была венгерская принцесса Констанция (Constancia, 1237 – † после 1288), которая, вместе со своим близким окружением, придерживалась латинского обряда и наверняка нуждалась в католическом священнике. О существовании определенного содействия со стороны Констанции францисканским миссионерам на Руси свидетельствует тот факт, что на рубеже 1287–1288 гг. галицкая княгиня (вместе с детьми) скрывалась от монгольского нападения в монастыре кларисок³⁸ в Старом Сонче, где приоркой была ее сестра бл. Кинга (Beati Kunegunda, 1234–

³² Ibidem, p. 278–280.

³³ А. Мальшев, *Начало католического миссионерства*, с. 143–145.

³⁴ *Regesta Pontificum Romanorum*, p. 1840, nr 22788.

³⁵ Возможно, это именно брат Стефан из Венгрии (Stephanus de Ungaria, 1334), который умер мученической смертью в Сарае в 1334 г., см.: *De Conformitate Vitae*, p. 333–334.

³⁶ А. Мальшев, *Начало католического миссионерства*, с. 144.

³⁷ D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów*, s. 5–6.

³⁸ Орден Св. Клары (Орден кларисок) – женское ответвление Братьев Меньших. Основан св. Кларой Ассизской (Sancti Clara Assisiensis, 1194–1253 гг., последовательница Св. Франциска) в 1212 г.

1292), которая просила Констанцию о благосклонном отношении к миноритам³⁹. Вероятно, последствием пребывания Констанции и ее дочери Святославы Львовной (Swanthoszka, ?–1302) в монастыре кларисок стало вступление последней в женский орден францисканцев⁴⁰.

Косвенная информация о деятельности латинских миссионеров в юго-западных землях Руси содержится в *Галицко-Волынской летописи*. В частности, под 1279 г. летописец сообщает о смерти краковского князя Болеслава Стыдливого (Boleslaus, 1226–1279) называя местом захоронения костел Св. Франциска в Кракове: „положиша е во цр̄квы ст̄го Францишка. в городѣ Краковѣ”⁴¹. Аналогично под 1286 г. автор летописи вспоминает о смерти Лешка Черного (Leshko, 1241–1288) и его погребении в краковском костеле Св. Троицы: „и тако положиша т̄ло его во Краковѣ городѣ во цр̄квы ст̄вы Тр̄ць”⁴². Интересно, что другие описания смерти польских правителей XIII века на страницах летописи не содержат такой детальной информации о месте упокоения того или иного князя⁴³. Важно также, что упомянутые сакральные сооружения Кракова представляют собой монастырские костелы Ордена Братьев Меньших (Св. Франциска) и Ордена Братьев Проповедников (Св. Троицы).

Таким образом, возникает вопрос: откуда авторы, составители или редакторы летописи получили такую оригинальную информацию? По нашему мнению, как один из возможных вариантов, в качестве источников соответствующих упоминаний в тексте *Галицко-Волынской летописи* можно рассматривать самих же доминиканских или францисканских миссионеров на Руси. Определенным подтверждением этого тезиса являются источниковедческие студии относительно „редакций” галицко-волынского источника, в частности формирования так называемой „перемышльской редакции” в конце 1288 г. в окружении перемышльского епископа Мемнона (1287–1292) – не исключено, что при участии самого владыки⁴⁴. Учитывая то, что древняя францисканская традиция датирует появление миноритов в Перемышле еще 30-ми гг. XIII в.⁴⁵, их присутствие на

³⁹ *Monumenta Poloniae Historica* [далее: МРН], т. 4, Lwów 1884, p. 716; W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła*, т. 1, s. 191, przyp. 1.

⁴⁰ МРН, т. 2, Lwów 1872, p. 879; D. Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów*, s. 6.

⁴¹ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва 1962, стб. 880.

⁴² *Ibidem*, стб. 897.

⁴³ *Ibidem*, стб. 754, 810, 855.

⁴⁴ А. Генсьорський, *Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редактори)*, Київ 1958, с. 51, 54–56. Следует также отметить, что среди новейших исследователей *Галицко-Волынской летописи* бытуют разные мнения относительно написания и редактирования этого памятника. В частности, Н. Котляр в комментированном издании летописи критически оценивает периодизацию редакций А. Генсьорского, определяя одну из последних частей текста как *Летописец Владимира Васильковича*, основными источниками которого были несколько больших повестей, в том числе – об отношениях с Польшей. См.: *Галицко-Волинская летопись. Исследования. Текст. Комментарий*, под ред. Н. Котляра, Киев 2002, с. 30, 55–56. В общем, концепция А. Генсьорского не противоречит студиям Н. Котляра, ведь определенные фрагменты летописи о событиях последней четверти XIII в. действительно могли быть составлены в Перемышле, представляя часть так называемой *Польской повести* в *Летописце Владимира Васильковича*. Вместе с тем, следует отметить, что изучение *Галицко-Волынской летописи* пока окончательно не завершено и в будущем требует основательных источниковедческих, текстологических и хронологических студий.

⁴⁵ F. K. Zachariasiewicz, *Vitae Episcoporum Premisliensium ritus latini, tam que in manuscripto anno 1744 continentur, additis super hisce notitiis ex aliis rerum polonicarum scriptoribus, quam abhinc usque ad praesentia tempora succedentium*.

западных границах Руси во второй половине XIII в. кажется вполне вероятным. Поэтому можно считать, что возможность появления детальной информации о месте захоронения краковских князей в Галицко–Волынской летописи через францисканских или доминиканских миссионеров не лишена логики, хотя и базируется на предположениях.

Анализируя особенности миссионерской деятельности францисканцев на Руси и Золотой Орде в середине – второй половине XIII в., следует отметить, что ее основные принципы осуществлялись в контексте восточной политики Римской курии. Появление монгольских кочевников в середине XIII в. значительно активизировало папскую дипломатию в Восточной Европе, обусловив начало длительной миссионерской деятельности Братьев Меньших в данном регионе. В течение второй половины XIII в. францисканским монахам, отправлявшимся в земли монголов, русинов, греков, сарацин, язычников, куманов, угров, подвластных татарам христиан и других неверных народов, понтифики предоставили широкие привилегии. Мощная поддержка миноритов на Востоке со стороны римских пап и орденского руководства обеспечивала постоянное присутствие Братьев Меньших на Руси и в Золотой Орде. Основные миссионерские задачи, сформированные перед миноритами Апостольской столицей, заключались в выполнении дипломатической функции, обеспечении духовных потребностей католического населения в данных землях, преодолении церковного раскола и христианизации монголов. Реализация выше обозначенных задач в значительной степени зависела от политической ситуации в Восточной Европе второй половины XIII в.

*

Andriy Stasiuk, *The Franciscan missions to Rus' and the Golden Horde in the second half of the 13th c.*

The article is devoted to the prerequisites, development and consequences of the Franciscan missions to Rus' and the Golden Horde in the second half of the 13th c. Basing on the analysis of the sources the author made an attempt to trace the realization of the main objectives, ordered by the Holy See to the Franciscan missionaries in the Ruthenian and Mongol lands, over a specified period.

*

Andriy Stasiuk, *Misje franciszkanów na Ruś i do Złotej Ordy w drugiej połowie XIII w.*

W artykule zostały przedstawione przesłanki, rozwój i następstwa misji franciszkanów na Rusi i w Złotej Ordzie w II połowie XIII w. Na podstawie analizy źródeł, autor podjął próbę prześledzenia realizacji głównych zadań postawionych przed misjonarzami przez Stolicę Apostolską w trakcie pobytu zakonników na ruskich i mongolskich ziemiach na przestrzeni omawianego okresu.

Aneta Gołębiowska–Tobiasz
(Kraków)

WYROBY RUSKICH RZEMIEŚLNIKÓW W INWENTARZACH GROBOWYCH POŁOWIECKIEJ ARYSTOKRACJI RODOWEJ (XIII–XIV W.)

W artykule zostały omówione wybrane kategorie przedmiotów, pochodzących z bogatych pochówków koczowniczych, przypisywanych połowieckiej arystokracji rodowej i datowanych na XIII–XIV w. Wyroby te były wykonywane w warsztatach ruskich rzemieślników zarówno w dużych ośrodkach miejskich, jak i osadach rzemieślniczo-targowych o charakterze wiejskim. Wśród znalezisk wyróżniają się przedmioty luksusowe takie, jak ozdoby, paradne elementy uzbrojenia czy odzież. Do grobów składano także wyroby o charakterze użytkowym (ceramika, sprzączki) oraz te, o charakterze magicznym (kotły, klucze i zamki, ozdoby z bursztynu, pojemniki na amulety). W stosunku do niewielkiej liczby odkrytych do tej pory bogatych połowieckich pochówków tego okresu, występowanie wśród inwentarzy przedmiotów proweniencji ruskiej sygnalizuje kontynuację kontaktów o różnym podłożu pomimo katastrofy struktur społeczno-politycznych Rusi i świata tureckich nomadów, spowodowanej najazdem mongolskim. O użytkowaniu wyrobów ruskich w środowisku Połowców świadczą także przedstawienia niektórych kategorii przedmiotów na zachowanych egzemplarzach monumentalnej rzeźby antropomorficznej.

Zachodni Kipczacy, zwani w źródłach ruskich Połowcami, zaczęli migrować z Zawołża na tereny stepu czarnomorskiego około końca X w. W połowie XI w. ludności Rusi Kijowskiej ta nowa fala koczowników była już dobrze znana. W *Latopisie Kijowskim* pod latopisarskim rokiem 6563 (1055) lakonicznie zanotowano: „Того же лѣтъ . приходи Блушь с Половци . и створи Всеволодъ миръ с ними . и възвратишаса въ своѣси”¹. Autor wpisu zapewne posiadał sporą wiedzę na temat Połowców, która jednak była dla niego i dla jego otoczenia na tyle oczywista, że nie uznał za stosowne opisywać szczegółowo ani samego zdarzenia politycznego, ani koczowników. Kolejne notatki ograniczone są zazwyczaj do podania kontekstu kontaktu, wymienienia imion

¹ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт–Петербург 1908, стрб. 151.

połowieckich naczelników rodu lub chanów i ich losu, który zależał od decyzji kolejnego ruskiego kniazia. Brakuje niestety dokładniejszych informacji związanych z kulturą materialną i duchową Połowców w kolejnych zapisach zarówno tej, jak i innych ruskich kronik. Badania archeologiczne pozwalają tę wiedzę uzupełnić. Jest to możliwe dzięki dobrze zachowanym bogatym inwentarzom grobowym, kompleksom ofiarno–kultowym i powiązanej z nimi sztuce stel.

Zanim nastąpiła stabilizacja ord na zagarniętych terenach stepowych, a naczelnicy połowieckich rodów nawiązali trwalsze kontakty polityczne z ruskimi książętami, koczownicy zetknęli się z ludnością, politycznie i ekonomicznie zależną od Kijowa. Ich osady skoncentrowane były głównie przy brodach rzecznych w pobliżu starych szlaków handlowych. Jeden z nich prowadził z Krymu wzdłuż lewego brzegu Dniepru do Kijowa i dalej na północ do Nowogrodu. W Perejasławiu droga rozdzielała się w kierunku południowo–wschodnim do ujścia Donu i dalej jednym z traktów szlaku jedwabnego wiodła wzdłuż doliny Kubani na przełęcz Kaukazu. Głównym zajęciem osadników była pomoc przy organizacji przepraw. Z usług tej ludności korzystali kupcy, prowadzący karawany oraz oddziały wojsk zarówno ruskich, jak i kolejnych koczowniczych federacji. Miejsca przepraw położone wzdłuż brzegów dolnego Dniepru i skupiające równocześnie rzemiosło i handel zaczęły się rozwijać około IX w. Zamieszkiwane były przez potomków ludności kultury sałtowo–majackiej (alańskiej, w mniejszym stopniu bułgarskiej), słowiańskiej (głównie Uliczów) oraz koczowniczej. Ostatnią wymienioną grupę stanowili ludzie wywodzący się z podbitych podczas migracji nomadów, obcych etnicznie i językowo narodów oraz biedni, stojący nisko w hierarchii społecznej koczownicy tureccy. Zajmowali się oni zazwyczaj sezonowym pasterstwem, służąc bogatym rodom². W sprzyjających warunkach ludność ta osiadała w pobliżu zimowisk, letnisk oraz w dogodnych dla życia miejscach, takich jak przeprawy przy brodach. Kres istnienia większości tego rodzaju osad przyniesli Pieczyngowie³. Ponowny rozkwit i dynamiczny rozwój miejsc lokowanych przy dniprzańskich brodach nastąpił w XII w. i trwał do najazdu mongolskiego. Większość dużych centrów administracyjnych zostało wówczas zniszczonych, ale mniejsze osady przy przeprawach, Mongołowie, podobnie jak wcześniej Połowcy, oszczędzili z uwagi na ich użytkowe znaczenie i brak militarnego zagrożenia⁴. W okresie dominacji Połowców, przy brodach Dniepru i jego lewobrzeżnych dopływów, a także wzdłuż Dońca Siewierskiego, Kalmiusa, Miusa, dolnego Donu i dolnej Wołgi, powstawały i rozwijały się centra rzemieślnicze, w których wykonywano różnego typu przedmioty zbywane nomadom. W ośrodkach tych prowadzono także handel produktami rolnymi, głównie uprawianym w pobliżu zbożem oraz wyrobami luksusowymi, sprowadzanymi na zamówienie połowieckiej arystokracji rodowej z warsztatów dużych ośrodków wyspecjalizowanego rzemiosła (Kijów, Połock,

² С. А. Плетнёва, *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XII века). Учебное пособие*. Воронеж 2003, с. 14.

³ А. А. Козловский, *Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв.*, [in:] *Земли Южной Руси в IX–XIV вв. История и археология. Сборник научных трудов*, отв. ред. П. П. Толочко, Киев 1985, с. 64.

⁴ О. Б. Бубенок, *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)*, Киев 1997, с. 133.

Nowogród oraz Sarkel/Biała Wieża). W ten sposób do środowiska koczowników przenikały metalowe i szklane ozdoby, paradne elementy uzbrojenia i broń, odzież i jej części, tkaniny, futra, ceramika, wyroby metalowe, takie jak rząd koński, kotły, klucze i zamki, a także naczynia metalowe i szklane, przęśliki, nieopracowane surowce: bursztyn, kryształ górski, łupek wołyński i bryłki żelaza, używane jako amulety. Najintensywniejszy napływ dóbr datuje się na okres rozkwitu potęgi politycznej Połowców, przypadający na drugą połowę XII i początek XIII w. Znaleźiska importów ruskich w kobiecych i męskich bogatych pochówkach koncentrują się w międzyrzeczu dolnego Dniepru i dolnego Donu w strefie stepowej, sięgając po granice lasostepu na północy i Krym na południu. Najwięcej zabytków pochodzi z terenów zajmowanych przez dniewprowski związek połowiecki, którym przewodzili naczelnicy z rodu Burdżogły⁵, zwanego w latopisach Burczewiczami (Буурчевиче)⁶. Drugim miejscem skupiającym wyroby warsztatów ruskich rzemieślników były ziemie zajęte przez dońską federację rodów pod wodzą Szarukanidów, wywodzących się od chana Szarukana (Шарукан)⁷. Pojedyncze przedmioty – importy z Rusi – w tym okresie docierają na Przedkawkazie. Stanowiska te położone są w pobliżu traktów jedwabnego szlaku (zob. rys. 1).

Do ozdób noszonych przez kobiety i mężczyzn, a pochodzących z warsztatów Rusi, należą ozdoby twarzy, szyi, ozdoby obręczowe oraz ozdobne elementy odzieży i broni paradnej. Na związki z dworami książąt ruskich wskazują wykonywane przez ruskich jubilerów typowe kobiece ozdoby – kołty. Odkrywano je w połowieckich pochówkach sporadycznie⁸. Musiały być jednak bardziej popularne wśród arystokratek, gdyż ich odwzorowania występują na żeńskich stelach antropomorficznych. Rzadką kategorią ozdób kobiecych i męskich, pochodzących z Rusi, są złote i srebrne pierścienie, tor-dowane bransolety i grzywny szyjne⁹. Częściej występującymi importami są paciorki, wykonywane z pasty szklanej lub szkła, mające swoje analogie w Nowogrodzie, Kijowie czy Sarkelu i datowane szeroko na X–XIV w.¹⁰ Noszono je w formie kolii lub naszywano na odzież i obuwiu. Ze sprowadzanego z Bałtyku bursztynu w warsztatach ruskich wytwarzano także paciorki o kształcie beczułkowatym lub kulistym. Egzemplarze o mniejszej średnicy przeznaczano do kolii lub jako ozdoby kaftanów. Duże paciorki

⁵ Tureckie słowo „böri” – „wilk”. Zob.: E. Siemienieć–Gołaś, *Karachay–Balkar vocabulary of Proto–Turkic origin*, „Studia Turcologica Cracoviensia”, 7, 2000, s. 50. Przydomek można tłumaczyć jako: wilkowaci. Jak zaznacza Oleg Bubenok, w ruskich latopisach zachowały się nazwy kyszłyków, pochodzących prawdopodobnie od imion panujących nad danym terytorium chanów. Jeden z nich nosił nazwę Szarukan–Czeszujew. Szarukan – w języku wczesno węgierskim oznacza smoka, czeszujew – w języku rosyjskim dosłownie luskowiec (od ros. *чешуя*). Zob.: О. Б. Бубенок, *Ясы и бродники в степях*, s. 105.

⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 646, 675.

⁷ *Ibidem*, стб. 248, 266.

⁸ А. И. Кубышев, *Работы Западнокрымской экспедиции*, [in:] *Археологические Открытия 1986 года*, ред. В. П. Шилов, Москва 1988, s. 300; Ю. В. Болтрик, *Раскопки курганов на Мелитопольщине*, [in:] *Археологические Открытия 1985 года*, ред. В. П. Шилов, Москва 1987, s. 308.

⁹ В. А. Косиков, В. К. Гриб, *Парное кочевническое погребение из кургана у села Каменка в Донецкой области*, „Советская Археология”, 2, 1985, s. 261; М. Л. Швецов, *Богатые кочевнические похоронения з Донбасу*, „Археология”, 13, 1974, s. 96.

¹⁰ Zob. pr.: В. Н. Шалабудов, В. Н. Яремака, *Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей*, [in:] *Проблемы археологии Поднепровья*, вып. 2, ред. И. И. Артеменко, И. Ф. Ковалева, Днепропетровск 1986, s. 151; В. Н. Шалабудов, *Ещё раз о находках распрямленных гривен в половецких погребениях*, [in:] *Исследования по археологии Поднепровья*, выпуск без номера, ред. И. А. Кравцова, Днепропетровск 1990, s. 110.

noszono zazwyczaj jako pojedynczą zawieszkę na szyi¹¹. Spełniała ona nie tylko funkcję zdobniczą, ale i magiczną. Bursztynowe paciorki trafiały na Krym i Przedkawkazie¹². Ze szkła i bursztynu wykonywano oczka, osadzone w metalowych aplikacjach stroju oraz pastę szklaną i masę bursztynową, używane do inkrustacji metalu. Wyjątkowym przykładem zastosowania masy bursztynowej w zdobnictwie jest komplet paradnego uzbrojenia chana połowieckiego ze stanowiska Zamożnoje (Заможне), składający się z tarczy, sajduka i kołczanu (rejon tokmakski, obwód zaporoski, Ukraina). W centralnej części każdego z przedmiotów osadzono srebrną połączaną okrągłą oprawę z zatopionym w niej stożkiem z masy bursztynowej. Każda taka osada przymocowana była srebrnymi nitami do powierzchni danego elementu uzbrojenia. W skład tego kompleksu wchodziły także inne sztuki broni, pochodzącej z warsztatów ruskich: hełm ze złożonym otokiem, dwa paradne noże i kindżał o rękojeściach zdobionych srebrnymi okuciami z motywami zoomorficznymi. Także bursztynowa gałka głowicy szabli została wykonana na Rusi¹³. Wszystkie przedmioty wyprodukowano na indywidualne zamówienie.

Do kategorii najczęściej występujących egzemplarzy uzbrojenia, odkrywanego w męskich pochówkach zaliczyć można hełmy i żelazne kolczugi. Hełm, określane w literaturze archeologicznej jako „hełm typu ruskiego” wykonywano z czterech żelaznych kutych płatów, łączonych nitami. Krawędź dzwonu wzmacniano mocując miedzianą obręcz. Obręcz i szczyt dzwonu zdobiono bogatą ornamentyką grawerując lub wykuwając wzór i dodatkowo połączając otok. Dzwony niektórych egzemplarzy pokrywano cienką nakładką, wykonaną z miedzianej blachy. Szczyt hełmu zwieńczał szysz. Do otoku mocowano siatkę kolczugą, chroniącą kark i policzki wojownika. Żelazne, pokryte miedzianą blachą i często złożone hełmy pojawiały się na Rusi już w X w. i bardzo szybko przeniknęły do środowiska koczowników¹⁴. Importy te trafiały także na tereny Przedkawkazia, Podonia i na Saratowskie Zawołże. Wchodzono w ich posiadanie drogą kupna lub grabieży. Hełmy typu ruskiego, pochodzące z pochówków połowieckich, datowane są na XII–XIII w. Do pojedynczych znalezisk broni wyprodukowanych w warsztatach ruskich rzemieślników należą: topór i kiścień oraz kościane elementy łuku. Wszystkie pochodzą z XII w.¹⁵

W materiale grobowym niezwykle rzadko zachowują się tkaniny i wyroby ze skór. Składano je do grobu w formie zwiniętych rulonów materiału. Jako części ubioru stanowiły odzienie zmarłego lub też składano sztuki odzieży obok niego. Najczęściej spotykane są brokatowe czapeczki kobiece oraz wstążki, kaftany i koszule zarówno ko-

¹¹ Idem, *Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиции ДГУ)*, [in:] *Проблемы археологии Поднепровья*, выпуск без номера, ред. И. Ф. Ковалева, Днепропетровск 1993, с. 95; В. С. Ольховский, *Исследования в Сахском районе Крыма*, [in:] *Археологические Открытия 1982 года*, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1984, с. 309.

¹² Е. А. Армарчук, А. А. Малышев, *Средневековый могильник в Цемесской Долине*, [in:] *Историко-Археологический Альманах*, вып. 3, ред. Р. М. Мунчаев, Армавир–Москва, 1997, с. 106.

¹³ В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассмакин, *Половецкий комплекс Чингульського, „Археология”*, 53, 1986, с. 25–28.

¹⁴ А. Н. Кирпичников, *Шлем XII века из погребения кочевника*, [in:] *Археологические раскопки на Дону*, ред. Д. Б. Селов, Ростов-на-Дону 1962, с. 140–141; А. И. Кубышев, *Работы Западнокрымской экспедиции*, с. 301; Е. А. Армарчук, А. А. Малышев, *Средневековый могильник в Цемесской Долине*, с. 100.

¹⁵ В. Н. Шалабутов, В. Н. Яремака, *Кочевнические захоронения X–XII вв.*, с. 146; В. Ф. Клименко, *Курганы юга Донетчины*, Енакиево 1998, с. 110; В. Н. Шалабутов, *Ещё раз о находках*, с. 110–111.

biece, jak i męskie. Szyto je z barwnego jedwabiu i brokatu. Materiał dodatkowo zdobiono bogatą ornamentyką roślinną, geometryczną i zoomorficzną, wyszywaną złotą i srebrną nicią. Na odzież naszywano paciorki z kamieni półszlachetnych, bursztynu i pasty szklanej, złote i srebrne aplikacje, perły. Krawędzie kaftanów i koszul obszywano kolorowymi lamówkami i wstążkami¹⁶. Paradne kaftany były przekazywane w formie podarków dyplomatycznych posyłanych przez książąt ruskich naczelnikom rodów sojuszniczych. Mogły być także wykonywane na indywidualne zamówienia chanów połowieckich. O bogactwie zdobień i krojach odzieży Połowców dają wyobrażenie rzeźby monumentalne o dobrze zachowanych detalach rzeźbiarskich.

Rzadką kategorią importów ruskich w środowisku Połowców są elementy oprządzenia końskiego. Należą do nich kościane ściągacze, metalowe sprzączki od popręgu oraz strzemiona. Artefakty te mają swoje analogie na Rusi Kijowskiej i datowane są na XI–XIII w. Przedmioty tego typu docierały na Przedkaukazie. Sprzączki, wykonane na Rusi znaleziono w kilku pochówkach mężczyzn na cmentarzysku kurhanowym w Cemdolinie (Цемдолина) (rejon noworosyjski, kraj krasnodarski, Rosja)¹⁷.

Najpopularniejszymi przedmiotami, nabywanymi głównie w osadach targowo–rzemieślniczych przy przeprawach były kotły i naczynia gliniane. Na własny użytek koczownicy wykonywali naczynia z drewna i ze skóry. Formy ceramiki u koczowników miały mało wyrafinowane kształty, lepiono je w ręku i wypalano w ognisku lub prowizorycznych piecach. Stąd ceniono sobie ceramikę, wytwarzaną w wyspecjalizowanych ruskich warsztatach garncarskich (zob. rys. 2). Już w latach dziewięćdziesiątych XI w. naczynia ceramiczne garncarzy ruskich zaczęły przenikać w środowisko Połowców. O ich popularności i wartości świadczą znaleziska garnków typu ruskiego, tzw. amfor kijowskich oraz dzbanów, występujących wyłącznie w bogatych grobach kobiecych i męskich¹⁸. Zagęszczenie tych znalezisk odnotowano na Wyżynie Donieckiej oraz w międzyrzeczu Orelu i Samary, terenach będących pod wpływami Szarukanidów. Importy ceramiczne pochodziły z pracowni Kijowa, Perejasławia, Tmutorakani, Sarkeła. W ośrodkach targowo–rzemieślniczych, usytuowanych nad dolnym Dnieprem produkowano kotły miedziane przeznaczone wyłącznie dla koczowników. Wykonywano je z fragmentów blach, sklepywanych i zespajanych nitami, wzmacnianych na krawędziach żelaznymi obejmami. Półprodukty przygotowane do wytworzenia kotłów odkryto na osadach, położonych nad Dnieprem (m.in. poszczególne stanowiska Stara Irgeń (Стара Иржень), położone na lewym brzegu u ujścia Samary do Dniepru)¹⁹. Kotły składane zmarłym kobietom i mężczyznom, należącym do najwyższej warstwy

¹⁶ А. В. Прынь, *Погребение знатного половецкого воина из курганного могильника Александровка II в Донбассе*, [in:] *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, вип. 2, ред. А. В. Бугокова, Луганськ 2004, с. 313; А. И. Кубышев, *Исследования Херсонской экспедиции*, с. 300; О. С. Беляев, І. О. Молодичова, *Похоронення кочівників на р. Орель*, „Археологія”, 28, 1978, с. 90.

¹⁷ Е. А. Армарчук, А. А. Малышев, *Средневековый могильник в Цемесской Долине*, с. 105.

¹⁸ В. Н. Шалабутов, *Еще раз о находках*, с. 107, 111; Idem, *Позднекочевнические погребения с керамикой*, с. 92, 94–95, 97–99; А. Г. Плешивенко, *Курганы села Малокатериновка*, Запорожье 1996, с. 16.

¹⁹ А. А. Козловский, *Этнический состав оседлого населения*, с. 69; А. Т. Сміленко, *Словяни та їх сусіди в степовому Подніпріві (II–XIII ст.)*, Київ 1975, с. 184.

społecznej nie miały charakteru użytkowego, lecz magiczny i symboliczny²⁰. Według danych etnograficznych kocioł był symbolem rodu, zjednoczenia ludzi wokół ogniska, bogactwa i szczęścia rodziny. Stanowił jeden z atrybutów naczelnika rodu, będąc oznaką karmiciela rodziny i poddanych. U wielu narodów tureckich zmarłego szamana chowano z rozbitym kotłem, który pomagał przemieścić się tej wyjątkowej duszy do świata zmarłych²¹. Kotły w pochówkach kobiecych wskazują na ich wysoki status społeczny w kulturze nomadów. Magiczne cechy posiadały także zamki i klucze, które kładziono na pokrywach trumien. Znajdowano je w męskich grobach arystokratów²².

Po najeździe mongolskim przedmioty pochodzące z warsztatów ruskich pojawiają się nadal w pochówkach połowieckich, zakładanych na terytoriach koczowisk, usytuowanych pomiędzy rzekami Psel i Samara oraz w dorzeczu Mołocznej. Cmentarzyska znajdowały się w pobliżu szlaku handlowego wiodącego z Krymu wzdłuż Dniepru, który w tym czasie stracił swoje znaczenie. Zestaw artefaktów ruskich świadczy przede wszystkim o przeżywaniu się poszczególnych kategorii przedmiotów w środowisku koczowniczym. Datowane są one na XI–XII w. Z kolei zabytki pochodzące z warsztatów Nowogrodu i Starej Riazani, obejmują XI – II połowę XIII w. Koncentracja cmentarzysk lub pojedynczych kurhanów, zawierających wyroby pochodzenia ruskiego, datowanych na początek XIII – koniec XIII w., widoczna jest wokół miasta Azak (dzisiejszy Azow, ros. Азов) przy ujściu Donu, a także wzdłuż szlaku handlowego, wiodącego z miasta Saraj wzdłuż Wołgi, a dalej wzdłuż górnego biegu Donu do Starej Riazani i Nowogrodu (zob. rys. 3). Ośrodki rzemieślniczo–targowe w Azaku i Saraju oraz przebiegające w ich pobliżu szlaki wołżański i doński przejęły handel dalekosiężny po upadku Kijowa i przerwaniu komunikacji w paśmie stepu czarnomorskiego²³.

Do ruskich rękodzieł z tego okresu, cenionych w środowisku koczowniczym, zaliczyć należy ozdoby, militaria, odzież i tkaniny oraz naczynia. Wszystkie te przedmioty cechuje wysoka jakość i zręczność wykonania. Należą one do kategorii przedmiotów luksusowych o wysokich walorach użytkowych, posiadają także znaczenie symboliczno–magiczne.

Wśród ozdób kobiecych pojawiają się kolczyki, wykonywane ze złota, zdobione filigranem, granulacją i kamieniami półszlachetnymi (zob. rys. 4). Pochodzą z warsztatów rzemieślniczych powstałych nad Wołgą, w których pracowali niewolni jubilerzy ruscy dla nowych władców²⁴. Prototypem kolczyków typu połowieckiego były prawdopodobnie ozdoby twarzy, noszone przez księżniczki ruskie. Wśród ozdób kobiecych występują grzywny szyjne, mające swoje analogie w ruskich skarbach, datowanych na

²⁰ А. В. Прынй, *Погребение знатного половецкого воина*, с. 313; О. Я. Привалова, *Богатые кочевнические погребения из Донбасса*, [in:] *Археологический Альманах*, вып. 7, ред. А. В. Колесник, Донецк 1988, с. 163; С. Стороженко, *Раскопки Кураховской курганной группы*, [in:] *Археологические Открытия 1970 года*, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1971, с. 297; В. Ф. Клименко, *Курганы юга Донетчины*, с. 59–60.

²¹ Tureckie słowo „kömgör” oznacza zarówno „odwrócony dnem do góry” (kocioł), jak i „zakopać”, „pochować”. Zob.: Э. Л. Львова, И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова, *Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вечный мир*, Новосибирск 1988, с. 145.

²² С. Стороженко, *Раскопки Кураховской курганной группы*, с. 297; В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассмакин, *Половецкий комплекс Чингульского кургана*, с. 19.

²³ М. Д. Полубояринова, *Русские люди в Золотой Орде*, Москва 1978, с. 43–44.

²⁴ Ibidem, с. 36–37.

lata 1170–1240, paciorki szklane, pojedyncze paciorki bursztynowe, cylindryczne złote zawieszki–amuletne i pojedyncze pierścienie²⁵. W grobach męskich oprócz wisiorów bursztynowych, używanych także w roli amuletów, pojawiają się paradne garnitury pasów. Pod względem zdobnictwa i wzornictwa stanowią niepowtarzalne zestawy. Pasy wykonywano najczęściej ze skóry, a paradne ich egzemplarze obszywano dodatkowo jedwabiem. Pas stanowił najważniejszy atrybut tureckiego wojownika konnego, do niego troczono broń oraz przedmioty osobistego użytku. Pas bojowy sygnalizował pozycję w grupie społecznej oraz wiek właściciela. W zależności od nich okuwano go blaszkami z odpowiednio dobranego metalu i dekorowano różnymi motywami. Pas zapinano przy pomocy ornamentowanej sprzączki. Metalowe okucia pełniły rolę użytkową: wzmacniając i przedłużając żywotność skóry; ozdobną: wykonywano je z brązu, srebra, złoczonego metalu; komunikacyjną: świadczyły o prestiżu i pozycji w hierarchii społecznej i wojskowej oraz magiczną: motywy zdobnicze pełniły rolę apotropaiczną lub symboliczną. Okucia pasów połowieckich chanów w okresie Złotej Ordy odlewano najczęściej ze srebra, które złocono i ozdabiano ornamentyką geometryczną, zoomorficzną, ornitomorficzną, wicią roślinną oraz motywem rybiej łuski²⁶ (zob. rys. 5 i 6). Na podstawie badań etnograficznych wiadomo, że u tureckich narodów koczowniczych pas był siedzibą jednej z dusz. Dlatego pasa nie wolno było zgubić, zastawić, sprzedać, darować ani w jakikolwiek inny sposób utracić. Określał on nie tylko status wojownika, ale i jego przynależność do grupy ludzi, mających podobne prawa i stanowiących wyższą warstwę w społeczeństwie (tur. „er”). Innym znaczeniem tureckiego słowa „qür”, oznaczającego pas, jest: położenie, status. Związek wojowników w języku tureckim także określano słowem „qür” („pierścień”, „krąg”). Z pasem i jego wieloraką rolą badacze wiążą strategię bojową koczowników, polegającą na ustawianiu wojska w kręgi i wiązaniu taboru w krąg w razie skrajnego niebezpieczeństwa²⁷. Inwentarze z paradnymi pasami datowane są na koniec XIII–XIV w.²⁸

Spśród kategorii uzbrojenia najczęstszymi znaleziskami są hełmy typu ruskiego oraz żelazne kołczugi²⁹. Pojedyncze znaleziska buławy, grocików strzał, elementów kołczana i kościanych okładzin łuku oraz sprzączek poprzęgu datowane są na początek

²⁵ А. А. Горбенко, В. А. Кореняко, В. Е. Максименко, *Позднечевичинское погребение из кургана у хутора Нижняя Козинка*, „Советская Археология”, 1, 1975, с. 288; К. Ю. Ефимов, *Золотоордынские погребения из могильника „Олень–Колодезь”*, „Российская Археология”, 1, 2000, с. 177; В. В. Кравец, В. Д. Березуцкий, А. А. Бойков, *Погребения кочевой знати золотоордынского времени в курганной группе „Выская гора” на юге Воронежской области*, „Донская археология”, 3–4, 2000, с. 122; О. Я. Привалова, *Богатые кочевнические погребения из Донбасса*, с. 166.

²⁶ К. Ю. Ефимов, *Золотоордынские погребения*, с. 171–174; В. В. Кравец, В. Д. Березуцкий, А. А. Бойков, *Погребения кочевой знати*, с. 117; В. Н. Шалабузов, И. В. Кудрявцева, *Кочевнические погребения среднего Приорелья*, [in:] *Курганы степного Поднепровья*, ред. И. Ф. Ковалева, Днепропетровск 1980, с. 90–91.

²⁷ Э. А. Львова, И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаев, М. С. Усманова, *Традиционное мировоззрение тюрков*, с. 183–184.

²⁸ М. В. Седова, *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*, Москва 1981, с. 149–150.

²⁹ Е. И. Беспальий, П. А. Ларенок, *Средневековое погребение в кургане у города Азова*, „Советская Археология”, 4, 1987, с. 263; Ю. В. Зеленский, *Позднечевичинское погребение со шлемом из степного Прикубанья*, [in:] *Историко–Археологический Альманах*, вып. 3, ред. Р. М. Мунчаев, Армавир–Москва 1997, с. 89; Н. М. Куприй, *Погребение знатного половецкого воина на берегу Утлюкского Лимана*, [in:] *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов областной научно–практической конференции, Луганск ноябрь 1990 г.*, Луганск 1990, с. 143–144; М. А. Швецов, *Курганы у с. Самойлово (бассейн Грузского Еланчика, северо–восточное Приазовье*, [in:] *Археологический Альманах*, вып. 14, ред. А. В. Колесник, Донецк 2008, с. 244.

XIII w. i sygnalizują jedynie istnienie przedmiotów ruskiego rzemiosła w środowisku koczowniczym³⁰. Broń wiązana z rzemiosłem ruskim w drugiej ćwierci XIII w. pojawia się w grobach wojowników.

Odzież paradną reprezentują znaleziska jedwabnych kaftanów i koszul, zarówno w pochówkach kobiecych jak i męskich³¹. W grobach zachowują się także fragmenty tkanin, niekiedy przetykanych złotą nicią. Kaftany zdobiono brokatowymi aplikacjami, wyszywanymi złotem, srebrem i srebrną folią. Krawędzie obszywano skórą i metalowymi aplikacjami.

Naczynia ruskie w tym okresie pojawiają się sporadycznie. Są to garnki typu ruskiego, w tym ceramika sygnowana stemplem garncarskim księcia Olega Światosławowicza, metalowe kotły i czarka szklana o stożkowatym kształcie, którą mocowano w podstawie lub spełniała podobną rolę, jak szklane kulawki³². Naczynia ruskie funkcjonowały na stepach aż do połowy XIII w. W tym czasie zostały wyparte przez ceramikę krymską i naczynia pochodzące z ośrodków garncarskich Powołża³³.

Pośród przedmiotów magicznych wymienić można klucze i zamki, znajdujące się w zespole Dubowki (Дубовки), datowanym na koniec XIII i początek XIV w. (rejon pawłogradzki, obwód dnipropropietrowski, Ukraina). Analogiczne przedmioty wytwarzano w warsztatach Starej Riazani i Nowogrodu począwszy od drugiej połowy XIII w.³⁴

Najbardziej reprezentatywnymi stanowiskami tego okresu, zawierającymi bogate inwentarze grobowe m.in. z wymienionymi wyżej kategoriami importów ruskich charakterystycznych dla pochówków kobiecych i męskich znajdują się w obwodzie woroneskim w Rosji. Były to kopce wchodzące w skład rodowych cmentarzysk kurhanowych, wzniesionych nad brzegiem górnego Donu na stanowisku Olień Kołodiez (Олень-Колодезь) (rejon kaszyrski) i Wysokaja Gora (Высокая гора) (rejon boguczarski)³⁵. Pochówki męskie złożono w specjalnie usypanych mogiłach. Kompleksy datowane są na koniec XIII – początek XIV w.

W stosunku do niewielkiej liczby odkrytych i opublikowanych do tej pory bogatych połowieckich pochówków tego okresu, występowanie wśród inwentarzy przedmiotów proveniencji ruskiej sygnalizuje kontynuację kontaktów o różnym podłożu, pomimo katastrofy struktur społeczno-politycznych Rusi i świata tureckich nomadów, spowodowanej najazdem mongolskim.

³⁰ H. M. Kupriy, *Pogrebenie znatnogo poloveckiego vojina*, s. 143–144; В. Н. Шалабудов, И. В. Кудрявцева, *Кочевнические погребения среднего Приорелья*, s. 92.

³¹ H. M. Kupriy, *Pogrebenie znatnogo poloveckiego vojina*, s. 143; М. Л. Швецов, *Курганы у с. Самойлово*, s. 244; Е. И. Беспалый, П. А. Ларенок, *Средневековое погребение в кургане*, s. 263.

³² В. Н. Шалабудов, *Позднекочевнические погребения с керамикой*, s. 94–95; Л. С. Илюков, Л. М. Казакова, *Курганы Миусского Полуострова*, Ростов–на–Дону 1988, s. 120, 129; С. Н. Санжаров, Р. А. Литвиненко, А. В. Евглевский, Е. А. Прокопенко, *Исследование кургана 8 у с. Октябрьское*, [in:] *Древности Северского Донца. Каталог археологических коллекций*; вып. 2, ред. С. И. Санжаров, Луганск 1992, s. 75–76; Б. Ф. Железчиков, Д. В. Кумуков, *Раскопки у села Малаяевка*; [in:] *Древности Волго–Донских степей*, вып. 6, ред. В. И. Мамонтов, Волгоград 1998, s. 129–130.

³³ В. Н. Шалабудов, *Позднекочевнические погребения с керамикой*, s. 102.

³⁴ Idem, *Ещё раз о находках распрямленных гривнев*, s. 117.

³⁵ К. Ю. Ефимов, *Золотоордынские*, s. 167–182. Zob. także najnowszą pracę tego autora: Idem, *Золотоордынские погребения из могильника „Олень–Колодезь”*, „Донская Археология”, 3–4, 1999, s. 93–102; В. В. Кравец, В. Д. Березуцкий, А. А. Бойков, *Погребения кочевой знати*, s. 118–126.

*

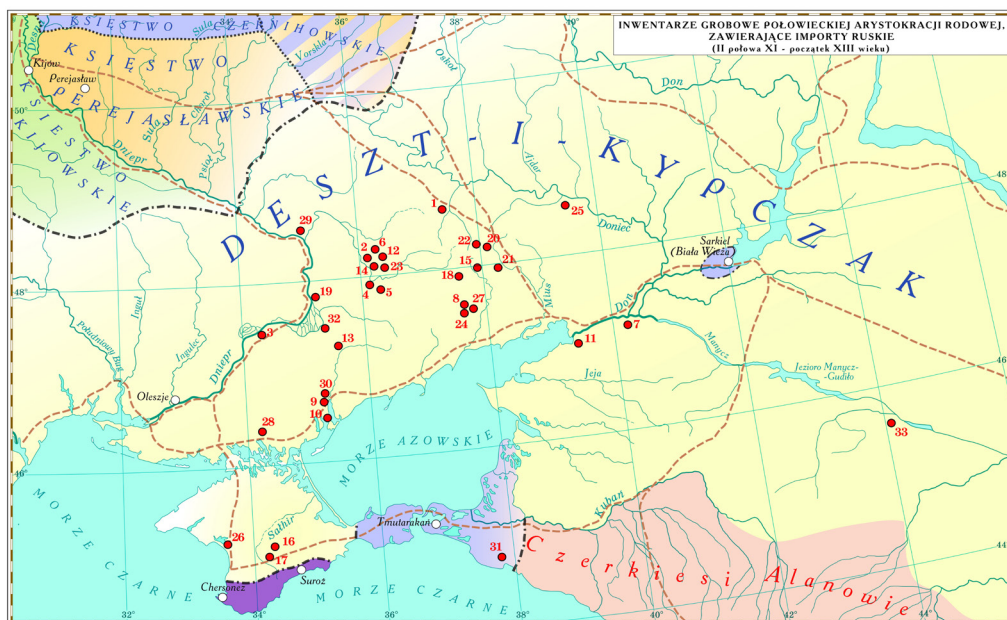
Aneta Gołębiowska–Tobiasz, Artifacts of Kievian Rus' craftsmen in grave inventories of the Polovtsians aristocracy (13th–14th c.)

This paper contains descriptions of selected categories of items from rich nomadic burials, ascribed to the Polovtsians aristocracy and dated to the 13th–14th c. These artifacts were made in Kievian Rus' craft workshops in both large urban centres, and handicraft and trade settlements of the rural characteristics. Among findings it is possible to distinguish luxury items, such as ornaments, parade elements of weaponry and attire. To the graves were put also utilitarian (pottery, buckles), as well as magical items (cauldrons, keys and locks, amber jewellery, amulets containers). In relation to a small number of so far discovered rich Polovtsians burials of this period, the presence of inventories of items of the Kievian Rus' provenience indicates the continuity of various types of contacts, despite the collapse of the social and political structure of the Kievian Rus' and the world of Turkic nomads, caused by the Mongol invasion. The use of Kievian Rus' artifacts within the Polovtsian environment is also proved by representations of some categories of items on preserved copies of the monumental anthropomorphic sculpture.

*

Анета Голембовская–Тобиаш, Изделия русских ремесленников в могильных инвентарях половецкой родовой аристократии (XIII–XIV вв.)

В статье представлены избранные категории предметов, происходящих с богатых погребений кочевников, которые приписываются половецкой родовой аристократии и датируются XIII–XIV вв. Изделия эти были сделаны в мастерских русских ремесленников как в больших городских центрах так и в меньших ремесленно–торговых пунктах сельского характера. Среди находок выделяются предметы роскоши, такие как украшения, парадные элементы вооружения, одежда. В могилы ложили также изделия повседневного пользования (керамика, пряжки) и магического характера (котлы, ключи и замки, украшения с янтаря, шкатулки на амулеты). В сравнении с небольшим количеством открытых до сих пор богатых половецких погребений того периода, находки среди инвентарей предметов русского происхождения говорят о том, что русско–половецкие торговые контакты продолжались даже после катастрофы общественно–политических структур на Руси и в турецких кочевников, вызванной монгольским нашествием. О использовании половцами изделий русских ремесленников свидетельствуют также изображения некоторых категорий предметов на сохранившихся экземплярах монументальной антропоморфической резьбы.

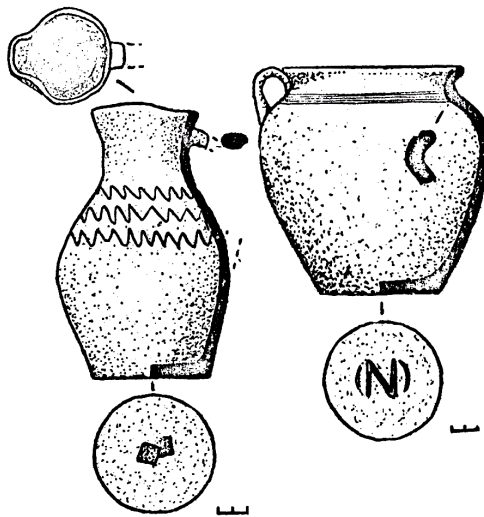
ilustr. 1.

Inwentarze grobowe połowieckiej arystokracji rodowej, zawierające importy ruskie (II połowa XI – początek XIII w.). Autorka składa wyrazy szczerego podziękowania Panu dr. Stsiapanovi Tsemushau za wykonanie obydwu map do artykułu.

Wykaz stanowisk:

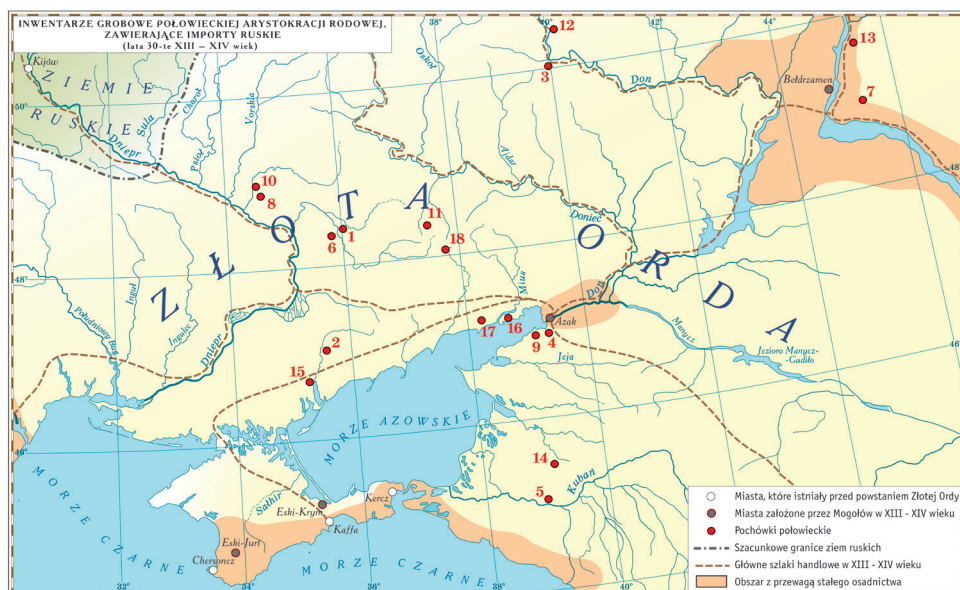
1. Aleksandrowka, rejon kramatorski, obwód doniecki, Ukraina.
2. Bogdanowka, rejon pawłogradski, obwód dnipropropietrowski, Ukraina.
3. Bolszaja Biełozierka, rejon kamiensko–dnipropropietrowski, obwód zaporoski, Ukraina.
4. Bolszemichajłowka, rejon pokrowski, obwód dnipropropietrowski, Ukraina.
5. Wasiliewka, rejon loco, obwód dnipropropietrowski, Ukraina.
6. Werbki, rejon pawłogradski, obwód dnipropropietrowski, Ukraina.
7. Wierchnie Janczenkowa, rejon bagajewski, obwód rostowski, Rosja.
8. Wołnowacha, rejon loco, obwód doniecki, Ukraina.
9. Wołczansk, rejon akimowski, obwód zaporoski, Ukraina.
10. Dawidowka, rejon akimowski, obwód zaporoski, Ukraina.
11. Dugino, rejon azowski, obwód rostowski, Rosja.
12. Żemczużnoje, rejon pawłogradski, obwód dnipropropietrowski, Ukraina.
13. Zamożnoje, rejon tokmakski, obwód zaporoski, Ukraina.

14. Josipowka, rejon pawłogradski, obwód dniepropietrowski, Ukraina.
15. Kamienka, rejon starobieszewski, obwód doniecki, Ukraina.
16. Krasnolesie, rejon symferopolski, Autonomiczna Republika Krym.
17. Krasnyj, rejon symferopolski, Autonomiczna Republika Krym.
18. Kurachowo, rejon marinski, obwód doniecki, Ukraina.
19. Małokaterinowka, rejon zaporoski, obwód zaporoski, Ukraina.
20. Nikiforowo, rejon szachtierski, obwód doniecki, Ukraina.
21. Nowoiwanowka, rejon ambrosiowski, obwód doniecki, Ukraina.
22. Olchowatka, rejon konstantynowski, obwód doniecki, Ukraina.
23. Pietropawłowka, rejon pawłogradski, obwód dniepropietrowski, Ukraina.
24. Połkowoje, rejon wołnowachski, obwód doniecki, Ukraina.
25. Priszyb, rejon sławianoserbski, obwód ługański, Ukraina.
26. Romaszkiwo, rejon sakski, Autonomiczna Republika Krym.
27. Rybinskoje, rejon wołnowachski, obwód doniecki, Ukraina.
28. Slinienko, rejon nowotroicki, obwód chersoński, Ukraina.
29. Sokołowo, rejon nowomoskowski, obwód dniepropietrowski, Ukraina.
30. Udacznoje, rejon melitopolski, obwód zaporoski, Ukraina.
31. Cemdolina, rejon noworosijski, obwód rostowski, Ukraina.
32. Czkałowo, rejon wiesiołowski, obwód zaporoski, Ukraina.
33. Czograj, rejon arzgirski, kraj stawropolski, Rosja.

ilustr. 2.

Ceramika typu ruskiego. Bogdanowka (Богдановка), rejon pawłogradski, obwód dniepropietrowski (za: В. Н. Шалабудов, *Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиции ДГУ)*, [in:] *Проблемы археологии Поднепровья. Межвузовский сборник научных трудов*, Днепропетровск 1993, с. 96, рис. 2.5, 2.9).

ilustr. 3.

Inwentarze grobowe połowieckiej arystokracji rodowej, zawierające importy ruskie (lata 30. XIII–XIV w.).

Wykaz stanowisk:

1. Bogusław, rejon pawłogradski, obwód dniepropietrowski, Ukraina.
2. Winogradnoje, rejon tokmakski, obwód zaporoski, Ukraina.
3. Wysokaja Gora, rejon boguczarski, obwód woroneski, Rosja.
4. Wysoczyno, rejon azowski, obwód rostowski, Rosja.
5. Greki, rejon kalininski, kraj krasnodarski, Rosja.
6. Dubowki, rejon pawłogradski, obwód dniepropietrowski, Ukraina.
7. Maliajewka, rejon leninski, obwód wołgogradzki, Rosja.
8. Minowka, rejon cariczański, obwód dniepropietrowski, Ukraina.
9. Niznaja Kozinka, rejon azowski, obwód rostowski, Rosja.
10. Nowo–Podkriaż, rejon cariczański, obwód dniepropietrowski, Ukraina.
11. Oktiabrskoje, rejon sławiański, obwód doniecki, Ukraina.
12. Olien Kołodiec, rejon kaszyrski, obwód woroneski, Rosja.
13. Politotdielskoje, rejon nikołajewski, obwód wołgogradzki, Rosja.
14. Proletarskoje, rejon korenowski, kraj krasnodarski, Rosja.
15. Radiwonowka, rejon akimowski, obwód zaporoski, Ukraina.
16. Russkij Kołodiec, rejon nieklinowski, obwód rostowski, Rosja.
17. Samojłowo, rejon nowoazowski, obwód doniecki, Ukraina.
18. Jasinowataja, rejon starobieszewski, obwód doniecki, Ukraina.

ilustr. 4.

Kolczyki typu połowieckiego. Jasinowataja (Ясиноватая), rejon starobieszewski, obwód donieckie, Ukraina (za: A. Gołębiowska-Tobiasz, *Baba kamienna z Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, [in:] *Materiały Archeologiczne*, t. 38, red. J. Górski, Kraków, 2010, s. 135).

ilustr. 5.

ilustr. 6.

Okucie końca rzemienia i jedno z okuć paradnego pasa. Olień-Kołodiez (Олень-Колодезь), rejon kaszyrski, obwód woroneski, Rosja (http://www.da.aaanet.ru/photoгалеры/photo_r_fr.htm [10.06.2013]). Autorka składa serdeczne podziękowania panu A.A. Dombrowskiemu, p.o. kierownika Gosudarstvennoi Inspektsyi Istoriko-Kulturnovo Nasledia miasta Woroneż, za wyrażenie zgody na publikację fotografii, pochodzących z wykopalisk nieżyjącego już autora badań, K. Yu. Efimova).

Елена Тянина
(Москва)

ЭЛЕМЕНТЫ ЯЗЫЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В НОВГОРОДЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIII–XIV ВВ. (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАНЫМ)

Археологические исследования показывают, что языческие культовые предметы как элементы культуры продолжают бытовать в Новгороде во второй половине XIII–XIV вв. В это время мы наблюдаем как появление нового типа языческих амулетов – полых шумящих коньков, так и рост популярности некоторых традиционных предметов языческого культа – громовых стрел и топоров, шаровидных деревянных жезлов. Последние имеют точные аналогии того же времени в городах Литвы. Для данного периода также отмечается спад интереса к амулетам из клыков зверей. Комплекс новгородских языческих предметов XIII–XIV вв. не позволяет сделать выводы об утрате представлений о семантике предметов языческого культа под влиянием христианизации. Скорее следует говорить о трансформации языческих традиций, приведшей к постепенной утрате одних представлений, переосмыслению других, а также к восприятию внешних культурных влияний, отвечающих новгородским традициям.

Находки предметов, связанных с языческими верованиями, в культурном слое средневекового Новгорода отражают не только один из аспектов городской духовной культуры этого периода, но и сложную этнокультурную ситуацию в Новгородской земле. Это касается и XIII–XIV вв., несмотря на то, что рассматриваемое время относится, безусловно, уже к христианскому периоду жизни средневекового Новгорода.

Ещё исследователями XIX – начала XX вв., опиравшимися на материалы письменных источников и этнографии, было отмечено, что дохристианская культура не отмирает с моментом крещения Руси, её многие элементы продолжают существовать на протяжении столетий после официального принятия

христианства¹. Традиционно в литературе, посвящённой вопросам духовной культуры Руси, этот период обозначается понятием „двоеверие“. Своим появлением этот термин обязан Слову святого Георгия XII в. Автор этого поучения против язычества, упрекая современников, которые, будучи христианами, продолжали исполнять языческие обряды, говорил, что они „двоеверно живяху“². В настоящее время большинство исследователей определяет „двоеверие“ не как параллельное сосуществование двух противоположных религиозных систем, а как синкретизм языческого и христианского мировоззрения. Различие выражается во взгляде на степень сохранения в мировоззрении средневековой Руси языческого компонента. Согласно одному подходу, „двоеверие“ определяется как „компромиссное равновесие языческих и православных элементов“³, то есть вращение языческих традиций в христианство с сохранением их сакрального значения. Представители второго направления определяют мировоззрение этого периода как „христианское, закономерно включившее в себя десемантизированные элементы предшествующей культуры“⁴, иными словами сохранение в русском православии элементов дохристианской культуры, утративших своё первоначальное значение и превратившихся в суеверия. Опираясь в основном на сюжеты русского средневекового прикладного искусства, известный исследователь русского язычества Борис Рыбаков датирует апогей „двоеверия“ XII в., при этом определяет рубеж XII–XIII вв. как конец „языческого возрождения“ и начало полного господства христианского мировоззрения⁵. Поэтому автор практически обходит вниманием XIII–XIV вв., как не относящиеся к теме исследования.

Привлечение к решению этих сложных мировоззренческих вопросов коллекций языческих культовых предметов, найденных при археологических раскопках средневековых городов, позволяет расширить источниковую базу и выявить новые нюансы рассматриваемой проблемы. Новгород в этом отношении является уникальным памятником не только потому, что он был одним из важнейших политических и культурных центров средневековой Руси. Во-первых, как археологический памятник Новгород имеет чёткую стратиграфию культурных напластований; во-вторых, многолетние археологические исследования города позволили собрать богатейшую вещевую коллекцию, в том числе и предметов языческого культа. Эти два момента позволяют полнее выявить набор языческих культовых предметов, бытовавших в средневековом городе в разные периоды.

¹ См. например: А. Н. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу*, т. 1–3, Москва 1994 (первое издание: Москва 1865–1869); Н. Ф. Сумцов *Символика славянских обрядов*, Москва 1996 (книга содержит наиболее значительные труды Н. Ф. Сумцова: *О свадебных обрядах, преимущественно русских* (первое издание: Харьков 1881) и *Хлеб в обрядах и песнях* (первое издание: Харьков 1885); Е. В. Аничков, *Язычество и Древняя Русь*, Санкт–Петербург 1914; Н. М. Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*, т. 1–2, Москва, 2000 (первое издание: Москва 1913, 1916); Д. К. Зеленин, *Очерки русской мифологии*, Петроград 1916.

² А. Е. Мусин, *К характеристике русского средневекового мировоззрения (проблема „двоеверия“: методологический аспект)*, [in:] *Реконструкция древних верований: источники, цель, метод*, ред. В. А. Хршановский, Санкт–Петербург 1991, с. 206.

³ Б. А. Рыбаков, *Язычество Древней Руси*, Москва 2001 (первое издание: Москва 1987), с. 6.

⁴ А. Е. Мусин, *К характеристике*, с. 210.

⁵ Б. А. Рыбаков, *Язычество древней Руси*, с. 433–733.

Комплексное исследование коллекции новгородских языческих культовых предметов из цветного металла было проведено Любовью Покровской⁶. Уже на основании изучения этого круга находок были выявлены закономерности, позволяющие дополнить имеющиеся гипотезы о распространении дохристианских представлений в христианском Новгороде. В хронологическом распределении языческих культовых предметов из цветного металла в Новгороде действительно отсутствует граница, совпадающая со временем официального принятия христианства. С другой стороны, типология и хронология находок предметов языческого культа из цветного металла не выделяет XII в. как период „языческого возрождения“, определяемого Б. Рыбаковым. Напротив, особенности указывают на новые веяния в мировоззрении средневековых новгородцев, зафиксированные со второй половины XIII в.⁷

Это связано с появлением и распространением в это время в Новгороде новой категории языческих культовых предметов – полых шумящих коньков–амулетов (рис. 1). Эти предметы, связанные с финно–угорской культурной традицией, появляются в Новгороде в конце XII в., однако из 67 найденных на сегодняшний день в различных частях города таких амулетов „более 70% датируется второй половиной XIII – первой половиной XIV вв.“⁸ При этом имеется существенный разрыв традиции полых шумящих коньков–амулетов с предшествующей традицией зооморфных амулетов из цветного металла, вследствие чего Л. Покровская склонна связывать появление новой категории амулетов не с возрождением языческих представлений, а с „иной традицией, возникшей вне Новгорода и привнесённой сюда в качестве культурного компонента“⁹. При этом автор не делает окончательных выводов относительно причин широкой популярности этих амулетов в Новгороде в XIII – первой половине XIV вв., указывая на то, что это можно сделать, только рассмотрев их семантику и происхождение, а также после привлечения других источников.

Первоначальным ареалом появления полых шумящих коньков–амулетов было, вероятнее всего, Костромское Поволжье¹⁰, а начало их массового распространения в Новгороде и Новгородской земле падает на время, максимально приближенное к моменту монгольского нашествия на Владимирскую Русь. Таким образом, появление новых предметов языческого культа могло быть связано с притоком инокультурного населения из отдалённых областей Северо–Восточной Руси в Новгородскую землю, вызванным монгольским разорением. Переселенцы приносили собственные традиции, в том числе в изготовлении

⁶ Л. В. Покровская, *Привески–амулеты средневекового Новгорода (Неревский и Троицкий раскопы)*, [in:] *Славяно–русское ювелирное дело*, ред. А. А. Пескова, О. А. Щеглова, А. Е. Мусин, Санкт–Петербург 2012, с. 259–272.

⁷ Ibidem, с. 259–272.

⁸ Eadem, *Топография полых шумящих коньков–амулетов*, „Stratum plus. Культурная антропология и археология“, 2012, 5, с. 161.

⁹ Eadem, *Привески–амулеты*, с. 270–271.

¹⁰ Л. А. Голубева, А. Б. Варенов, *Полые коньки–амулеты Древней Руси*, „Советская археология“, 1978, 2, с. 228–240.

и ношении языческих амулетов. Возможно также, что культурное влияние можно связать и с так называемым „окняжением” территории Костромского Поволжья в середине XIII в., так как этот процесс обычно сопровождался насильственной христианизацией и мог вызвать отток приверженцев старых верований на сопредельные территории. Однако миграционные процессы указывают на причины появления в Новгороде культовых предметов нового типа, но не объясняют причин их популярности в собственно новгородской среде.

Полые шумящие коньки–амулеты являлись женским оберегом со сложной семантикой, в центре которой находился образ коня, популярный как в финно–угорской, так и в славянской языческой традиции. В последней конь выступает не только как традиционный солярный символ, но и как оберег дома¹¹. В средневековом Новгороде хорошо известна традиция „строительной жертвы”, когда под угол строившегося дома клали конскую голову или череп¹². В основе этого ритуала лежало представление о том, что душа жертвенного животного становится душой дома. Такое восприятие образа коня в славянской среде вполне соответствует его изображению на женском амулете, так как женщина считалась хранительницей домашнего очага. Кроме основного образа, на коньке–амулете присутствует идеограмма воды в виде волнистой линии в нижней части туловища. Вода считалась символом плодородия и очищения, связанным с женской репродуцирующей функцией, и одновременно, пограничной стихией¹³, что соответствует положению идеограммы. Дополняли композицию бубенчики, прикрепленные снизу к амулету, которые исполняли отгонную функцию, традиционно приписываемую ритуальному шуму и звону¹⁴. Таким образом, полый шумящий конёк–амулет можно рассматривать как довольно цельную космогоническую модель, сочетающую в себе элементы как благожелательной и репродуцирующей, так и апотропейной магии. Можно сказать, что, в качестве женского оберега, один предмет мог заменить набор из нескольких амулетов, употреблявшихся в X – начале XII вв.¹⁵ Переосмысление восточно–финского образа на местной почве позволило этому типу амулетов войти в обиход в Новгороде и стать на целое столетие традиционным женским оберегом. Это наблюдение ставит под сомнение тезис о том, что новгородцы XIII–XIV вв. не понимали его символики.

Однако делать выводы о сохранении элементов языческой культуры в Новгороде после рубежа XII–XIII вв. на основании одной категории предметов, тем более имеющих не новгородское происхождение, преждевременно. Необходимо исследование всего комплекса языческих культовых предметов

¹¹ Н. А. Криничная, *Русская мифология: мир образов фольклора*, Москва 2004, с. 96–101.

¹² В. В. Седов, *К вопросу о жертвоприношениях в Древнем Новгороде*, [in:] *Институт археологии РАН. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях*, вып. 58, Москва 1957, с. 20–27.

¹³ Вода, [in:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, т. 1, ред. С. М. Толстая, Москва 1995, с. 386–389.

¹⁴ Е. Е. Левкиевская, *Славянский оберег. Семантика и структура*, Москва 2002, с. 35, 117.

¹⁵ А. В. Покровская, *Привески–амулеты*, с. 260–268.

из культурного слоя этого периода. Проведённые исследования предметов из камня, кости и дерева позволили значительно дополнить картину, показанную Л. Покровской на основе амулетов из цветного металла.

С широким распространением полых шумящих коньков–амулетов по времени совпадает всплеск популярности другой категории языческих культовых предметов. Это так называемые громовые орудия – каменные неолитические топоры и стрелы (рис. 2). Впервые эта особенность их бытования была выявлена по исследованиям коллекции неолитических орудий с одного из самых крупных новгородских раскопов – Троицкого¹⁶. Наблюдения, сделанные по материалам из других частей города, подтвердили выводы о популярности громовых орудий в Новгороде во второй половине XIII – первой четверти XIV вв. В слоях этого периода найдено около четверти всех неолитических предметов, которые можно связать с культом громовых орудий (всего в культурном слое Новгорода в настоящее время их найдено 87¹⁷). В рассматриваемый период они встречены по всей территории города, то есть налицо не особенности владельцев отдельных усадеб, а некая общегородская тенденция. Зафиксированное археологически повышение интереса к громовым орудиям в Новгороде совпадает и с первым упоминанием этих предметов в местных письменных источниках. В *Новгородской Кормчей книге 1280 г.*, приписываемой монаху Афанасию Иерусалимскому, есть такое обличие: „стрелки, топоры громовные – нечестивая богомерзкая вещь; аще недуги и подсывания и огненные болести лечить, аще бесы изгонять и знамения творит – прокляты есть”¹⁸. Такое особое внимание нельзя не связать с новгородскими реалиями того времени, когда почитание громовых орудий возросло.

В отличие от полых шумящих коньков–амулетов, громовые орудия не имели финно–угорского происхождения, а были традиционным для Новгорода предметом языческого культа со времени возникновения города и до конца средневековья. В их бытовании отсутствует и хронологический разрыв XII в., отмеченный Л. Покровской для амулетов из цветного металла¹⁹. Поэтому всплеск популярности этих культовых предметов нельзя связывать с внешними культурными импульсами. В то же время хронологическое совпадение популярности двух столь разных по происхождению категорий предметов языческого культа позволяет говорить о мировоззренческом аспекте.

Свидетельства использования неолитических орудий в магических целях имеют весьма широкую географию и хронологию. В индоевропейской мифологии они почитались как оружие Бога–Громовержца, которым он поражал с небес во

¹⁶ Е. А. Тянина, *Орудия каменного века в культурном слое средневекового Новгорода: предметы языческого культа или случайные вещи?* [in:] *Новгород и Новгородская земля. История и археология. Материалы научной конференции, Новгород, 22–24 января 2008*, ред. В. Л. Янин, Великий Новгород 2008, с. 172–183.

¹⁷ В это число не включены несколько неолитических орудий, которые были вторично использованы в качестве кремального или ружейного кремня и не имели отношения к языческим культам.

¹⁸ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 3, Санкт–Петербург 1912, с. 568.

¹⁹ Л. В. Покровская, *Привески–амулеты*, с. 270.

время грозы нечистую силу или своего космогонического противника²⁰. О том, что в русской традиции этим предметам придавалось то же значение, говорит именование их уже в средневековой литературе „громовыми стрелами” или „громовыми топорами”. Комплекс неолитических предметов из археологической коллекции Новгорода показывает, что средневековые новгородцы почитали три вида орудий – кремневые наконечники стрел, проушные каменные топоры и каменные тёсла, что вполне соответствует этим наименованиям.

Семантику громовых орудий позволяют определить приведённые выше слова автора поучения конца XIII в.. Их считали сильнейшим апотропеем, использовавшимся в отгонно–поражающей и в лечебной магии. В основе таких представлений, безусловно, лежало восприятие громовых орудий как божественного оружия, поражающего нечисть. На лечебную и отгонную магическую функцию этих предметов указывается и в Домострое XVI в.²¹, и в этнографических исследованиях XIX – начала XX вв.²² То есть, можно уверенно говорить о единой традиции использования громовых стрел и топоров, уже доподлинно существовавшей в конце XIII в., которая затем прочно вошла в традиционную народную культуру и сохранялась неизменно вплоть до новейшего времени.

Ещё одной категорией культовых языческих предметов, интерес к которым сохраняется в Новгороде в XIII–XIV вв., являются деревянные наверхшия, или „ритуальные жезлы” (рис. 3). Они представляют собой стержни, завершающиеся фигурными головками. Отдельные вопросы, касающиеся семантики и характера ритуального использования этих предметов, до конца не выяснены, но их культовая принадлежность в настоящее время признаётся бесспорной²³. Среди наверхший встречаются зооморфные, орнитоморфные, антропоморфные, наверхшия в виде руки, а также шаровидные. Многие представляют собой стилизованные изображения птицы или животного. Наибольшее их количество и разнообразие отмечено в слоях X – начала XII вв.²⁴, но они продолжают в достаточном количестве бытовать и в последующие столетия. При этом для XIII–XIV вв. характерно исчезновение антропоморфных и распространение шаровидных наверхший, что позволило Б. Рыбакову выдвинуть гипотезу о постепенной замене антропоморфных наверхший орнаментированными шаровидными жезлами. Этот процесс автор связывал с „углублением языческого мировоззрения”, когда натуралистическое изображение сменяется шаровидным, которое „выражает обобщённо идею вселенной с её землёй, Мировым океаном

²⁰ В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Москва 1974, с. 91; А. Н. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу*, т. 1, Москва 1994, с. 247.

²¹ *Домострой*, изд. подг. В. В. Колесов, В. В. Рождественская, Санкт–Петербург 1994, с. 13–14.

²² Н. Ф. Высоцкий, *Очерки нашей народной медицины*, [in:] *Записки Московского археологического института*, т. 11, Москва 1911, с. 146–149.

²³ Б. А. Рыбаков, *Язычество древней Руси*, с. 645–648; Л. В. Покровская *Культовые предметы средневекового Новгорода (по материалам Троицкого раскопа)*, [in:] *Новоторжский сборник. История, археология, историческая география*, вып. 1, ред. П. Д. Малыгин, Торжок 2004, с. 67–84.

²⁴ Eadem, *Культовые предметы*, с. 68–72.

и солнцем”²⁵. В своих выводах Б. Рыбаков опирался на материалы исследований 50–60-х гг. XX века. Ввод в научный оборот новых находок позволил уточнить вопросы генезиса деревянных шаровидных жезлов. Во-первых, этот тип наверший встречается и в раннем периоде одновременно с антропоморфными, что делает сомнительным генетическую связь между этими формами. Тот факт, что антропоморфные навершия выходят из употребления в XI веке, а шаровидные получают относительную популярность в XIII–XIV вв., сам по себе не говорит об их связи. Во-вторых, большинство шаровидных наверший не имеет того богатого орнамента, на основе которого Б. Рыбаков делает выводы о семантике предмета, а представляет собой просто круглое гладкое завершение жезла. Кроме того, имеются полные аналогии новгородским шарообразным жезлам не только в других городах Руси, но и в материалах раскопок литовских средневековых городов Вильнюса и Кернаве, где они были обнаружены также в слоях XIII–XIV вв. (рис. 4). Исследования этих предметов из литовских памятников было проведено Иреной Каминскайте²⁶. Её наблюдения позволяют выявить сходство и отличие новгородских предметов сравнительно с литовскими. С одной стороны, единство морфологических признаков предметов, происходящих из литовских городов и Новгорода, позволяет предположить общность их семантики и схожесть характера культового использования. При этом следует исключить возможность прямого культурного заимствования, так как в Новгороде эти предметы известны с X в., и сосуществуют с другими типами наверший, а в литовских памятниках другие типы отсутствуют. Отличием является и характеристика материала. Литовские культовые предметы изготовлены из дуба (за исключением одного навершия из вяза)²⁷, тогда как для изготовления новгородских применялись разные породы дерева и корреляция между формой и материалом отсутствует²⁸. Скорее речь идёт о существовании некоей единой традиции, появившейся ещё до возникновения Новгорода в эпоху сложения многокомпонентной культуры Новгородской земли, включившей в себя как славянские, так и прибалтийско-финские и балтские элементы. Со временем традиции использования наверший несколько разнятся, а всплеск интереса новгородцев к этим предметам, за которым стоял интерес к обрядам, не случайно приходится именно на вторую половину XIII–XIV вв. – период, который характеризуется разносторонними контактами Новгородского государства с Литвой. Активизация этих связей могла актуализировать и схожие культовые традиции, в которых использовались одинаковые предметы.

²⁵ Б. А. Рыбаков, *Язычество древней Руси*, с. 647.

²⁶ I. Kaminskaitė, *XIII–XIV A. Medinės lazdos su buoželėmis: faktai ir hipotezės*, „Lietuvos archeologija“, 34, 2009, p. 151–169.

²⁷ *Ibidem*, p. 156.

²⁸ Определение пород древесины было осуществлено в лаборатории реставрации и консервации дерева Новгородского государственного объединённого музея-заповедника в рамках гранта РФФИ „Язычество и христианство древнерусского города в свете историко-археологических данных: комплексное источниковедение“ (2010–2012).

Если отставить версию о генезисе шаровидных жезлов из антропоморфных, то вопрос о культовом использовании этих предметов всё равно остается открытым. Исследователи склоняются к мнению, что эти предметы были обрядовыми, то есть их использовали в языческих ритуалах. Б. Рыбаков считал шаровидные навершия атрибутом славянского календарного праздника Русалий (начало июня)²⁹. И. Каминскайте, говоря о возможном использовании литовских шаровидных наверший, приводила примеры упоминаний обрядовых жезлов в литовской этнографии при описании свадебных и календарных обрядов³⁰. Шаровидную форму этих культовых предметов надёжнее трактовать не как обобщённый образ мира, а связывать с солярной символикой. В этом случае праздники, в которых они использовались, скорее всего, имели отношение к солярному циклу (Коляда, Купала, Масленица). Календарная обрядность именно этих праздников сохранилась в наиболее целостном виде с дохристианского времени до начала XX в., несмотря на привязки к христианскому календарю.

По иному для XIII–XIV вв. выглядит картина использования амулетов из клыков и костей животных (рис. 5), популярных в Новгороде в X–XII вв. В рассматриваемое время их количество в культурном слое начинает неуклонно снижаться, а с начала XIV в. находки этих предметов становятся единичными. Очевидно, что представления о сакральном значении некоторых животных и связанная с ними семантика этих амулетов постепенно утрачивают своё значение в Новгороде ко второй половине XIII в., и здесь мы сталкиваемся с упомянутым выше процессом „десемантизации“.

Итак, во второй половине XIII–XIV вв., согласно археологическим данным, в средневековом Новгороде мы имеем неоднозначную картину присутствия элементов языческой культуры. В ней сочетаются и возрастание популярности одних традиционных предметов, и спад её в отношении других, а также появление новых веяний, связанных с внешними импульсами. В целом картина противоречит гипотезе общей „десемантизации“ языческих образов, так как, в этом случае, наблюдался бы линейный спад использования всех предметов языческого культа, какой прослеживается в отношении амулетов из клыков животных. Комплекс языческих предметов XIII–XIV вв. показывает скорее трансформацию языческих представлений, приведшую как к переосмыслению семантики некоторых прежних культовых предметов, так и к восприятию новых форм. Наибольшую популярность в это время получают культовые предметы со сложной семантикой, отражавшей сразу несколько аспектов магических представлений новгородцев и связанной с наиболее популярными в народной культуре сюжетами.

Языческая и христианская культуры при этом существуют не параллельно, а находятся во взаимосвязи, появляются первые признаки сложения синкретической культуры русского „народного православия“, сочетавшей

²⁹ Б. А. Рыбаков, *Язычество древней Руси*, с. 645–648.

³⁰ I. Kaminskaitė, *XIII–XIV A. Medinės lazdos*, p.162.

в себе христианские и дохристианские черты. Семантическое значение языческих культовых предметов, к которым сохраняется интерес новгородцев XIII–XIV вв., имеет общую базу с теми элементами дохристианской культуры, которые мы наблюдаем в русской традиционной культуре позднего средневековья и нового времени.

*

Elena Tyanina, Elements of the pagan culture in Novgorod in the second half of the 13th–14th c. (by the archeological data)

Archaeological studies show that the pagan cult objects as elements of culture continued to prevail in Novgorod in the second half of the 13th–14th c. At this time we witness the emergence of a new type of pagan amulets – hollow, noisy, small horses, as the growing popularity of some traditional subjects of pagan worship – thunder arrows and axes, ball-shaped wooden rods. The last have the exact analogy of the same time in the cities of Lithuania. This period is also marked with a decreasing interest in amulets made of fangs of animals. The complexity of Novgorod pagan subjects of the 13th–14th c. does not make it possible to draw the conclusions about the loss of understanding of the semantics of pagan objects under the influence of Christianization. We should rather talk about the transformation of pagan traditions, which led to the gradual loss of some ideas, rethinking of others and to the perception of the external cultural influences that coincide with Novgorod traditions.

*

Elena Tyanina, Elementy kultury pogańskiej w Nowogrodzie w drugiej połowie XIII–XIV w. (na podstawie danych archeologicznych)

Badania archeologiczne pokazują, że pogańskie przedmioty kultu jako elementy kultury występowały w Nowogrodzie w drugiej połowie XIII–XIV w.. W tym czasie można zaobserwować pojawienie się pogańskich amuletów nowego typu – „pustych szumiących koników” oraz wzrost popularności niektórych tradycyjnych przedmiotów pogańskiego kultu – „gromowych” strzał i toporów, kulistych drewnianych beret. Dokładne analogie tych ostatnich w tym samym czasie występowały w miastach Litwy. W danym okresie obserwuje się również spadek zainteresowania amuletami z kłów zwierząt. Kompleks nowogrodzkich pogańskich przedmiotów z XIII–XIV w. nie pozwala na wyciągnięcie wniosków o utracie odniesień do kultu pogańskiego w semantyce przedmiotów pod wpływem chrystianizacji. Wypada raczej mówić o przekształceniu pogańskiej tradycji, prowadzącemu do stopniowej utraty jednych wyobrażeń, zmianie sensu innych, a także do przyjęcia zewnętrznych wpływów kulturowych, odpowiadających nowogrodzkim tradycjom.

рис. 1.

рис. 2.

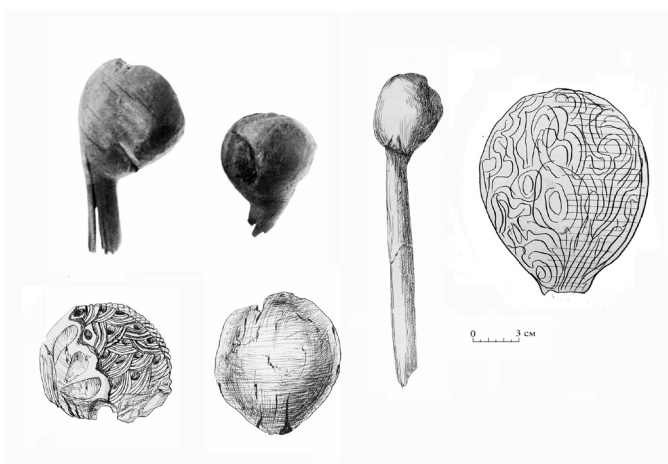

рис. 3.

рис. 4.

рис. 5.

Витас Янкаускас
(Каунас)

ИЕРАРХИЯ ГЕДИМИНОВИЧЕЙ В СВЕТЕ НЕКРОЛОГОВ БИТВЫ НАД ВОРСКЛОЙ 1399 Г.

В настоящей статье проанализирована информация отдельной группы источников – некрологов, касающаяся битвы над Ворсклой 1399 г., потеря литовской стороны в этой битве и влияния данного события на изменение иерархической структуры в династии Гедиминовичей. Автор приходит к двум главным выводам. Во-первых, некрологические списки позволяют утверждать, что на верхушке династической структуры находились сыновья правителей (Ольгерда и Евнута), независимо от рода их занятий. Во-вторых, положение отдельного представителя династии напрямую зависело от основного условия: лояльности к правящему князю.

Новые формы управления, введенные Витовтом, привели к изменениям военной организации Великого княжества Литовского [далее: ВКЛ] – роль Гедиминовичей в организации и управлении военными действиями стала уменьшаться. Можно выделить лишь несколько случаев, где это правило не подтвердилось. Один из них имел место в 1399 г., когда Витовт организовал широкую международную кампанию¹, используя весь государственный потенциал, в том числе членов династии Гедиминовичей, и совершил поход к Ворскле. Второй пример – это кампания 1410 г.² В последнем случае, однако, не сохранились некрологи, и определить состав и количество представителей династии Гедиминовичей в сражении достаточно затруднительно. Наряду с указанными факторами, во времена Витовта начала заметно выделяться роль литовской знати в военной организации ВКЛ.

Некрологи, относящиеся к битве над Ворсклой, предоставляют нам большой список князей, которые приняли участие в кампании 1399 г. и дают возможность

¹ S. C. Rowell, *Ar Vytautas Didysis buvo Lietuvos kryžiaus žygių prie turkus ir totorius pradininkas?* [in:] *Kryžiaus karių epocha Baltijos regione tautų istorinėje savimoneje (mokslinių straipsnių rinkinys)*, Šiauliai 2007, p. 181–202.

² E. Gudavičius, *Zalgirio operacija ir Vytauto rizika*, [in:] E. Gudavičius, *Lietuvos europėjimo kelias*, Vilnius 2002, p. 355–365.

установить династическую иерархию погибших. Летописцы писали, что никто не мог точно сосчитать общего числа погибших, однако подчеркивали, что в этом бою погибло 74 князя³.

Некрологические списки павших в битве над Ворсклой можно разделить на три группы: некрологи *Краткого свода* (все они почти идентичны), некрологи в летописной традиции ВКЛ XVI в. (в некоторых случаях здесь наблюдается разница в княжеской титулатуре), а также некрологи в летописной традиции Руси, среди которых тоже можно выделить сокращенные и обширные записи. Нужно отметить, что в некрологах в число членов династии Гедиминовичей часто включались представители других княжеских родов. Это, с одной стороны, создает определённые трудности, а с другой – дает возможность проследить династические контрасты ВКЛ.

Самым достоверным источником упомянутого типа считается *Краткий летописный свод* ВКЛ. К сожалению, самая старая из известных нам летописей, включающих этот некролог, – *Никифоровская* – не сохранилась в полном объеме, а листы с описанием битвы были вырваны из неё. В связи с этим мы вынуждены оперировать только тем материалом, который дают нам другие источники.

Во всех летописных текстах *Краткого свода* в некрологических списках на первом месте выделен полоцкий князь Андрей Ольгердович. Несомненно, это самый важный из погибших князей. Далее следует брянский князь Дмитрий Ольгердович и его сын Иван Киндер, а также его племянник Андрей. Условно говоря, это первая группа членов династии Гедиминовичей, поскольку за ними следуют князья, не принадлежавшие к числу потомков Гедимины. Далее в некрологах упомянуты Глеб и Симеон Кориатовичи, очевидно, менее значительные и менее важные в династической структуре. После ещё одной вставки, в конце списка, упомянуты два наследника Наримунта – волынский князь Феодор Патрикеевич и белзский князь Иван Юрьевич (между ними вписан князь Емант, о родственных связях которого с правящей династией информации нет)⁴. В отдельных летописях оба Наримунтовичи объединены – Фёдор Патрикеевичу присвоена титулатура Ивана Юрьевича и он назван князем Белза, а Кориатовичи вычеркнуты из списков⁵. В то же время в *Хронике Биховца* список Гедиминовичей идентичный, только перед Фёдором Патрикеевичем, без каких либо объяснений, вписан князь Дмитрий, который тоже мог бы считаться членом династии, а полоцкий князь Андрей назван сыном Кейстута⁶. В историографии принято идентифицировать упомянутого Дмитрия с участником Куликовской битвы – Дмитрием Боброком, вероятным потомком Кориата Гедиминовича⁷.

³ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью* [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: *ПСРА*], т. 11, Санкт-Петербург 1897, с. 174.

⁴ *Западнорусские летописи*, [in:] *ПСРА*, т. 17, Санкт-Петербург 1907, стб. 48, 97; *Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв.*, [in:] *ПСРА*, т. 37, Ленинград 1982, с. 73.

⁵ *Западнорусские летописи*, стб. 391–392, 330, 281; *Летописи белорусско-литовские*, [in:] *ПСРА*, т. 35, Москва 1980, с. 208.

⁶ *Западнорусские летописи*, стб. 517.

⁷ R. Jasas, *Paaiškinimai*, [in:] *Lietuvos metraštis: Bychovco kronika*, parengė R. Janas, Vilnius 1971, p. 257.

В отдельных русских летописях битва над Ворсклой и её последствия описаны очень кратко – иногда отмечается только, что князь Витовт сражался с татарами и потерпел поражение. В таких случаях источники не сохранили списка погибших. Такие сообщения по своему характеру очень близки к *Краткой летописи Литвы*, с тем только отличием, что Глеб Кориатович назван Львом, а его брат Симеон не упоминается совсем⁸.

Краткий вариант некролога, по сравнению с зафиксированными в летописной традиции Литвы, встречаем в *Новгородской IV* и *Симеоновской* летописях, а также в *Рогожском летописце*. Здесь, однако, список дополнен важной фигурой – после Андрея Ольгердовича назван Михаил Евнутьевич⁹.

Самые полные некрологи содержат *Новгородская IV* и *Никоновская* летописи. Их сравнение с летописной традицией Литвы позволяет прояснить ситуацию. В *Новгородской IV летописи* в первой группе Гедиминовичей назван Михаил Евнутьевич. Он стоит на третьем месте среди погибших членов династии и лишь затем следует запись о наследниках Дмитрия Ольгердовича. Так же, как и в других русских летописях, вместо Глеба, указан Лев Кориатович и не упоминается его брат Симеон. Перед Фёдором Патрикеевичем упомянут Дмитрий Вольнский (брат Михаила Даниловича, наверняка – один из князей Острога)¹⁰. Ян Тенговский убедительно доказал, что Дмитрий Вольнский – это тот же Дмитрий Боброк, которого идентифицируют с Дмитрием Кориатовичем¹¹. Еще одной спецификой этого списка есть то, что Фёдора Патрикеевича названо рыльским князем. Поскольку это восточная окраина ВКЛ, то это описание совершенно не совпадает с ранними описаниями о князе Волыни. Хоте это может быть свидетельством в пользу того, что Феодор Патрикеевич имел земельные владения на Волыни¹².

Очень обширный по объему список погибших князей содержится в *Никоновской летописи*. Однако в нем также находим ошибки: князь Емант упомянут дважды – как Талунтович и как наместник Смоленска. В отличие от других источников, в *Никоновской летописи* предоставлено больше разъяснений – в записи о Михаиле Евнутьевиче указано, что он приходится внуком Гедимину. Как и в других летописях, здесь не упоминается Симеон Кориатович. Так же, как и в *Новгородской IV летописи*, Фёдор Патрикеевич назван правителем Рыльска. Последним из Гедиминовичей, упомянутых в этом источнике и не фигурирующим в других летописях, есть Дмитрий Кориатович (перед Фёдором Патрикеевичем назван Дмитрий Вольнский – сын Даниила, но его брат Михаил

⁸ *Софийская первая летопись старшего извода*, [in:] *ПСРА*, т. 6, ч. 1, Москва 2000, стб. 517–518; *Софийская вторая летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 6, ч. 2, Москва 2001, стб. 7–8; *Львовская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 20, ч. 1, Санкт–Петербург 1910, с. 219; *Вологодско–Пермская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 26, Москва–Ленинград 1959, с. 167; *Холмогорская летопись. Двинский летописец*, [in:] *ПСРА*, т. 33, Ленинград 1977, с. 93.

⁹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего извода*, Москва–Ленинград 1950, с. 390; *Рогожский летописец*, [in:] *ПСРА*, т. 15, ч. 1, Петроград 1922, стб. 165; *Летопись Симеоновская*, [in:] *ПСРА*, т. 18, Санкт–Петербург 1913, с. 143.

¹⁰ J. Wolff, *Kniaziowie Litewsko–ruscy, do konca czternastego wieku*, Warszawa 1994, s. 343.

¹¹ J. Tegowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław, 1999, s. 170–171.

¹² *Новгородская четвертая летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 4, ч. 1, Ленинград 1925, с. 385–386.

не упоминается)¹³. Не исключено, что в этом случае в распоряжении летописца был более подробный список погибших. Если Дмитрий Кориатович тождественен с Дмитрием Боброком, то его место в некрологической записи должно быть в конце списка князей¹⁴, что может быть логичным объяснением его „понижения” в иерархии династии Гедиминовичей.

Поздние летописные версии предоставляют укороченный список погибших. Например, в *Густынской летописи* указана следующая очередность: Андрей Ольгердович, князь полоцкий; его брат Дмитрий Ольгердович, князь брянский; Михаил Евнутевич, Иван Дмитриевич Киндер; Дмитрий, внук Андрея; Иван Борисович, князь киевский, а также многие другие князья и бояре¹⁵. Что же касается западных источников то они еще более туманны. Например, хроники Тевтонского Ордена вообще умалчивают о Гедиминовичах¹⁶, а Ян Длугош перечислил лишь погибших и взятых в плен в данной военной кампании поляков, а также упомянул об участии Свидригайла (сбежавшего вместе с Витовтом) в этом бою¹⁷.

Мне представляется, что в свете сообщений некрологов битвы над Ворсклой можно попытаться ответить на вопрос о значимости тех или иных Гедиминовичей в обществе ВКЛ. В исследуемые времена очередность в списках погибших являлась индикатором степени знатности, по которой можно определять положение в династии определенного лица.

Меньше всего возникает вопросов о первой личности из этого списка – Андрее Ольгердовиче, князе полоцком. Но даже его положение в династии было неоднозначным. Он первым из сыновей Ольгерда вышел на политическую арену, однако из-за сложившихся обстоятельств был отодвинут в сторону. Его крещение за православным обрядом воспрепятствовало возможным претензиям Андрея на высшую власть в ВКЛ. Не менее важно отметить влияние второй жены Ольгерда Юлианы, которая стремилась отстранить всех детей Ольгерда от первого брака от основных княжеских престолов. Её старания на этом поприще привели к тому, что сам великий князь еще за несколько лет перед своей смертью перераспределил между сыновьями княжеские уделы, избавляя детей Марии возможности укрепиться в главных центрах своего государства и в будущем претендовать на верховную власть. В свою очередь, конфликты младших Ольгердовичей с местной знатью привели к кризису династии. Побег Андрея Ольгердовича из ВКЛ – это результат перемещения центра тяжести в династии, означавший, что в центре оппозиции к правящим представителям Гедиминовичей оказался старший

¹³ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [in:] *ПСРА*, т. 11, Санкт Петербург 1897, с. 174.

¹⁴ R. Batūra, *Lietuvos karo vadai ir kariai 1380 m. Kulikovo mūšyje*, „Karo archyvas”, 19, 2004, p. 120–121.

¹⁵ *Дополнение к Ипатьевской летописи*, [in:] *ПСРА*, т. 2, Санкт Петербург 1843, с. 352.

¹⁶ См. наприм.: Johannis von Posilge, Officials von Pomesanien, *Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419)*, hrsg. E. Strehlke [in:] *Scriptores Rerum Prusicarum*, bd. 3, Leipzig 1866, s. 230.

¹⁷ *Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie*, t. 12: *Historiae Polonicae libri XII*, t. 3: *libri IX–X*, Cracoviae 1876, s. 528–529.

сын Ольгерда. Эта ситуация изменилась только после начала конфликта между Ольгердовичами и Кейстутом. Во время доминирования в ВКЛ Кейстутовичей, претензии Андрея Ольгердовича были удовлетворены и его статус окреп. Очевидно, что Андрей был яркой личностью и влиятельным князем в восточной части ВКЛ. Этим можно объяснить его высокое положение в списках погибших над Ворсклой князей¹⁸.

Рядом с Андреем Ольгердовичем упомянут его брат Дмитрий и связанные с ним князья. Последние заняли такую высокую позицию в некрологах, скорее всего, только благодаря родственным связям с Дмитрием Ольгердовичем (летописец при перечислении погибших указывает их генеалогию). Положение Дмитрия Ольгердовича также может определяться его родством с Андреем Ольгердовичем. Кроме того, этот князь был одним из наиболее постоянных союзников Андрея Ольгердовича, а его примирение с Ягайло произошло только тогда, когда Андрей был взят в плен¹⁹. Это может указывать на тесные взаимосвязи среди Ольгердовичей, а их важность и значимость в династии являются очевидными.

Особенно трудным представляется объяснение места расположения Михаила Евнутевича в некрологах. Он не упомянут среди погибших ни в одном из ранних летописных сводов ВКЛ. Отчасти это можно объяснить тем, что центром летописания в то время являлся Смоленск, где этот князь не был особо заметным. Однако появление Михаила Евнутевича в начале списков кажется вполне логичным. Нужно подчеркнуть, что он был сыном незаконно отстраненного от власти Евнута Гедиминовича, но своим поведением показал лояльность к высшей власти, как во время правления Ягайло, так и в начале правления Витовта. Он всегда поддерживал великого литовского князя, и неоднократно присутствовал при заключении важных международных соглашений²⁰. С другой стороны, мало престижный престол Заславского княжества, который занимал Михаил, не давал ему возможности усилить свое влияние в Литве. Тем не менее, сам факт принадлежности к потомкам великого князя позволял ему занимать важное место в иерархической структуре династии.

В последующем перечислении погибших князей можно особо выделить группу Кориатовичей, которая тоже не была монолитной. Встречаем здесь Льва (или Глеба) и Симеона Кориатовичей, а также (после вставки о князьях Острожских) Дмитрия Волинского. Кажется странным, что сын Кориата упомянут позже, чем его внуки. Но Я. Тенговский довольно убедительно доказал, что именно Симеон должен быть сыном Юрия Кориатовича, поскольку он упомянут в документах, выданных на Подолье²¹. Его связь с Львом указана в некрологе – князья были

¹⁸ V. Jankauskas, *Gediminaičių kunigaikštystės LDK rytų pasienyje XIV amžiuje – XV amžiaus pradžioje*, „Lietuvos pilys – 2009“, 2010, p. 9–13.

¹⁹ В. А. Варонін, *Старонка біяграфіі князя Андрэя Полацкага*, „Гістарычны альманах“, 15, 2009, с. 2–6.

²⁰ J. Tęgowski, *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku*, „Teki Krakowskie“, 5, 1997, s. 172–174.

²¹ Idem, *Dokumenty Koriatowiczów, władców Podola w XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów*, [in:]

родными братьями. Вопрос, существовали ли отдельно Лев и Глеб Кориатовичи или это ошибка летописцев, и речь идет об одном и том же лице, остается в силе. Но очевидно, что некоторая группа князей – Кориатовичи – обрела довольно высокий статус. Чем это можно объяснить? Прежде всего, династическими конфликтами, которые начались со вступления Витовта на престол и его попыток изменить характер взаимоотношений в династии и нейтрализовать сильное доминирование отдельных представителей княжеского сословия на конкретной территории. Известно, что конфликт с Кориатовичами затянулся до начала XV века, хотя и не все потомки Кориата поддерживали Феодора и Василия, которые были основными лидерами данной ветви династии²². Часть из наследников Юрия Кориатовича осталась лояльной к Витовту, участвовала в его кампаниях, в том числе и в битве над Ворсклой в 1399 г. Очевидно, что эта лояльность могла усилить их значимость в династии, по сравнению с другими членами этой ветви. Это может объяснить, почему Дмитрия Вольнского, старшего и важнейшего представителя Кориатовичей, все летописи называют последним. Оппозиция к великому князю и промосковские симпатии уменьшили его влияние в династии, что отобразилось на занимаемом им месте в некрологах.

Последними из членов династии в списки погибших князей были занесены Наримунтовичи. Они представляли две ветви, которые вели свое начало от Юрия и Патрикеева Наримунтовичей. Здесь наиболее сложно объяснить, почему последним в списке идет сын Юрия Наримунтовича, Иван, который еще „по инерции” называется правителем Белза и который постоянно поддерживал Витовта во всех его начинаниях. Возможно, это удастся объяснить его юным возрастом. Что касается Феодора Патрикеевича, то здесь наблюдаем разницу в его титулатуре, когда он назван то рильским, то вольнским князем. Не исключено, что он все же владел какими-то землями об обоих этих уделах. В целом же, „оттеснение” Наримунтовичей в самый конец некрологических списков может быть связано с оппозицией Наримунта по отношению к Витовту.

В итоге, на основании проанализированных выше свидетельств некрологов, можно сделать два основных вывода. Во-первых, главными членами династии, независимо от их занятий, были сыновья правителей (Ольгерда и Евнута) – они и члены их семей в некрологических списках числятся первыми, что свидетельствует о престижном положении среди членов династии. Во-вторых, поочередность упоминания в некрологах погибших над Ворсклой князей зависела от главного условия – лояльности конкретного князя к верховному правителю ВКЛ.

*

Tekst źródła: Krytyka, interpretacja, Warszawa 2005, s. 234–237.

²² V. Jankauskas, *Lietuvos Didžioios Kunigaikštystės valdančiosios dinastijos struktūra XIII a. pabaigoje – XV a. viduryje, Daktaro disertacija*, Kaunas 2011, p. 106–107.

Vytas Jankauskas, *Gediminovichi hierarchy in the light of obituaries from the battle of the Vorskla river in 1399*

The following article analyzes the information collected from a special group of sources – obituaries connected with the battle of the Vorskla river in 1399 and losses on the Lithuanian side in this battle, as well as the impact on the hierarchical structure of the Gediminovichi dynasty. Author came to two main conclusions. First, the list of persons and their order in the obituaries suggest, that the sons of the rulers (Algirdas and Jaunutis), regardless of their occupations, were leaders of the dynastical structure. Second, the position of particular members of the dynasty depended on one main factor – loyalty towards the Grand Duke.

*

Vytas Jankauskas, *Hierarchia Giedyminowiczów w świetle nekrologów po bitwie nad rzeką Worskłą w 1399 r.*

W niniejszym artykule zanalizowano informacje szczególnej grupy źródeł – nekrologów dotyczących bitwy nad rzeką Worskłą w 1399 r. i zawartych w nich danych o stratach strony litewskiej oraz wpływie tego wydarzenia na zmianę struktury hierarchicznej w dynastii Giedyminowiczów. Autor doszedł do dwóch głównych wniosków. Po pierwsze, wykaz osób i ich kolejność w nekrologach pozwalają uważać, że na czele struktury dynastycznej znajdowali się synowie władców (Olgerda i Jawnuta), niezależnie od zajmowanych stanowisk. Po drugie, stanowisko poszczególnych przedstawicieli dynastii bezpośrednio zależało od głównego czynnika – lojalności względem wielkiego księcia.

Kristina Fiodorovaitė
(Kaunas)

TARTAR FACTOR IN SOUTH–WESTERN RUS' IN SECOND HALF OF THE 15TH C. ACCORDING TO *LITHUANIAN METRICA*

During the 15th c. the lands of South–Western Rus' were ruled by the Grand Duchy of Lithuania and its local governmental structures, but at the same time were influenced by the neighboring Tartars. Tartar factor was manifold and was felt in different ways. The Hordes and Khanates were both enemies and allies, trading partners and the ones who created obstructions for successful trading. Tartars also began to peacefully settle in this land and became its new inhabitants who not only owned a great amount of land, but also high posts in the court of Duke of GDL. The Lithuanian Metrica is one of the best and most relevant sources for understanding this multidimensional factor of Tartars, which had influence on life in this land of South–Western Rus' at all levels.

Tartars had huge impact on the development of Grand Duchy of Lithuania [further: GDL] throughout whole its history. Hordes and Khanates of Tartars were both allies and enemies of the GDL. Tartars were trade partners and through their territories GDL used to export great amount of goods. Tartars and their descendants established themselves among the nobility of the Duchy and played an important role in its public life. However, the influence of Tartars was mostly felt in South–Western Rus' which, at that time, belonged to Grand Duchy of Lithuania.

In this article, concept of the South–Western Rus' is used to describe voivodeships of Kiev, Volhynia, Podolia and Galicia, also the land of Chernigov–Severian up to the year 1494, when these lands were captured by Grand Duchy of Moscow. Also, title of this report declares that the talk will go on about Tartar factor in the second half of 15th c., but it is necessary to make a note, that it is also essential to jump to the first decade of 16th c., because of the opportunity to look at the Tartar factor retrospectively.

The main source for this report, as it is stated at its title, is *The Lithuanian Metrica* [further: *LM*]. Briefly *LM* can be described as one of the most important and far-reaching sources for the history of *GDL*. *LM* includes all of the documents of the office of Grand Duke of Lithuania – in short, it is archive of the Grand Duke, which

within a half of the century became a grand archive of GDL. Chronologically *LM* includes documents from the second half of fourteenth century till the third partition of Polish–Lithuanian Commonwealth. The diversity of subjects is very wide as well. In *LM* are included various privileges, approvals of nobility, land use agreements, financial documents, a great part of court documentation, and even some private correspondence of the Duke. *LM* also includes important documents of foreign provenience and its translations.

From more than six hundred known books of *LM* four of them were used for this article as they are most relevant and capable of showing wide perspective of influence of tartars. These were the Books of Inscription No. 3, 5, 6 and 7. The most relevant were Books of Inscriptions No. 5 and 6. The book No. 5¹ covers the period from year 1427 to 1506 and encompasses foreign and home policies. Relevant documents are included for this topic as documentation of treasury and customs, documents related to various donations and privileges. Also this book covers diplomatic relations between GDL and Crimean Tartars and gives us an opportunity to have a closer look at the international agreements and legations and negotiation between these two countries. Book of inscriptions No. 6² is considered one of the oldest books of chancellery of GDL. It covers period from 1494–1506 and presents important acts for us such as charters granting rights to own land and people, diplomatic correspondence, documentation of customs and most importantly it gives documents as well as „yarliks” sent to khans of tartars issued by Alexander, Grand Duke of Lithuania. The content of Books of Inscriptions No. 3 and 7 is quite similar, with the worth of mentioning exception, that the book No. 3 also includes a very interesting and useful documents for this article – descriptions of the towns of Vinnitsya, Zhitomir and Chudnov, which are placed at the end of the book and tells us about the composition of the population of these towns located in South–Western Rus’³.

Because of the amount of information about Tartars and their influence on the land of South–Western Rus’ in these four books of *LM* is simply great, the aim of this article is to show *Metrika*’s capability to be a main or side source for researching history of Tartars and their influence on the lands of South–Eastern Rus’ and GDL as a whole and also to show a point of view on this aspect from the very core of the GDL.

The most perceptible factor of Tartars in South–Western Rus’ was military–looting raids. The diplomatic correspondence between Alexander, Grand Duke of Lithuania, and Mengli Giray, the Khan of Tartars of Perekop, witness these raids greatly. For example, in April 1493 yarlik of Grand Duke of Lithuania was sent to Khan Mengli Girey, who rebuked the raids of tartars and claimed to return the kidnapped people and to stop any further kidnappings⁴. Such claims can be found very often in *LM* and it gives us an impression, that these raids were not only very common, but also a very

¹ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 5 (1427–1506)*, par. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012.

² *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 6 (1494–1506)*, par. A. Baliulis, Vilnius 2007.

³ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 3 (1440–1498)*, par. L. Anužytė, A. Baliulis, Kaunas 1998.

⁴ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 6*, p. 92 (70).

sore problem, which could have not been easily dealt with, because of the GDL being in war with Muscovy. So it's not surprising, that already in late 1495 GDL wrote a yarlik to Mengli Girey asking for peace in conditions like during their fathers reign: Casimir IV Jagiellon and Haci Girey so raids against South–Western Rus' would be stopped. Of course the rebukes about Tartar raids and kidnaping of people went on⁵.

Of course military–looting raids are visible not only from the diplomatic correspondence, but also from many other various sources. For example the scale of the Tartar raids is very easy to assess from various tax reliefs granted to towns and nobles of South–Western Rus'. For example in 1494 Alexander released 16 people from Zaskov Volost, who were victims of pagans, for two years toll of honey and all the dues, in 1495, because of the famine cost by Tartars, Alexander released citizens of Vladimir from paying dues to the treasury of the Duchy⁶, in 1496 Alexander ordered to release people of Andrei Priazhovsky from duty to deliver bucket of honey to the Kiev castle⁷, in 1497 Alexander exonerated citizens of Kiev, who were victims of raid of Tartars from Perekop, from paying duty to customs in all GDL⁸ and after 3 years, by the appeal of voigt and mayor of Kiev this exoneration was extended⁹. In 1500 citizens of Lutsk were relieved of a toll of 20 silver¹⁰ and in 1503 citizens of Volhynia were extended right for 12 more years from paying the toll of volovshina (ox tax)¹¹.

The reports of customs also confirm these raids of Tartars, as for example in customs report of Lutsk dated back to year 1503 showed us that it was ordered by Alexander to give 184 sixtigon groschen for cannons, boilers for boiling sulfur, bows and other much needed things intended to use in war campaigns or defense against invasions¹².

Hordes of Tartars were not only enemies, but also allies. For example the Khan of The Great horde Shaykh Ahmad tended to think about GDL as his ally and intended to organize a campaign against Tartars of Perekop and at the same time stopping raids against South–Western Rus'. So in 1495 Shaykh Ahmad sent a yarlik to Alexander declaring his will to attack Mengli Girey and asking about Duke's opinion „кто вправ, а кто дур”¹³. Alexander answering this yarlik, sent two legations: one to the Khan itself, which was led by Vasiliej Glinisky, nobleman of Tartar origin and second to Tivikel, the brother of the Khan, and declaring goodwill towards the Great Horde and also a will to make bargain for „friendship” and also to arrange a campaign against Tartars of Perekop¹⁴. Among frequent correspondence between these two rulers we found a yarlik sent in 1497 to Duke Alexander in which is written that the Khan is going to take vengeance plundering of South–Western Rus' and kidnapping envoy of GDL Vasiliej

⁵ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 5*, p. 213 (336).

⁶ *Ibidem*, p. 60 (157).

⁷ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 6*, p. 140 (181).

⁸ *Ibidem*, p. 101 (84).

⁹ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 5*, p. 144 (216).

¹⁰ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 6*, p. 246 (399).

¹¹ *Ibidem*, p. 294 (501).

¹² *Ibidem*, p. 597–598 (625).

¹³ *Ibidem*, p. 75 (40).

¹⁴ *Ibidem*, p. 76–77 (43).

Glinsky and to punish Mengli Girey with a raid against his land¹⁵. Also the Shaykh Ahmad declared will to extend the agreement between two countries, which was formed during reign of their fathers¹⁶. Unfortunately this agreement wasn't a long-term one and already in 1506 LDK signed a peace treaty with Tartars of Perekop and The Great Horde become and an enemy of GDL, despite its declared friendship.

Economy of South-Western Rus' was unique for a great number of folwarks, which were able to develop in this lands because of the Dnieper River, which was an excellent water road and of course of the merchants of Caffa, who exported the goods across Black Sea. So, *LM* shows us that harbor of Caffa and its merchants were very important to South-Western Rus', for example we found a complaint which Alexander addressed to Mengli Girey saying that his raids banished all of the merchants of Caffa from Kiev¹⁷. In 1500 Alexander wrote a yarlik to the Khan of The Great Horde Shaykh Ahmad in which he also mentioned that it is very important to ensure safe travel of Caffa's merchants¹⁸. Also it is worth mentioning that trough the harbor of Caffa goods were not only exported but also and impored to GDL. In 6. Book of Inscription of *LM* lawsuit of two nobles of Kiev accused of slander was recorded – in a verdict is written that two merchants of Muscovy arrived to Kiev and tried to pretend they were merchants from Caffa, so customs for their goods would be lowered¹⁹. Of course merchants from Caffa weren't the only ones who were acting in this region. The merchants of The Great Horde were active too. In Alexander's yarlik, sent in 1496 to the brother of the Khan of The Great Horde Tivikel it is written that a merchant from The Great Horde Gridka wasn't tricked in custom of Kiev and he had loss because of his own mistakes²⁰. And after signing a peace treaty with the Tartars of Perekop in 1507 he sent a jarlig to Sigismund I the Old asking to compensate the loss of merchants from Perekop, who's goods were confiscated and the merchants were sent back home empty handed, during that time Dimitrii Putiatich was the voivode of Kiev (1492–1505)²¹.

Tartars were quite visible and in the public life of GDL. Hordes of Tartars used to send their envoys to GDL and the Grand Duke tended to send the envoys to the Tartar hordes who were Tartars themselves or had Tartar origins, like for instance vicegerent of Chernigov Ivan Glinsky. Of course most common goal of Tartar envoys was a manor of Duke, but in *LM* we can find some evidence that towns of South-Western Rus' were also popular destination, especially when the talk was going to concern hostages. For example in 1496 Alexander asks to send an envoy of Mengli Girey to Kiev, who will ensure the safety of Burundej, translator of GDL²². And in 1506 was requested that Mengli Girey sent his noble Bachtiar to Kiev, to ensure the safety of voivode of Kiev Dimitrii Putiatich, who were sent as envoy²³.

¹⁵ Ibidem, p. 82 (53).

¹⁶ Ibidem, p. 79–80 (48)

¹⁷ Ibidem, p. 57–57 (7).

¹⁸ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 5*, p. 278 (437).

¹⁹ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 6*, p. 265–266 (446).

²⁰ Ibidem, p. 77–78 (45).

²¹ *Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 7 (1506–1539)*, par. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011, p. 80 (19.2).

²² *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 5*, p. 233 (367).

²³ *Lietuvos metrika. Užrašymų knyga 6*, p. 92 (70).

The officials of South–Western Rus' were also a very common choice to be sent as envoy to Tartar rulers, not only as the ones who know situation the best, but also as the ones who are most interested in resolving a conflict – for example in 1492 m. vicegerent of Chernigov Ivan Glinsky was sent to the Tartars of Perekop²⁴, In 1505 *LM* already mentions Dimitrijus Putiatysz²⁵, and in 1506 vicegerent of Mazyr Jakub Ivaszenkovicz²⁶.

Also not a few Tartar were working in Chancellery of GDL, and it was mostly due to linguistic skills the Tartars had. We can find a print of this kind of white–colar workers in Lithuanian *Metrika* as well. Very often they were send as envoys or translators with diplomatic missions. Also there are some cases, when Tartars were rewarded for their work in chancery. For example in 1496 Tartar clerk (Abraham Timircic) of GDLs Chancellery was rewarded with two manors²⁷ and in 1505 he was additionally rewarded with 8 more servants²⁸.

From the records given in *LM* we can also assume that the Tartars were moving to GDL as new settlers. Also, refugees from Tartar Khanates were coming to this land. According to *Metrika*, tendencies were that most of the Tartars would settle in powiats of Kreva, Navahrudak or Trakai, but borderlands of the country like South–Western Rus' were also very popular. For example in the year of 1495 Alexander confirmed the right for Iljas and Abraham Timircicz to rule the lands of Trepunska given them by Kazimir I Jagiellon²⁹, and we can find acts of confirmation like this previous one with given domains located in South–Western Rus' quite often in books of *LM*. Also reading the inventories of towns in the Third Book of Inscriptions, we can make an assumption that this territory was relatively richly populated by Tartars, because in these inventories we can see a group of people written downs who were called Ottomans and who were described as soldiers, who doesn't need to pay any tolls and taxes and have no other duties, because their only ability was to go to war³⁰. The number of these people living in this region varies. There were only few villages in which were are no such people, but also not many in which lives more than ten, and maximum is twenty³¹.

Summarizing the Tartar factor in South–Western Rus' described for us by the *LM*, it is necessary to stress the fact, that they were accepted by the Duchy and first of all shows and reflect its view and understanding of Tartar factor. As most important, without doubt, were war against khanates and hordes as well as a diplomatic factor, which tried to prevent the attacks against the Duchy by Tartars. The second most important and attention–gathering factor was trade with the Tartar khanates and keeping safe trade routes between GDL and the harbor in Caffa. Also, the integration of Tartars and people who have Tartar origins is strongly felt in the *LM* and it shows that it had a rather bold impact to the sociopolitical construction of Lithuanian society.

²⁴ E. Banionis, Lietuvos *Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI a.*, Vilnius 1998, p. 188.

²⁵ Lietuvos metrika. *Užrašymų knyga 6*, p. 57–58 (7).

²⁶ E. Banionis, Lietuvos *Didžiosios Kunigaikštystės*, p. 191.

²⁷ Lietuvos metrika. *Užrašymų knyga 6*, p. 122 (104).

²⁸ *Ibidem*, p. 60 (40).

²⁹ *Ibidem*, p. 102–103 (92).

³⁰ Lietuvos metrika. *Užrašymų knyga 3*, p. 86 (39).

³¹ *Ibidem*.

*

Kristina Fiodorovaitė, *Czynnik tatarski w południowo-zachodniej Rusi w drugiej połowie XV w. na podstawie Metryki Litewskiej*

W XV w. ziemie południowo-zachodniej Rusi znajdowały się pod panowaniem Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego lokalnych struktur administracyjnych, jednak w tym samym czasie znajdowały się także pod wpływem sąsiednich ziem Tatarów. Czynnik tatarski uwidaczniał się na wielu płaszczyznach i był odbierany w wieloraki sposób. Ordy i Chanaty były zarówno wrogami, jak i sojusznikami; partnerami handlowymi oraz tymi, którzy tworzyli przeszkody w pomyślnej wymianie dóbr. Tatarzy zaczęli się także osiedlać pokojowo w tych ziemiach i stali się nowymi mieszkańcami, którzy zajęli nie tylko ogromne połacie terenu, ale również wysokie stanowiska na dworze Wielkiego Księcia Litewskiego. Jednym z najlepszych i najważniejszych źródeł niezbędnych dla zrozumienia wielopłaszczyznowego czynnika tatarskiego, który miał wpływ na wszystkie sfery życia w południowo-zachodniej Rusi jest *Metryka Litewska*, analizie której poświęcony został nieniejszy artykuł.

*

Кристина Фёдоровайте, *Татарский фактор в Юго-Западной Руси во второй половине XV в. в свете Литовской Метрики*

В XV в. земли Юго-Западной Руси пребывали под властью Великого Литовского княжества и его локальных административных структур. Однако в то же самое время они находились и под влиянием соседних с ними татаров. Влияние татарского фактора проявлялось во многих плоскостях и воспринимался по разному. Орды и ханаты были как врагами так и союзниками; торговыми партнерами и теми, кто препятствовал в экономическом развитии. Татары начали также основывать мирные поселения на этих землях и стали новыми подданными, которые заняли не только значительные территории но и высокие должности при дворе Великого Литовского князя. Одним из самых важных источников для понимания влияния татарского фактора на разнообразные сферы жизни Юго-Западной Руси является *Литовская Метрика*, анализу которой посвящена настоящая статья.

Marcin Grala
(Kraków)

SĄD NAD BISKUPEM TWERSKIM EUTYMIUSZEM. PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD ORIENTACJĄ POLITYCZNĄ WŁADYKÓW RUSKICH NA PRZEŁOMIE XIV I XV W.

W 1390 r. z inicjatywy księcia Michała Aleksandrowicza Twerskiego doszło do sądu nad biskupem twerskim Eutyμιuszem. Przybyły do miasta metropolita Cyprian dokonał złożenia z urzędu lokalnego władcy, powołując w jego miejsce Arseniusza. Cała sytuacja w źródłach została opisana pobieżnie, ale jej bliższa analiza daje okazję do rozpatrzenia wielu istotnych wątków historii Rusi przełomu XIV i XV w. Zasadniczy element rozważań niniejszego tekstu stanowi postać Eutyμιusza i próba określenia jego ewentualnej winy. Starania te stają się także okazją do przedstawienia polityki cerkiewnej twerskiego władcy w toku jego rywalizacji z Moskwą oraz ukazania środowiska stronników Cypriana, którzy wspierali go w okresie starań o uznanie jego metropolitarnej godności. Artykuł poświęcony sprawie sądu nad biskupem twerskim stanowi przyczynek do badań nad orientacją polityczną władyków ruskich tego okresu.

Ważnym elementem historii Rusi w XIV w. była rywalizacja twersko-moskiewska¹. Rozciągała się ona na wielu płaszczyznach, także w przestrzeni polityki cerkiewnej. O ile współzawodnictwo to generalnie przez znaczny okres czasu miało charakter wyrównany, a jego wynik długo nie był pewny², to w kwestiach kościelnych Moskwa dosyć szybko uzyskała nad Twerem dalekosiężną w swych skutkach przewagę. To właśnie w XIV w. stała się ona miejscem stałego przebywania metropolitów Kijowa i całej Rusi³, a gdy na tronie metropolitalnym zasiadł Aleksy uwidoczniły się wszystkie korzyści wynikające z sojuszu ołtarza i tronu.

¹ L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1985, s. 34.

² И. Б. Греков, Ф. Ф. Шахматов, *Мир истории. Русские земли в XIII–XV веках*, Москва 1986, s. 108–109. Szczegółowo o rywalizacji twersko-moskiewskiej zob. monumentalną pracę: А. В. Черепнин, *Образование русского централизованного государства в XIV–XV веках. Очерки социально-экономической и политической истории Руси*, Москва 1960, s. 459–474, 557–582.

³ Р. Г. Скрынников, *Крест и корона. Церков и государство на Руси IX–XVII вв.*, Санкт-Петербург, s. 46.

W okresie tym władcą Tweru był ks. Michał Aleksandrowicz i to on – jak mało który z panteonu władców twerskich, mógł doświadczyć, jak bardzo w staraniach o dominację na Rusi ważny był sukces w polityce cerkiewnej. W toku rywalizacji moskiewsko–twerskiej Aleksy bezpardonowo popierał księcia moskiewskiego Dymitra Iwanowicza, co mocno ograniczało księciu twerskiemu możliwości skutecznego działania w polityce cerkiewnej. Metropolita zaś bez skrupułów wykorzystywał posiadaną przez siebie pozycję, by osłabić jego znaczenie polityczne. Swoim autorytetem potrafił umiejętnie podtrzymywać wewnętrzne konflikty w księstwie twerskim, a metropolitalny sąd polubowny z roku 1367 zakończył się uwięzieniem ks. Michała Aleksandrowicza w Moskwie⁴. W końcu zaś Aleksy, oskarżając Michała Aleksandrowicza i innych książąt będących w sojuszu z Litwą o sprzyjanie pogańskiemu władcy, rzucił na nich klątwę⁵. Aby wzmocnić znaczenie anatemy hierarcha rozpoczął starania o potwierdzenie jej przez samego patriarchę⁶.

Chcąc odnieść sukces w rywalizacji z Moskwą, władca Tweru musiał zneutralizować niekorzystne usposobienie metropolitów rezydujących w Moskwie. Stało się to realne, gdy wraz z najazdem Tochtamysza w roku 1382 przygasł nieco blask Dymitra Iwanowicza i gdy jednocześnie w łonie kościoła prawosławnego zapanowała tzw. „cerkiewna smuta”. W rekonstrukcji działań księcia Michała Aleksandrowicza na tym polu pomaga sprawa odbytego w 1390 r. sądu nad biskupem twerskim Eutymiszem, która w literaturze przedmiotu nie została jeszcze gruntownie opracowana.

Według *Latopisu Twerskiego* do eskalacji napięć między biskupem, a władcą zaczęło dochodzić już w roku 1386, ale raczej chodzi tu o informacje z roku 1387. *Latopis* ma bowiem w tym miejscu lukę. Po roku 6894 (1386) obfitującym w dosyć dużą, jak na annalistyczny zapis, liczbę wzmianek następuje rok 6896 (1388). Poza tym, obok interesującego nas zapisu są informacje odpowiadające rokowi 1387 (powrót Wasyla Dymitrowicza z Ordy). W miejscu tym *latopis* wspomina: „Той же зыми князь великій Михайло не захотѣ Евфиміа владыки; онъ же иде въ монастырь къ святому Николѣ надъ ручаемъ”⁷. Nie podano w tym miejscu żadnej przyczyny niechęci, ale wskazano na jej skutek. Biskup opuścił swoją diecezję i udał się do pobliskiego klasztoru.

Następna wzmianka *Latopisu Twerskiego*, dotycząca Eutymiusza, odnosi się już bezpośrednio do wydarzeń z roku 6899 (1390) i brzmi następująco: „Въ лѣто 6898. Позва князь великій Михайло на Тверь Кипріяна митрополита; пріиха въ Твер по Петровѣ дни, а съ нимъ два митрополита, еже сии прідоша изъ Царяграда, Матфией Андрѣйновполскый и Никандръ Ганскый, и Митрофанъ, владыка Смоленскій, и Стефанъ владыка Пермьскый. И стрѣте митрополита внукъ князя великого, князь Александръ, за 30 верствъ отъ града; а на другый день стрѣте его князя великого

⁴ A. В. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, Москва, с. 311.

⁵ Э. Клюг, *Княжество Тверское (1247–1485)*, Тверь 1994, с. 197.

⁶ *Памятники древне–русского канонического права*, [in:] *Руская историческая библиотека* [dalej: *РИБ*], т. 6, Санкт–Петербург 1880, nr. 20, с. 118–120. А. В. Карташев, *Очерки*, s. 313.

⁷ *Лѣтописный сборникъ именуемый тверскою лѣтописью*, [in:] *Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей* [dalej: *ПСРА*], т. 15, Санкт–Петербург 1863, с. 444.

сынъ Иванъ за 20 версть отъ града; по вечерни, въ день суботный, стрѣте самъ князь велик(ій), на Почнкѣ, с многими князи и множествомъ бояръ; митрополит далече стрѣте его из шатра в(е)ликого князя, и надолзѣ бесѣдоваста о ползѣ душевней. Наутриа же, въ день хедѣльный мѣсяца июля въ 3, стрѣте мирополита на Пермѣрѣ, и поиде къ граду, и стрѣтоша ихъ со кресты предѣ Владимирскыми вороты, у свярого Юра. Митрополит же одѣявся въ святительскую одежду, и нача пѣти молебень Спасу и пречистой Матери Божии, и поиде въ (святый Спасѣ), и обѣдную служи въ святом Спасѣ; по обѣднѣ обѣда у великого князя, и пирь и дарове мнози ему. Того по 3 дни пировѣ и дарове. На 4 день прИидоша къ великому князю архимандриты, игумени и вес чинь священнический на Уефиміа епископа; онъ же посла ихъ ко митрополиту, суди(ти) ихъ по правиломъ святыхъ отецъ. И извергоша епископа Евфиміа; и дасть митрополить епископа граду Тѣфри Арсеніа, своего протод Иакона”⁸.

Powyższy tekst raz i swą lakonicznością i wieloma niedomówieniami, które powodują spore trudności w rozstrzygnięciu istoty sporu między władcyką a księciem. Cały zacytowany ustęp wydaje się chronić władcę przed uwypukleniem jego roli w procesie nad biskupem. Autor latopisu – niewątpliwie człowiek z otoczenia księcia⁹ – nie zamierzał w tym miejscu powracać do wzmianki sprzed kilku wersów o zaistniałej niechęci władcy do biskupa. Warto zwrócić uwagę na bardzo doniosłe powitanie metropolity, które rozłożone na kilka etapów dodawało całemu wydarzeniu wiele splendoru. Książę Michał wyszedł naprzeciw znamienitemu orszakowi i rozbił pod miastem namiot, w którym niecierpliwie oczekiwał przybycia zacnego gościa. Gdy zaś Cyprian się zbliżał, władca Tweru wyszedł, aby go przywitać. Zakrawające o uniżenie gesty pokazują, że Michał Aleksandrowicz bardzo się starał, aby okazać hierarsze najwyższy szacunek i życzliwość. Także sam Cyprian wiedząc o sporze księcia z władcyką zamiast niezwłocznie przystąpić do rozwiązania sporów kościelnych bez oporu przystał na przygotowaną przez jedną ze stron konfliktu ucztę, która trwała trzy dni. Ewidentnie widać, że obaj dygnitarze mieli ze sobą do omówienia lub wyjaśnienia wiele istotnych spraw.

Z latopisu jasno wynika, że hierarcha spędził u boku księcia sporo czasu. Opis czynności liturgicznych jest jakby na marginesie narracji o uroczystych powitaniach i ucztach, na których hojnie obdarowywano Cypriana. Widać wyraźnie, że władca miał niejedną sposobność, by przedstawić metropolicie problem Eutymiusza w wygodnym dla siebie świetle. Sprawę swego biskupa książę poruszył dopiero w czwartym dniu metropolitalnej wizyty. Opisując ten moment latopisarz ponownie „chronił” księcia, gdyż wskazał, że inicjatywa osądzenia Eutymiusza wyszła od miejscowego duchowieństwa i to w zasadzie od wszystkich jego przedstawicieli. Delegacja duchownych udała się z tą sprawą do księcia, jednak ten odesłał ją do Cypriana, zaznaczając, że sąd musi się odbyć wedle praw kościelnych. Zgodnie z opisem źródła, władca rozwiązał sprawę

⁸ Ibidem, s. 445.

⁹ Е. А. Конявская, *Суд над тверским епископом Евфимием и поставление на епископскую кафедру Арсения*, [in:] *Средневековая Русь*, вып. 7, ред. А. А. Горский, Москва 2007, с. 336.

swego biskupa jako pośrednik między duchowieństwem a metropolitą, co pozwoliło mu zachować pozór bezstronności.

Z opisu wydarzeń z roku 1390, zawartym w Latopisie Twerskim, nie ulega wątpliwości, że za zdjęciem z katedry biskupiej Eutymiusza stał Michał Aleksandrowicz. Przeciwko biskupowi wystąpiła również znaczna część duchowieństwa, która jednak nie miała swobodnego dostępu do metropolity, a także sam sędzia w całej sprawie – Cyprian. Należy pamiętać, że był to człowiek o wysokiej inteligencji, potrafiący poruszać się po meandrach wielkiej polityki¹⁰. W toku walki o swoje prawa do godności metropolity doświadczył niejednej intrygi. Pewne jest, że gdyby usunięcie Eutymiusza nie było mu na rękę na nic zdałyby się organizowane przez Michała uczyty i podarunki.

Z latopisu nie dowiemy się niczego o zarzutach stawianych oskarżonemu biskupowi. Źródło pośrednio zdradza, że cały spór był bardziej natury politycznej niż religijnej. Oczywiście przy złożeniu biskupa z urzędu trzeba było uciec się do zarzutów charakteru konfesyjnego, dlatego być może w omawianym opisie postanowiono wypuklić rolę miejscowego kleru. Szerzej o oskarżeniach religijnych wspominają latopisy inne niż Latopis Twerski. W Latopisie Troickim i w Latopisie Rogoskim zapisano, że bojarzy i duchowni: „начаша жаловантсѧ о мятежи церковнѣмъ на Еуфиміа владыку”¹¹. Udokumentowany okres konfliktu księcia i biskupa to lata 1387–1390. Bunt cerkiewne w tym okresie mogły być związane z nieuregulowaniem obsady tronu metropolitalnego. Pasuje to także do koncepcji, wedle której u podstaw złożenia Eutymiusza z urzędu leżały przyczyny polityczne, stąd też winy władcy należałoby szukać w jego działalności politycznej.

O Eutymiuszu źródła mówią bardzo niewiele, więc i określenie jego preferencji politycznych nie jest łatwe. Latopis Twerski podaje, że w roku 6880 (1372) zmarł biskup twerski Wasyl¹², który stał na czele eparchii twerskiej od roku 1361¹³. Eparcha ten mimo wspomnianych konfliktów księcia twerskiego z metropolitą Aleksym, nie bacząc na konsekwencje¹⁴, pozostawał lojalnym wobec swego władcy.

¹⁰ Na temat tej wybitnej postaci istnieje ogromna literatura, wśród której należy wymienić m.in.: Макарий, *История Русской Церкви*, т. 4, Санкт-Петербург 1886, с. 59–86; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, Москва 1900, с. 210–260, 297–356; А. В. Карташев, *Очерки*, с. 321–338; В. И. Петрушко, *История Русской Церкви древнейших времен до установления патриаршества*, Москва 2007, с. 131–146; Г. М. Прохоров, *Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы*, Ленинград 1978; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A study of Byzantino-Russian relations in the XIV century*, Cambridge 1981, p. 200–260; Р. Г. Скрынников, *Государство и церковь на Руси XIV–XVI вв. Подвижники русской церкви*, Новосибирск 1991, с. 10–93. Z polskich badaczy, zajmujących się mniej lub bardziej bezpośrednio postacią Cypriana wyróżnić trzeba przede wszystkim: S. Smolka, *Kiejstut i Jagiello*, [in:] *Pamiętnik Akademii Umiejętności*, т. 7, Kraków 1889, s. 113–129; A. Lewicki, *Sprawa unii kościelnej za Jagielly*, „Kwartalnik Historyczny”, 11, 1897, 2, s. 310–337; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 20–34; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak (bułgarscy duchowni prawosławni) a problemy cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i pierwszej ćwierci XV w.*, „Balkanica Posnaniensia”, 2, 1985, s. 211–234; M. Salamon, *Cyprian (Kyprianos, Kiprian) the Metropolitan of Kiev and Byzantine Policy in East Central Europe*, [in:] *Byzantium and East Central Europe*, ed. G. Prinzing, M. Salamon, with the assistance of P. Stephenson, Kraków 2001, s. 221–236 (seria: *Byzantina et Slavica Cracoviensia*, т. 3).

¹¹ М. Д. Присѣлков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Санкт-Петербург 2002, с. 437; *Рогожский Летописецъ* [in:] *ПСРА*, т. 15, издание второе, вып. 1, Петроградъ 1922, с. 160.

¹² *Летописный сборникъ именуемый тверскою летописью*, с. 431.

¹³ *История иерархии русской православной церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г.*, ред. В. Воробьев, Москва 2006, с. 485.

¹⁴ O fakcie, że anatema rzucona przez Aleksego na Michała Aleksandrowicza dotknęła także biskupa twerskiego

Śmierć biskupa Wasyla nastąpiła w szczytowym momencie wojny między Moskwą a Wielkim Księstwem Litewskim, u boku którego ponownie stał Twer¹⁵. W takiej sytuacji wybór nowego eparchy był utrudniony, tym bardziej, że po roku 1371, gdy odtworzono metropolię halicką i ujawniły się roszczenia cerkiewne Olgierda, problem organizacji ruskiej cerkwi stał się palącą kwestią. Aleksey nie mógł z pełną swobodą narzucić Twerzanom swojego kandydata, który byłby kojarzony z Moskwą, bo ten mógł być w Twerze odrzucony. Być może stąd wynikał okres blisko rocznej zwłoki i oczekiwania na rezultat wojny. Zakończyła się ona niespodziewanym rozejmem między Wielkim Księstwem Litewskim a Moskwą¹⁶, co spowodowało izolację polityczną Tweru¹⁷. Następcę dopiero po ponad roku wyznaczył metropolita Aleksey: „В лѣто 6882 Алексей митрополитъ въ Твери постави епископа Еуфиміа”¹⁸.

Jak już wspomniano, z punktu widzenia Tweru wyznaczenie biskupa przez Aleksego mogło być jak najgorszą rekomendacją, ale moment wyboru przypadł na okres rozprężenia w relacjach Michała Aleksandrowicza z Moskwą. Zakończenie wojen między Wielkim Księstwem Litewskim a Moskwą i rozejm, w który włączono także Twer, wpisywały się w politykę Konstantynopola, w którym już od pewnego czasu z nadzieją patrzono w stronę Rusi, widząc w niej siłę mogącą stanowić realną pomoc w walce z ekspansją turecką. Była to koncepcja wypracowana nad Bosforem w kręgach cesarza Jana VI Kantakuzena oraz patriarchy Filoteusza i zgodnie z nią w interesie Bizancjum było zachowanie na Rusi jedności politycznej i cerkiewnej¹⁹. Dlatego też w niewralgiczny region wysłano z Bizancjum Cypriana, który miał doprowadzić do pojednania zwaśnionych stron²⁰.

O szczegółach jego misji wiadomo niewiele, ale niezależnie od tego, jaki był wkład wysłannika z Bizancjum w wypracowanie pokoju między Litwą a Moskwą, to rozejm pod Lubuckiem był jego osobistym sukcesem²¹. Wydaje się, że wszyscy zdawali sobie sprawę z kruchości tego pokoju i trudu, w jakim go wypracowano. Aleksey, widząc zmianę polityki patriarchatu względem Rusi (wcześniej Filoteusz popierał działania Aleksego na Rusi) także starał się o jego podtrzymanie. W sytuacji zamrożenia tak gwałtownego konfliktu, jaki od lat istniał między Twerem a Moskwą, każdy wyrażony między stronami gest wymagał niebywałej wręcz subtelności. Mianowany w tych okolicznościach przez Aleksego nowy biskup Tweru, nie mógł być stronnikiem Moskwy, a neutralność

pośrednio zdradza list Filoteusza do metropolity z roku 1371. *Памятники древне-русского канонического права*, [in:] *РИБ*, т. 6: *Приложения*, nr 26, с. 151–152.

¹⁵ Э. Ключ, *Княжество Тверское*, с. 206–207.

¹⁶ В. Кучкин, *Договорные грамоты московских князей XIV века. Внешнеполитические договоры*, Москва 2003, с. 119–168.

¹⁷ А. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы XIV–XV веков*, ч. 1, Москва–Ленинград 1948, с. 47–48.

¹⁸ *Литовский сборник именуемый тверского летописью*, с. 434.

¹⁹ Г. М. Прохоров, *Повесть о Митяе*, с. 16–18.

²⁰ Bezpośrednio o głównym celu misji Cypriana podczas jego pierwszego wyjazdu na Ruś mówi dopiero dokument patriarchy Antoniego z roku 1389. *Памятники древне-русского канонического права*, nr 33, с. 199–200.

²¹ G. Prochorow, choć zauważał nagłość w rozejmie litewsko-moskiewskim, deprecjonował rolę, jaką odegrał w nim Cyprian, uważając, że zjednoczenie polityczne Rusi było dziełem oddolnym. Г. М. Прохоров, *Повесть о Митяе*, с. 27–29. Z kolei J. Meyendorff daje do zrozumienia, że pojednanie Litwy, Tweru i Moskwy raczej nie może być dziełem przypadku i musi się wiązać z osobą Cypriana, który potrafił znaleźć wspólny język z Olgierdem. J. Meyendorff, *Byzantium*, p. 197.

polityczna była absolutnym minimum, na jakie zgodzić się mógł Michał Aleksandrowicz. Gwarancją takiego rozwiązania było to, że podczas uroczystości „postawienia” Eutymiusza na biskupstwo twerskie, patriarszy wysłannik, Cyprian, cały czas przebywał na Rusi²². Założyć więc należy, że Eutymiusz od samego początku nie był w Twerze żadną postacią niepewną, czy też kontrowersyjną.

Okres normalizacji stosunków pomiędzy Twerem a Moskwą nie trwał długo i wkrótce, w 1375 r., Dymitr Iwanowicz poprowadził kampanię przeciwko Michałowi Aleksandrowiczowi. Książę twerski zadrażnił relację z Moskwą, przyjmując tamtejszych zbiegów Niekomata Surożanina oraz Iwana Wieljaminowa²³. Wkrótce obaj udali się do Złotej Ordy, gdzie wystarali się o jarłyk na Wielkie Księstwo Włodzimierskie dla swego nowego protektora²⁴. W ten sposób, mimo zawarcia pokoju między Litwą a Moskwą, rozpoczął się kolejny etap walki Michała Aleksandrowicza i Dymitra Iwanowicza o dominację na Rusi. Imponująca kampania księcia moskiewskiego zakończyła się pogromem Tweru. W końcowej fazie konfliktu Michał obwarował się w swej stolicy i rozpoczął starania o pokój²⁵. Negocjacje dotyczące zaprzestania oblężenia prowadził nowy władca – Eutymiusz²⁶. Fakt oddania w jego ręce tak istotnych pertraktacji dowodzi, że biskup cieszył się dużym zaufaniem twerskiego władcy. W wyniku jego rokowań zawarto pokój i podpisano słynny „dogovor” 1375 r.²⁷ Jego warunki dla Tweru wydawały się być wręcz hańbiące. Z pretendenta do tronu włodzimierskiego książę twerski spadł do rangi „młodszego brata” wielkiego księcia moskiewskiego. Wynikające z tego zobowiązania oznaczały, że Michał popadł względem Dymitra w stosunek lenny²⁸.

Konflikt z 1375 r. niósł ze sobą jeszcze jedną istotną konsekwencję. Zniszczył on wszelkie działania na rzecz pokoju, jakie na Rusi czynił Cyprian²⁹. W oczach Bizancjum Michał Twerski został wciągnięty do wojny z podpuszczenia Genui (zdradzał to udział Niekomata z Suroża) oraz Złotej Ordy, co było całkowicie sprzeczne z interesami cesarstwa, na czele którego stała opcja przeciwna wpływom tej włoskiej republiki kupieckiej. Wysłannik Filoteusza, obserwując jak przez Michała Aleksandrowicza upadała na Rusi cała koncepcja polityczna Konstantynopola, mógł nabrać wobec twerskiego władcy jak najbardziej uzasadnionych uprzedzeń³⁰. Oprócz klęski politycznej i militarnej wojna z roku 1375 popsuła relacje księcia Michała z Cyprianem. Tego

²² Г. М. Прохоров, *Повесть о Митяе*, с. 28. Choć brak jest bezpośredniego potwierdzenia w źródłach, to E. Klug przypuszcza, że podczas uroczystości konsekuracyjnych Eutymiusza w Twerze u boku Aleksiego obecny był także Cyprian. Э. Ключ, *Княжество Тверское*, с. 208. Jest to bardzo prawdopodobne, gdyż w tym okresie Cyprian bardzo często towarzyszył Aleksemu w jego podróżach po Rusi.

²³ Л. В. Черепнин, *Образование*, с. 577.

²⁴ *Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв. в двух частях*, т. 2, под ред. Б. Д. Грекова, Л. В. Черепнина, В. Т. Пашуто, Москва 1953, с. 217.

²⁵ Э. Ключ, *Княжество Тверское*, с. 212.

²⁶ „(...) и умири их владыка Еуфимий”. *Льготисный сборникъ именуемый тверскою льготисью*, с. 435.

²⁷ Л. В. Черепнин, *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI веков*, Москва–Ленинград 1950, nr 9, с. 25–28.

²⁸ С. М. Соловев, *История России с древнейших времен. 1054–1462*, Кн. 2, т. 3–4, Москва 2001, с. 357–358.

²⁹ R. Skrynnikow dosadnie określil, że wojna z roku 1375 oznaczała klęskę misji Cypriana na Rusi. Р. Г. Скряинников, *Крест и корона*, с. 65.

³⁰ J. Meyendorff, *Byzantium*, p. 198.

ostatniego zaś wkrótce, jeszcze za życia metropolity Aleksego, Filoteusz mianował swoim następcą³¹. Decyzja patriarchy napotkała jednak szereg przeszkód, wśród których jedną z istotniejszych był opór Moskwy³².

Faworytem władcy moskiewskiego był Mitiaj, którego mimo wcześniejszej nominacji Cypriana przez Filoteusza, nowy patriarcha zaprosił do siebie na uroczyste błogosławieństwo na metropolitę kijowskiego i całej Rusi³³. Wkrótce jednak w Konstantynopolu doszło do kolejnego przewrotu i nowym patriarchą został Nil, a podróżujący do stolicy Bizancjum Mitiaj niespodziewanie zmarł w drodze. Mimo tych zmian wysłane z Moskwy poselstwo zdołało doprowadzić do tego, że nowy patriarcha anulował decyzję Filoteusza względem Cypriana, a nowym metropolitą Kijowskim został towarzyszący Mitiajowi w podróży Pimen³⁴. Ponieważ Cyprian nie zamierzał rezygnować ze swoich praw, między nim a Pimenem rozpoczęła się walka, która zapoczątkowała w dziejach ruskiej cerkwi okres blisko 9 letniego zamętu³⁵.

Wrogość między Michałem Aleksandrowiczem, a Eutymszem zaistniała właśnie w okresie „cerkiewnej smuty” i związana była z postaciami Cypriana oraz Pimena. Wskazuje na to przytaczana już wcześniej bezpośrednia wzmianka *Latopisu Twerskiego* z roku 1387, dotycząca niechęci księcia do władzy i udania się Eutymsza do monasteru św. Mikołaja. Bardzo ważna jest informacja ją poprzedzająca: „Той же осени князь великій Василей ДмитрИевичъ изъ Орды ыбѣгль (...) пріде на Москву; а с ним ис Кіева пріиха мтрополитъ Кипріан и не пріал его князь великій”. Dopiero po tym zdaniu następuje: „Той же зыми князь великій Михайло не захотѣ владыки; он же иде въ монастырь къ святому Николѣ надъ ручаем”³⁶.

Nie był to pierwszy przypadek, gdy Dymitr Iwanowicz odmówił Cyprianowi prawa do pełnienia funkcji „metropolity Kijowa i całej Rusi”. Zaraz po śmierci Aleksego (1378) władca moskiewski bezpardonowo pozbawił Cypriana złudzeń, co do zaakceptowania jego osoby w Moskwie³⁷. Jego pretendentem, jak już wspomniano, był wówczas Mitiaj, który nie dożył nominacji na metropolitę. Wybór w jego miejsce Pimena nie był konsultowany z Dymitrem Iwanowiczem, co spowodowało, że mimo synodalnych potwierdzeń³⁸ metropolita ten nie został początkowo w Moskwie uznany³⁹. W okresie rywalizacji między Pimenem a Cyprianem wydarzył się drobny epizod,

³¹ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, с. 214.

³² J. Meuschen, *Византизм*, р. 199.

³³ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, с. 226–243; А. В. Карташев, *Очерки*, с. 323–333.

³⁴ Г. М. Прохоров, *Повесть о Митяе*, с. 91–101.

³⁵ Макарий, *История Русской церкви*, с. 69–78; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, с. 226–262; А. В. Карташев, *Очерки*, с. 323–333; Р. Г. Скрынников, *Крест и корона*, с. 78–86, 95–100; В. И. Петрушко, *История Русской Церкви*, с. 226–262.

³⁶ *Летописный сборник или именуемый тверскою летописью*, с. 444.

³⁷ W liście do Sergiusza z Radoneża i Teodora Symeonowskiego z 23 czerwca 1378 roku, Cyprian skarżył się na uwięzienie i ograbienie jego sług. Zob.: *Послание митрополита Киприана игуменам Сергию и Феодору*, [in:] *Библиотека литературы древней Руси*, т. 6: *XIV – середина XV века*, ред. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко, Санкт Петербург 2005, с. 412–413.

³⁸ W roku 1380 po zbadaniu sprawy i sędzie zdecydowano o tym, że wybór Cypriana za życia Aleksego był niezgodny z prawem. Tylko dzięki pobliżowości konsylium arbitralnego pozostawiono Cyprianowi tytuł metropolity Małej Rusi i Litwy, a Pimena uznano i zatwierdzono na stanowisku metropolity Kijowa i Wielkiej Rusi. *Памятники древнерусского канонического права*, [in:] *РИБ*, т. 6: *Приложения*, nr 30, с. 165–184.

³⁹ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, с. 249.

podczas którego Cyprian uzyskał akceptację w Moskwie. Miało to miejsce w latach 1381–1382 i zakończyło się opuszczeniem miasta przez hierarchę w momencie najazdu Tochtamysza. Jednak szybko po tym wydarzeniu kosztem Cypriana do łask Dymitra Iwanowicza powrócił Pimen⁴⁰.

Człowiek ten w latach 1381–1382, mimo że był uznawanym przez patriarchę metropolitą Kijowa i Wielkiej Rusi, znajdował się na wygnaniu, a jednym z miejsc jego pobytu był Twer⁴¹. Co ciekawe, *Latopis Twerski* między informacją o przybyciu Cypriana do Moskwy a wygnaniem z niej Pimena, zawiera interesującą informację „В лѣто 6890 позлотилъ князь великій Михаилъ верхъ у святого Спаса в Твери”⁴². Świątynie ruskie wieńczone są kopułami, których wygląd i liczba niesie z sobą konkretnie przesłanie ideologiczne, a złoty kolor w kulturze bizantyńsko–ruskiej jest barwą oznaczającą majestat i potęgę⁴³. Książę Michał działaniem tym niejako przygotował jedną z głównych świątyń miasta na przybycie legalnego, uznawanego przez patriarchat metropolity. Było to wymowne przygotowanie miejsca, a więc być może plany władcy twerskiego nie ograniczały się tylko do zdobycia przychylności wygnanego z Moskwy Pimena, ale zakładały nawet przeniesienie rezydencji metropolity Kijowa i Wielkiej Rusi do Tweru. Owo działanie wcale nie musiało być mrzonką, albowiem w swych aspiracjach do tronu wielkoksiążęcego władca twerski opierał się na Złotej Ordzie. Zaraz po najeździe Tochtamysza na Ruś i spustoszeniu przez niego Moskwy, Michał Aleksandrowicz rozpoczął starania o jarłyk wielkoksiążęcy⁴⁴. Strategia ta zmierzała do otwarcia kolejnego etapu rywalizacji moskiewsko–twerskiej i była zupełnie odrębna od wizji politycznej Cypriana, co już samo w sobie zbliżało Michała Aleksandrowicza do Pimena. Należy przypuszczać, że w sferze polityki kościelnej twerski książę musiał w jakimś stopniu opierać się na opiniach swego biskupa, który mógł wskazać na Pimena jako osobę, którą warto wspierać. Wobec poparcia patriarchy, jakim cieszył się Pimen, było to posunięcie logiczne i mało ryzykowne.

Jednakże w trakcie wspomnianego najazdu Tochtamysza Cyprian uciekł z Moskwy i przez moment również schronił się w Twerze. Miasto to było więc przez pewien czas siedzibą dwóch zwalczających się metropolitów. Dla nich osobiście nie mogła to być komfortowa sytuacja, więc i Michałowi trudno było prowadzić względem nich jakąś skuteczną grę polityczną. Wkrótce jednak okazało się, że mimo starań księcia twerskiego Pimen nie zamierzał wiązać z nim swoich nadziei na sukces w walce z Cyprianem. Decydujące okazało się poparcie ze strony patriarchy Niła, który naciskał na wielkiego księcia Dymitra Iwanowicza, aby przyjął prawowitego metropolitę, a przestał popierać Cypriana⁴⁵. Władca moskiewski być może obawiając się, że w Twerze kreowana jest jakaś dalekosiężna polityka cerkiewna, chętnie przyjął do serca napomnie-

⁴⁰ Г. М. Прохоров, *Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Статьи*, Санкт–Петербург 2000, с. 265–267.

⁴¹ М. Д. Присёлков, *Троицкая летопись*, с. 413.

⁴² *Летописный сборник именуемый тверскою летописью*, с. 441.

⁴³ А. Андрусiewicz, *Цивилизация росыjsка*, т. 1: *Цивилизация староруска*, Warszawa 2004, s. 156–157.

⁴⁴ Tochtamysz w 1382 r. dał Michałowi Aleksandrowiczowi jarлык. *Летописный сборник именуемый тверскою летописью*, с. 442; Э. Кляг, *Княжество Тверское*, с. 220.

⁴⁵ Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, с. 250.

nia patriarchatu i zaprosił Pimena do swej stolicy. Wezwanie Pimena do Moskwy po zakończeniu tatarskiego najazdu pokazało, że popieranie go przez Michała Aleksandrowicza było bezproduktywne, a mogło tylko popsuć relacje z Cyprianem. Bez względu na to, kto stał za pomysłem zaproszenia Pimena do Tweru (a raczej nie mogło odbyć się to bez zachęty ze strony Eutymiusza), czas pokazał, że zamysł ten był zły.

Latopisy informują o apogeum wrogości między Eutymiuszem a Michałem Aleksandrowiczem pod rokiem 1387. Sytuacja polityczna Tweru była wówczas zupełnie inna niż przed kilku laty. Poparcie Tochtamysza szybko okazało się iluzją gdyż już w 1384 r. władca Złotej Ordy dał jasną deklarację, że nie będzie faworyzował Tweru. Mimo że przez kolejne trzy lata w Saraju przebywał syn Michała, Aleksander, to księciu twerskiemu nie udało się skonstruować antymoskiewskiej koalicji w oparciu o Złotą Ordę. W zasadzie więc, jak przed laty zauważył Władimir Borzakowski, w roku 1386 nastąpił kres mocarstwowych ambicji Tweru. Ustały one miejsca rozważnej polityce zbliżenia się do dawnego wroga – Moskwy⁴⁶.

Porzucenie zapędów do tronu wielkksiążęcego i normalizacja stosunków z Moskwą były posunięciami przemyślanymi i koniecznymi. W roku 1385 Dymitr Iwanowicz pokonał Riazan, a w dwa lata później rozpoczął walkę z Nowogrodem⁴⁷. Widać było wyraźnie, że państwo moskiewskie otrząsnęło się po klęsce zadanej przez Tochtamysza i wracało na wypracowaną wcześniej pozycję hegemonu. Pozbawiony poparcia Złotej Ordy Twer nie mógł konkurować z taką siłą, tym bardziej, że już od pewnego czasu jego naturalnym sojusznikiem w walkach z Moskwą przestała być Litwa. Na domiar złego dawny sprzymierzeniec rozpoczął politykę zbliżenia względem Dymitra Iwanowicza. Był to efekt działań Cypriana, który nie porzucił odziedziczonej po Filoteuszu polityki zjednoczenia świata ruskiego pod egidą Litwy i Moskwy. Przez lata rywalizacji z Pimenem hierarcha ten wiele czasu spędził w Wielkim Księstwie Litewskim co pozwoliło mu na zawarcie wielu cennych przyjaźni politycznych⁴⁸. Umożliwiły one podjęcie próby zbliżenia Wilna i Moskwy do siebie, czego efektem była misja dyplomatyczna posłów z Litwy, którzy towarzyszyli Wasylowi Dmitrowiczowi w jego powrocie do ojcowizny. Choć samemu Cyprianowi nie dało to jeszcze upragnionej akceptacji w Moskwie, to zainicjowano sojusz, którego zwieńczeniem w omawianym okresie było małżeństwo Wasyla Dmitrowicza z Zofią Witoldówną w 1391 r.⁴⁹

Sprawa Cypriana nie była jeszcze formalnie uregulowana, ale nie brakowało już symptomów, że ostatecznie zwycięży on w sporze z Pimenem. Pozycja Pimena na Rusi nigdy nie była zbyt mocna, a szczególnej deprecjacji ulegać zaczęła od momentu, gdy pod wpływem donosów Dionizego Suzdalskiego oraz Cypriana Konstantynopol postanowił bliżej przyjrzeć się jego osobie. W tym celu znad Bosforu na Ruś skierowano specjalnych wysłanników patriarchy, którymi byli Mateusz z Adrianopola i Ni-

⁴⁶ В. С. Борзаковский, *История Тверского княжества*, Санкт-Петербург 1876, с. 168.

⁴⁷ *Очерки истории СССР*, с. 229–230.

⁴⁸ Т. М. Трајдос, *Метрополици кижовцы*, с. 215.

⁴⁹ J. Meyendorff, *Byzantium*, p. 244.

kander z Ganos⁵⁰. Efektem ich działania było wezwanie pod koniec 1384 r. Pimena na sąd do Konstantynopola⁵¹. Sprawa rozstrzygnięcia sporu między Cyprianem a Pimenem z różnych powodów zaczęła się przeciągać. Gdy Pimen zaczął czuć, iż traci grunt pod nogami, podjął irracjonalne kroki. W takich bowiem kategoriach należy postrzegać mającą miejsce na przestrzeni lat 1386 i 1387 wspólną z Teodorem Symeonowskim ucieczkę z Konstantynopola na obszary kontrolowane przez Turków i kierowanie stamtąd skarg i obelg na cesarza i patriarchę⁵². Gdy tylko wieści o działaniach Pimena dotarły na Ruś, nie mogły być odebrane inaczej jak awanturnictwo. W takiej sytuacji, mający już w pewnym stopniu zepsute relacje z Cyprianem książę twerski musiał zdecydowanie zademonstrować odrzucenie poparcia Pimena. Najlepszą ku temu okazją było odrzucenie propimienowskiego biskupa Eutymiusza. Decyzja ta była jak najbardziej trafna, gdyż w roku 1388 Pimen powrócił do Moskwy, ale jak notuje źródło „безъ исправы”⁵³, czyli jego status nadal pozostawał w zawieszeniu. Pozwoliło mu to na krótki okres sprawowania funkcji metropolity, ale już w roku następnym nowy patriarcha Antoni jawnie opowiedział się za Cyprianem, któremu po latach przywrócono tytuł metropolity kijowskiego i całej Rusi⁵⁴.

Zgony Dymitra Dońskiego i Pimena, które nastąpiły na przestrzeni roku 1389 otworzyły Cyprianowi możliwość nieskrępowanego pełnienia swej kościelnej funkcji⁵⁵. Przez lata swej obecności na Rusi udało mu się zbudować dobre stosunki zarówno z władcami Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak i z Wasylem Dmitrowiczem. Między Litwą a Moskwą wciśnięty był Twer, którego książę w takiej sytuacji geopolitycznej musiał za wszelką cenę zadbać o jak najlepsze relacje z metropolitą. Nawet jeżeli Eutymiusz wykonywał polityczne plany swego władcy, jeżeli dotychczas współpraca między władzą a księciem była poprawna, to w przypadku zwycięstwa Cypriana nad Pimenem, Michał Aleksandrowicz musiał zatrzeć ślady niedawnego poparcia dla Pimena i poświęcić osobę swego biskupa.

*

Marcin Grala, *Bishop of Tver Euthymios' trial. Contribution to research on political orientation of leaders of Rus' in the 14th and 15th c.*

In the 1390, at the initiative of Prince Mikhail Alexandrovich of Tver, a trial was held over Tver bishop Euthymios. Metropolitan Kiprian, who arrived in town, proceeded to dismiss the local bishop, appointing Arseniy in his place. The entire situation was described briefly by sources, but its closer analysis gives an occasion to consider many essential subjects of Ruthenian history at the turn of the 14th and 15th c. The main focus point of this text is the personality of Euthymios, as well as an attempt to define

⁵⁰ Ibidem, p. 233–234.

⁵¹ М. Д. Присёлков, *Троицкая летопись*, с. 428.

⁵² *Памятники древне-русского канонического права*, nr 33, с. 217–218.

⁵³ М. Д. Присёлков, *Троицкая летопись*, с. 433.

⁵⁴ *Памятники древне-русского канонического права*, nr 33, с. 225–226.

⁵⁵ А. В. Карташев, *Очерки*, с. 333.

his possible guilt. These efforts are also an occasion to present Tver ruler's politics regarding the Orthodox Church, during his rivalry with Moscow and to show the environment of Kiprian's supporters, who were backing him up through the period of his efforts for recognition of his metropolitan dignity. The paper is dedicated to the trial over Tver bishop and constitutes a contribution to the research of political orientation of Ruthenian bishops of that period.

*

Марчин Граля, Суд над тверским епископом Евфимием. К вопросу политической ориентации русских владык на рубеже XIV и XV вв.

В 1390 г. по инициативе тверского князя Михаила Александровича дошло до суда над тверским епископом Евфимием. Прибывший в город митрополит Киприан низложил местного епископа и поставил на его место Арсения. Эти события в источниках описаны в общих чертах, но их внимательный анализ позволяет проследить важные аспекты истории Руси рубежа XIV и XV вв. Главное внимание в статье посвящено личности Евфимия и попытке определения его возможной вины. Анализируется церковная политика тверского правителя в контексте его борьбы с московским княжеством, а также характеризуется ближайшее окружение Киприана, которое поддерживало митрополита во время его утверждения на высшей церковной должности. Статья затрагивает вопрос суда над тверским епископом Евфимием и проблему политической ориентации русских владык указанного периода.

Elżbieta Cukier
(Kraków)

BIZANTYŃSKIE WZORCE PSALTERZA KIJOWSKIEGO NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH MINIATUR

Psalterz Kijowski jest najwcześniejszym ruskim psalterzem w grupie kilkunastu zachowanych zbiorów psalmów wschodniochrześcijańskich z miniaturami na marginesach. Pierwowzorów psalterzy ruskich należy szukać wśród psalterzy bizantyńskich z IX–XIV w., z których do dziś przetrwało dziewięć egzemplarzy. W artykule zanalizowano miniatury do ps. 22[21], 13–19 w Psalterzu Kijowskim i w jego bizantyńskich poprzednikach, wśród nich przedstawienia Chrystusa otoczonego przez mężczyzn z głowami psów, Chrystusa otoczonego przez mężczyzn z rogami byków, sceny Przybicia do krzyża i Rozdzielenia szat. Podobieństwo miniatur Psalterza Kijowskiego i kodeksów bizantyńskich wskazuje na to, że twórca ruski mógł traktować ilustracje bizantyńskie jako wzory ideowe, opierając się na tych samych komentarzach, pochodzących jeszcze z V w. m.in. Teodoreta z Cyru. Na podstawie omówionych miniatur Psalterz Kijowski wydaje się szczególnie przypominać Psalterz Chłudowa z IX w., Psalterz Teodora z 1066 r. i Psalterz Barberinich z XI w. W Psalterzu Kijowskim i w wymienionych psalterzach bizantyńskich te same sceny zamieszczone są we wszystkich omawianych przez autorkę wersach.

Psalterz Kijowski, ilustrowany ponad 300 miniaturami, zgodnie z tekstem kolofonu, napisany został w 1397 r. w Kijowie przez protodiakona Spirydiona na zlecenie smoleńskiego biskupa Michała¹. Jest to najwcześniejszy psalterz ruski wśród kilkunastu zachowanych psalterzy wschodniochrześcijańskich z miniaturami na marginesach, których bizantyński pierwowzór powstał w IX w.² W tym systemie ilustracji miniatury stanowią nie tylko obrazową interpretację poszczególnych wersetów, ale nawiązują również do tekstów egzegetycznych i komentarzy. Późniejsze psalterze ruskie ilustrowane w ten sposób to Psalterz Uglicki z 1485 r. oraz grupa dziesięciu tzw. Psalterzy Godunowskich z przełomu XVI i XVII w.³

¹ Оригинал в: Российская Национальная Библиотека, Собрание рукописей Общества любителей древней письменности и искусства, Шифр F6. Faksimilowa edycja psalterza, zob.: Г. И. Вздорнов, *Киевская Псалтирь 1397 года. Исследование о Киевской Псалтири*, в 2–х тт., Москва 1978.

² Zob.: S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques de 15 psautiers médiévaux à illustration intégrales issues du texte*, Paris 1978 (tablice synopyczne w pracy wydane na nienumerowanych stronach); *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*, [katalog wystawy w Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku], red. H. C. Evans, New York 2004, kat. 161.

³ Szczegółowe zestawienie miniatur psalterzy ruskich zob. w: Н. Н. Розов, *О генеалогии русских лицевых псалтирей*

Wiadomo, że *Psalterz Kijowski* w XVI w. trafił do Wilna, w II połowie XIX w. – do Warszawy, a następnie do Petersburga. W 1861 r. pisał o nim Józef Kraszewski, a później przyciągnął on uwagę takich badaczy, jak Fiodor Busławajew (Фёдор Буслаев), Nikodem Kondakow (Никодем Кондаков), Nikolaj Pokrowski (Николай Покровский)⁴. Mimo danych w kolofonie, nie rozwiązano dotychczas ostatecznie kwestii środowiska powstania tego wyjątkowego rękopisu. Sprawę utrudnia fakt, że na Rusi brak jest porównywalnych z *Psalterzem Kijowskim* manuskryptów⁵. Spora grupa badaczy przychyliła się do opinii, że *Psalterz* związany jest ze środowiskiem kijowskim, np. Pawło Żołtowski (Павло Жолтовський)⁶, Nikolaj Rozow (Николай Розов)⁷, Małgorzata Smorąg-Różycka⁸, Paweł Miedwiediew (Павел Медведев)⁹. Z kolei inni badacze, np. Gerold Wzdornow (Герольд Вздорнов)¹⁰, Olga Popowa (Ольга Попова)¹¹ twierdzą, że rękopis związany jest ze środowiskiem moskiewskim. Pewne jest natomiast, że *Psalterz Kijowski* ma wiele cech wspólnych z zachowanymi psalterzami greckimi, a specjaliści już kilkadziesiąt lat temu interesowali się problemem jego bizantyńskiego pierwowzoru. W 1955 r. Dorothy Miner w opracowaniu o bizantyńskim psalterzu w kolekcji Walters Art Gallery w Baltimore (W. 733) zauważyła jego zbieżności z *Psalterzem Kijowskim*¹². Badaczka uznała, że oba manuskrypty pochodzą od tego samego greckiego pierwowzoru z połowy XI w., a spośród zachowanych egzemplarzy bizantyńskich, *Psalterz Baltimorski* wykazuje największe podobieństwo do XI-wiecznych *psalterzy Teodora* czyli *Londyńskiego* (British Library, Add. 19352) i *Barberini* (Rzym, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS Barb. gr. 372)¹³. Z kolei Wiera Lichaczowa (Вера Лихачёва) w opracowaniu o manuskryptach Konstantynopola XI w., wspomniawszy jedynie o ustaleniach D. Miner, uznała, że *Psalterz Kijowski* może być kopią bliżej nieokreślonego psalterza ze skryptorium w klasztorze Studion, a pod względem stylu najbardziej przypomina *Psalterz Londyński* i *Ewangeliarz* z Biblioteki Narodowej w Paryżu (graec. 74)¹⁴. Potwierdzeniem tych ustaleń mogą okazać się również miniatury do ps. 22 [21]. Niestety nie są zachowane miniatury do omawianych tutaj wersów w *Psalterzu z Baltimore*.

XIV–XVI st., [in:] *Древнерусское искусство: художественная культура Москвы и прилегающих к ней княжеств XIV–XVI вв.*, ред. О. Подбедова, Москва 1970, s. 226–257.

⁴ Zob.: Г. И. Вздорнов, *Исследование о Киевской Псалтири*, s. 148.

⁵ W nienależącym do omawianej grupy, wcześniejszym o ok. 100 lat, powstałym w końcu XIII w. w Nowogrodzie, *Psalterzu Symeona* (Государственный Исторический Музей, шифр Худ. 3), zdobionym 119 ilustracjami, zamieszczono zarówno miniatury na marginesach, jak i kilka całostronicowych ilustracji, zob.: *Altrussische Buchmalerei 11. bis Anfang 16. Jahrhundert*, ed. O. Popowa, Leningrad 1984, il. 12–15.

⁶ П. М. Жолтовський, *Мініатюра XIV – першої половини XVII століття*, [in:] *Історія українського мистецтва*, т. 2, ред. М. П. Бажан, Київ 1967, s. 321–324.

⁷ Н. Н. Розов, *О генеалогии русских лицевых псалтирей*, s. 226.

⁸ M. Smorąg-Różycka, *Ewangeliarz Ławryszewski*, Kraków 1999, s. 68.

⁹ *Byzantium. Faith and Power*, kat. 160.kat. 161.

¹⁰ Г. И. Вздорнов, *Исследование о Киевской Псалтири*, s. 148–149.

¹¹ *Altrussische Buchmalerei*, kat. 68.

¹² D. Miner, *The „Monastic” Psalter of the Walters Art Gallery*, [in:] *Late Classical and Medieval Studies in Honor in of Albert Mathias Friend Jr.*, ed. K. Weitzmann, Princeton 1955, p. 232–253. Autorka datuje *Psalterz z Baltimore* na ok. 1100 r., obecnie datowanie to jest nieaktualne, a powszechnie uznaje się, że powstał on w ostatniej ćwierci XIII w. Zob. m.in.: *Byzantium. Faith and Power*, kat. 160.

¹³ D. Miner, *The „Monastic” Psalter*, p. 237. Tę opinię potwierdziła O. Popowa, zob.: *Altrussische Buchmalerei*, s. 19. Opracowanie *Psalterza Londyńskiego*, zob.: S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, t. 2: *Londres Add 19352*, Paris 1970.

¹⁴ В. Д. Лихачева, *Искусство книги. Константинополь XI век*, Москва 1976, s. 92–94.

W *Psalterzu Kijowskim* psalm 22[21], 13 „Обыдоша мя телци мнози оунци тоучнии одержаша мя” („Otacza mnie mnóstwo cielców, osaczają mnie byki Baszanu”¹⁵) opatrzony został sceną z Chrystusem wśród żołnierzy z rogami byków (fol. 27 v) [ilustr. 1]. Błogosławiący Chrystus, trzymający rotulus, ukazany jest pomiędzy czterema uzbrojonymi w włócznie, miecze i tarcze mężczyznami, z głów których wyrastają rogi. Po obu stronach Chrystusa stoi dwóch mężczyzn. Para stojąca po prawej stronie Chrystusa nosi zbroje, płaszcze i serwule, natomiast po lewej – krótkie tuniki i serwule. Jedynie w dwóch bizantyńskich psalterzach zachowane są miniatury do omawianego wersu¹⁶. W *Psalterzu Barberinich* z XI w. (fol. 37 r) do wersu trzynastego odnosi się miniatura z Chrystusem błogosławiącym pośród byków i byko-ludzi [ilustr. 2]¹⁷. Na prawo od błogosławiącego Chrystusa z rotulusem, ukazanego w pozycji siedzącej, widoczny jest człowiek z głową byka oraz byk, natomiast po lewej stronie – dwa byki z twarzą

Do kolejnego ilustracji w *Psalterzu Kijowskim* wers 14 „Обидоша мя мнози, сънем доукавие въскрѣсѣша мѣ” („Otacza mnie mnóstwo psów, zabrają mi rozum, wstanie mi”) [ilustr. 3].

Do kolejnego ilustracji w *Psalterzu Kijowskim* wers 14 „Обидоша мя мнози, сънем доукавие въскрѣсѣша мѣ” („Otacza mnie mnóstwo psów, zabrają mi rozum, wstanie mi”) [ilustr. 3]. W *Psalterzu Teodora* czyli *Leandryjskim* z 1066 r. (fol. 22 v)¹⁸ Twój w inskrypcji zidentyfikowano byki jako Hebrajczyków („szczęści Fibraty”) Chrystusem otoczonym przez mężczyzn z psimi głowami i „Przybiciem do krzyża” (fol. 28 r) [ilustr. 4]. W pierwszej ilustracji, stojącego pośrodku błogosławiącego Chrystusa otacza czterech uzbrojonych w dzidy i tarcze mężczyzn z głowami psów [ilustr. 5]. Ubrani są w krótkie tuniki, na nogach noszą serwule, a swoje otwarte pyski kierują ku Chrystusowi. Miniatura ta przypomina w treści i kompozycji ilustracje w trzech psalterzach greckich, lecz we wcześniejszych rękopisach Chrystus jest otoczony przez żołnierzy trzymających zwierzęce maski, a ponadto oprawcy zidentyfikowani są jako Hebrajczycy.

W *Psalterzu Chtudowa* (fol. 19 v) jeden z mężczyzn uzbrojony jest w pałkę, którą unosi do góry¹⁹, a kompozycja opatrzona jest inskrypcją „ΕΒΡΑΙΟΙ ΟΙ ΛΕΓΟΜΕΝΟΙ ΚΥΝΕΣ” („Hebrajczycy zwani psami”) [ilustr. 6]. W *Psalterzu Teodora* (fol. 23 r) inskrypcja brzmi: „κύνες” („psy”) oraz „οι Εβραίοι” („Hebrajczycy”) [ilustr. 7]. Z kolei w scenie „Przybicia do krzyża” w *Psalterzu Kijowskim*, ukazanych jest dwóch mężczyzn w krótkich tunikach wbijających gwoździe w ręce i nogi odzianego w perizonium Chrystusa [ilustr. 4 i 8]. Powyżej umieszczono napis „Распят(ь)е”. Ta sama scena odnosi się do wersu 17 w trzech bizantyńskich rękopisach²⁰. W *Psalterzu Chtudowa*

¹⁵ Cytaty biblijne w języku polskim za: *Biblia Tysiąclecia*, wyd. 3 popraw., Poznań–Warszawa 1990, s. 585–587.

¹⁶ Wiadomo, że w *Psalterzu Chtudowa* z IX w. (Moskwa, Государственный Исторический Музей, Шифр 129 D) miniatura została wycięta (fol. 19 v), zob.: М. В. Щепкина, *Миниатюры Хлудовской псалтыри*, Москва 1977 (wydanie faksymilowe).

¹⁷ Zob.: J. Marrow, *Circumdedeunt me canes multi: Christ Tormentors in Northern European Art of the late middle ages and early renaissance*, „The Art Bulletin”, 59, 1977, p. 171, ilustr. 6. Na tym samym folio umieszczono też ilustrację wersu 17.

¹⁸ Zob.: S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers*, fig. 40, pl. 14, s. 23 (opis).

¹⁹ Bardzo podobna ilustracja zamieszczona została w *Psalterzu Barberinich* (fol. 37 r), zob.: J. Marrow, *Circumdedeunt me canes*, p. 171, ilustr. 6.

²⁰ Niestety miniatura w *Psalterzu Barberinich* (Rzym, Biblioteka Watykańska, MS Barb. gr. 372) znana jest mi jedynie z opisu, zob.: S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques*.

(fol. 20 r) przedstawiono trzech mężczyzn przybijających ręce i stopy Chrystusa ubranego w błękitne colobium [ilustr. 9]. Inskrypcja umieszczona ponad ilustracją brzmi: „ΟΙ ΑΝΟΜΟΙ ΑΓΟΝΙΖΟΝΤΑΙ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΥΥ ΤΟΥ ΘΥ” („bezbożni walczą przeciw Synowi Bożemu”²¹). Z kolei w *Psalterzu Teodora* (fol. 23 r) widocznych jest czterech mężczyzn przybijających wielkimi młotami stopy i ręce Chrystusa w czerwono-złotym colobium, do krzyża widocznego na wzgórzu Golgota z czaszką Adama [ilustr. 10]. W dwóch innych psalterzach greckich przy wersji 17 brak ilustracji z Chrystusem osaczonym przez psy, zamieszczono w nich natomiast nietypową scenę „Ukrzyżowania–Przybicia do krzyża”²².

Na tym samym fol. 28 r *Psalterza Kijowskiego* zamieszczono scenę „Rozdzielenia szat”, odnoszącą się do ps. 22[21], 19 „Разделиша ризы моя себе, о одежи моеи меташа жребия” („Moje szaty dzielą między siebie i los rzucają o moją suknię.”) [ilustr. 12 i 13]. Pierwowzór tej miniatury zamieszczony jest w siedmiu omawianych bizantyńskich psalterzach. We wszystkich rękopisach widocznych jest dwóch lub trzech siedzących obok siebie mężczyzn²³. W psalterzu ruskim gestykujący mężczyźni siedzą na okrągłych głazach, a ten siedzący pośrodku trzyma na kolanach szatę. W *Psalterzu Chłudowa* (fol. 20 r) żołnierze siedzą na skale o nieregularnym kształcie [ilustr. 14]. Z kolei w *Psalterzu Londyńskim*, pośrodku uzbrojonych w włócznie, miecze i tarcze, siedzących na ziemi żołnierzy, rozłożona jest tunika z rękawami (fol. 23 r) [ilustr. 15]. Inaczej prezentuje się scena w *Psalterzu z Bristolu*, gdzie kompozycja tworzy całość ze wspomnianym „Ukrzyżowaniem–Przybicciem do krzyża”, odnoszącym się do wersu 17 (ilustr. 11). Dwóch mężczyzn z szatą Jezusa znajduje się pod krzyżem stojącym na Golgocie. Przedstawieniu towarzyszą inskrypcje: pod krzyżem „διαμερισμός(ς) τ(ών) ιματί(ων)” („podział szat [himationu]”), a na dolnym marginesie – „Οτι ιματισμόν τ(όν) επάνω τ(ών) ιματί(ων) καλεί, όν επανωφόρι(ον) λέγειν είώθαμε(ν) + Επερλεύαζ(ον) Υάλλοντες” („Ponieważ himationem nazywa się szatę [należącą do] okryć wierzchnich, którą my zwykliśmy nazywać epanoforion [to, co nosi się na wierzchu] + śpiewając sztydził z niego”)²⁴.

Przeprowadzona analiza potwierdza bliskie pokrewieństwo między powstałym na Rusi w końcu XIV w. *Psalterzem Kijowskim*, a jego bizantyńskimi poprzednikami. Miniatury bizantyńskie są na tyle bliskie miniaturom ruskim, że mogły one służyć za model malarzom zdobiącym manuskrypt kijowski²⁵, ale przede wszystkim stanowiły

²¹ Za pomoc w tłumaczeniu greckich inskrypcji i tekstów dziękuję dr Joannie Janik, dr Aleksandrze Kłęczar i dr Agnieszce Heszen z Instytutu Filologii Klasycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

²² W *Psalterzu z Bristolu* z ok. 1000 r. (British Museum, sygn. 40731) na fol. 35 v [ilustr. 11], po obu stronach Chrystusa przybitego do krzyża, który stoi na Golgocie widoczni są mężczyźni na drabinach; jeden z nich zbliża obcęgi do dłoni, a drugi (ledwie widoczny na skrajny strony) – do stóp Ukrzyżowanego. Zob.: S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, t. 1: *Pantocrator 61, Paris: Grec 20, British Museum 40731*, Paris 1966, pl. 49, s. 56 (opis). Prawdopodobnie podobna scena znajduje się w *Psalterzu Synajskim* z XI w. (ilustracja niedostępna).

²³ W *Psalterzu Pantokrator 61* z IX w. (Góra Athos) z obciętej miniatury zachował się tylko jeden żołnierz uzbrojony w tarczę, dźwię i miecz, kierujący się w lewą stronę (fol. 11 v), zob.: S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers*, pl. 1, s. 21. Ilustracje „Rozdzielenia szat” w *Psalterzu Watykańskim*, *Psalterzu Barberinich* i *Psalterzu Synajskim* znam jedynie z krótkiego opisu, zob.: S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques*.

²⁴ S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers*, fol. 35 v, pl. 49, s. 56 (opis).

²⁵ Na taką ewentualność mogłoby wskazywać nasilenie bezpośrednich kontaktów metropolii ruskiej i Konstantynopola w XIV w. (m.in. w czasach metropolity Cypriana).

dla nich wzór ideowy²⁶. Wydaje się, że miniatury do ps. 22[21], 13 i 17 w *Psalterzu Kijowskim* i w psalterzach greckich nawiązują do tych samych komentarzy, m.in. *Interpretatio in Psalmos Teodoreta* z Cyru (393–466)²⁷, gdzie Żydów sprzed męki Chrystusa określono jako cielęta i byki, a po męce – jako psy.

Na podstawie omawianych miniatur do ps. 22[21], szczególnie bliskie ruskiemu psalterzowi wydają się być *Psalterz Chłudowa* z IX w., *Psalterz Londyński* z 1066 r. i *Psalterz Barberinich* z XI w. W *Psalterzu Kijowskim* i w wymienionych psalterzach bizantyńskich te same sceny zamieszczone są we wszystkich omawianych przeze mnie wersach²⁸.

*

Elżbieta Cukier, *Byzantine forerunners of the Kiev Psalter on examples of chosen miniatures*

The Kiev Psalter is the earliest Ruthenian psalter in the group of several Orthodox psalters with illustrations in the margins. The forerunners of Ruthenian psalters can be found among nine existing Byzantine psalters from the 11th–14th c. In the article, the miniatures for ps. 22[21], 13–19 in the *Kiev Psalter* and in its Byzantine precursors, were described and analysed. Among them were depictions of Christ surrounded by the dog-headed men, Christ surrounded by men with bulls' horns, *Christ nailed to the cross*, *Soldiers dividing the Christ's clothes*. A great similarity between illustrations of Ruthenian and Byzantine manuscripts can serve as evidence, that Ruthenian copyist may have treated Byzantine illustrations as models and accept the same comments from the 5th c. (for ex. Theodoretus Cyrensis). The described illustrations of *Kiev Psalter* especially resemble the miniatures in *Chludov Psalter* from the 9th c., *Theodor Psalter* from the year 1066 and *Barberini Psalter* from the 11th c. In these four psalters, all the verses mentioned here are illustrated by similar miniatures.

*

Ельжбета Цукер, *Византийские образцы Киевской Псалтыри на примере избранных миниатюр*

Киевская Псалтырь является наиболее ранней русской псалтырью среди нескольких сохранившихся восточно-христианских псалтырей с миниатюрами на полях. Первообразцы русских псалтырей надо искать среди византийских псалтырей IX–XIV в., из которых сохранилось девять экземпляров. В статье анализируются миниатюры к псалмам 22 [21], 13–19 *Киевской Псалтыри*

²⁶ L. Kalinowski, *Treści ideowe sztuki przedromańskiej i romańskiej w Polsce*, [in:] *Studia źródłoznawcze*, 10, 1965, s. 1–32 (reprint w: *Speculum Artis. Treści dzieła sztuki średniowiecza i renesansu*, Warszawa 1989, s. 13–56).

²⁷ Zob.: *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, t. 80, ed. J. P. Migne, Paris 1857–1866, p. 113–117.

²⁸ Jak twierdzą badacze, ilustracje z trzech pochodzących z IX w. psalterzy z ilustracjami na marginesach – *Psalterza Pantokratora 61*, *Psalterza Chłudowa*, *Psalterza Paryskiego* (Paryż, Bibliothèque National, gr. 20) – mogły być kopiowane przez miniaturzystów zdobiących psalterze w XI w., zob. m.in.: В. Д. Лихачева, *Искусство книги*, с. 96.

и миниатюры в её византийских образцах, среди них: представления Христа, окруженного мужчинами с головами псов; Христа, окруженного мужчинами с головами быков; сцены *Прибития к кресту* и *Дележа одежды*. Большое сходство миниатюр *Киевской Псалтыри* и византийских кодексов показывает, что русский мастер мог использовать византийские миниатюры как образцы, опираясь на те же, что и в византийских кодексах, комментарии, подходящие еще с V в., между прочим Феодорита Кирского. Миниатюры *Киевской Псалтыри* к исследуемым псалмам особо напоминают иллюстрации *Хлудовской Псалтыри* с IX в., *Псалтыри Феодора* с 1066 г. и *Псалтыри Барберини* с XI в. В *Киевской Псалтыри* и в упомянутых византийских псалтырях во всех анализируемых мною местах наблюдаем почти идентичные сцены.

илустр. 1. Chrystus wśród żołnierzy z rogami byków, miniatura, 1397 r., *Psalterz Kijowski*, fol. 27 v (wg G. Wzdornowa)

ilustr. 2. Chrystus wśród byków i byko-ludzi, miniatura, XI w., *Psalterz Barberinich*, fol. 37 r (wg J. Marrowa)

ilustr. 3. Chrystus wśród byków i byko-ludzi, miniatura, 1066 r., *Psalterz Teodora*, fol. 22 v (wg S. Der Nersessian)

ilustr. 4. Chrystus wśród mężczyzn z psimi głowami oraz Przybicie do krzyża, miniatura, 1397 r., *Psalterz Kijowski*, fol. 28 r (wg G. Wzdornowa)

ilustr. 5. Chrystus wśród mężczyzn z psimi głowami, miniatura, 1397 r., *Psalterz Kijowski* fol. 28 r (wg G. Wzdornowa)

ilustr. 6. Chrystus wśród mężczyzn ze zwierzęcymi maskami, miniatura, IX w., *Psalterz Chludowa*, fol. 19 v (wg M. Szczepkiny)

ilustr. 7. Chrystus wśród mężczyzn ze zwierzęcymi maskami, miniatura, 1066 r., *Psalterz Teodora*, fol. 23 r (wg S. Der Nersessian)

ilustr. 8. Przybicie do krzyża, miniatura, 1397 r., *Psalterz Kijowski*, fol. 28 r (wg G. Wzdornowa)

ilustr. 9. Przybicie do krzyża, miniatura, IX w., *Psalterz Chludowa*, fol. 20 r (wg M. Szczepkiny)

ilustr. 10. Przybicie do krzyża, miniatura, 1066 r., *Psalterz Teodora*, fol. 23 r (wg S. Der Nersessian)

ilustr. 11. Ukrzyżowanie-Przybicie do krzyża, miniatura, ok. 1000r., *Psalterz z Bristolu*, fol. 35 v (wg S. Dufrenne)

ilustr. 12. Chrystus wśród mężczyzn z psimi głowami, Przybicie do krzyża, Rozdzielenie szat, miniatura, 1397 r., *Psalterz Kijowski*, fol. 28 r (wg G. Wzdornowa)

ilustr. 13. Rozdzielenie szat, miniatura, 1397 r., *Psalterz Kijowski*, fol. 28 r (wg G. Wzdornowa)

ilustr. 14. Rozdzielenie szat, miniatura, IX w. *Psalterz Chludowa*, fol. 20 r
(wg M. Szczepkiny)

ilustr. 15. Rozdzielenie szat, miniatura, 1066 r., *Psalterz Teodora*, fol. 23 r
(wg S. Der Nersessian)

Rafał Korczak
(Łódź)

STOSUNKI BIZANTYŃSKO– MOSKIEWSKIE ZA PANOWANIA MANUELA II PALEOLOGA (1391–1425)

Po 1204 r. nastąpił wyraźny zastój w stosunkach bizantyńsko – ruskich, spowodowany zajęciem Konstantynopola przez krzyżowców. Odrodzenie nastąpiło – co można jednoznacznie zauważyć, dopiero po dojściu do władzy Michała VIII Paleologa. Cesarz bardzo dobrze zdawał sobie sprawę z ówczesnej sytuacji na ziemiach ruskich i począł dążyć do zbliżenia z Mongołami przeciwko Bułgarom i Turkom. Stosunki bizantyńsko – moskiewskie za panowania Manuela II zdominowały sprawy kościelne. Cesarz na tym polu wyręczał się patriarchatem konstantynopolitańskim, który nadal cieszył się dużym autorytetem na Rusi. Bizancjum cały czas oczekiwało od Moskwy przede wszystkim wsparcia finansowego. Z kolei, dla Moskwy tureccy sultani byli odlegli i nie stanowili żadnego zagrożenia. Wszelako ideologia jedności Kościoła, którą głosili ówcześni metropolici, wspierała ją w zbieraniu ziem ruskich. Jednocześnie wielcy kniaziowie utrzymywali poprawne stosunki z Turkami.

Książęta ruscy, przyjmując chrześcijaństwo za pośrednictwem Konstantynopola, nie uzyskali równorzędnego statusu. Stali się tylko, lub aż „przyjaciółmi” cesarstwa bizantyńskiego. Autokrator mógł być tylko jeden. Intensyfikacja wzajemnych relacji na miarę tych, jakie łączyły Bizancjum z Bułgarami i Serbami w pewnym sensie hamowała znaczna odległość geograficzna i rychłe rozbitcie dzielnicowe Rusi. Po 1204 r. nastąpił wyraźny zastój w stosunkach bizantyńsko – ruskich, spowodowany zajęciem Konstantynopola przez wojska IV krucjaty i powstaniem cesarstwa łacińskiego oraz kilku państw postbizantyńskich. Jednocześnie nad Bosforem łacinnicy wybrali własnego patriarchę, który uznał prymat Rzymu, natomiast dotychczasowy patriarcha schronił się w Draczu¹. Sytuację bardzo szybko pogłębiły najazdy mongolskie, które przeszły

¹ Tuż przed upadkiem cesarstwa bizantyńskiego usamodzielniał się Trapezunt dzięki wsparciu z Gruzji. Obok cesarstwa łacińskiego powstały m. in. despotat w Épirze i cesarstwo nicejskie. Wszystkie te państwa rościły sobie pretensje do Konstantynopola. Szybko z gry wypadł Trapezunt. Szerzej o IV wyprawie krzyżowej i jej konsekwencjach dla Bizancjum, zob.: M. Angold, *Czwarta Krucjata*, przeł. B. Spieralska, Warszawa 2006, s. 304; J. Harris, *Byzantium and the Crusades*, London 2003, p. 145–161; Z. Pentek, *Cesarstwo Łacińskie 1204–1261. Kolonialne państwo krzyżowców czy Neobizancjum*, Poznań 2004, s. 266.

przez te tereny kilkanaście lat później². Odrodzenie wzajemnych relacji można jednoznacznie zauważyć dopiero po dojściu do władzy Michała VIII Paleologa i po powrocie nad Bosfor (1261) bazyleusa, jak i patriarchy ortodoksyjnego. Cesarz bizantyński bardzo dobrze zdawał sobie sprawę z ówczesnej sytuacji na ziemiach ruskich i z tego, kto jest tam rzeczywistym suzerenem. Wobec tego począł dążyć do zbliżenia z Mongołami, mogącymi być dobrymi sprzymierzeńcami przeciw Bułgarom i Turkom. Po przeprowadzeniu akcji dyplomatycznej, wydał dwie naturalne córki za mongolskich władców. Do 1272 r. władca Tebryzu, Ilhan Abaka poślubił Marię, zaś Nogaj ze Złotej Ordy – Eufrozynę³. Przy czym dla obydwu nie stanowił problemu fakt, że cesarskie córki pochodziły z nieprawego łoża. Z chwilą zawarcia małżeństwa, obaj stali się cesarskimi zięciami i sojusznikami⁴.

W ciągu następnego stulecia w polityce bizantyńskiej wobec Rusi i Mongołów nie nastąpiła większa zmiana. Należy zwrócić uwagę na to, iż z biegiem lat słabła pozycja cesarstwa bizantyńskiego za sprawą kolejnych wojen domowych, prowadzonych za panowania Andronika II i Andronika III, a także Jana V i Jana VI Kantakuzena, co znacznie nadwyrężyło skarb państwa. Skrzętnie wykorzystywali jego słabość nie tylko sąsiedzi z Bałkanów i Azji Mniejszej, którzy zajmowali tereny przygraniczne, ale również Genua i Wenecja, które przejęły niemal całą kontrolę nad handlem bizantyńskim.

Tymczasem państwo osmańskie powoli rosło w siłę i w połowie XIV w. za Orchana I Gaziego dołączyło do rozgrywek w Bizancjum, popierając w wojnie domowej Kantakuzena. Murad I, który w 1362 r. przejął władzę po Orchanie, bardzo szybko zaczął prowadzić ekspansywną politykę i do 1365 r. przejął kontrolę nad doliną Maricy. W 26 dniu września 1371 r. pokonał władców serbskich, Wukaszyna i Uglieszę, pod Czernomenem. To zwycięstwo pomogło Osmanom w zhołdowaniu w 1372 r. Bułgarii i Dobrudży, zaś kilka miesięcy później samego cesarstwa bizantyńskiego⁵. Ówczesny cesarz Jan V zobowiązał się do płacenia daniny sułtanowi i uczestnictwa w jego wyprawach wojennych, oprócz tego musiał oddać na dwór sułtański jednego z synów jako gwaranta stałości bizantyńskiej polityki wobec suzerena. Od tej pory Osmanowie aktywnie ingerowali w sprawy Bizancjum⁶. Ostatnie lata rządów Jana V to okres pogłębiającego się upadku państwa, w czasie którego władca musiał radzić sobie z buntami najstarszego syna Andronika IV i wnuka Jana VII. Z początkiem 1390 r. cesarz wraz z synem Manuelem II, wziął udział w oblężeniu przez nowego sułtana Bajezyda

² O mongolskich najazdach na Ruś, zob.: B. B. Каргалов, *Внешне-политические факторы развития Руси. Феодальная Русь и кочевники*, Moskwa 1967, s. 264.

³ P. Jackson, *Mongolowie i Zachód*, przeł. A. Kozanecka, Warszawa 2007, s. 220; I. Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 1185–1365, Cambridge 2005, p. 79.

⁴ I. Vásáry, *Cumans*, p. 79.

⁵ J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches von der Gründung des osmanischen Reiches bis zur Eroberung Constantinopels, 1300–1453*, Wien 1827, p. 257–265; H. Inalcik, *Edirne'nin Fetih (1361). Edirne: 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara 1965, p. 137–159; Idem, *Imperium osmańskie. Epoka klasyczna 1300–1600*, przeł. J. Hunia, Kraków 2006, s. 218–219; G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, tłum. pod red. H. Evert-Kappesowej, Warszawa 1966, s. 422–425; E. A. Zachariadou, *The Conquest of Adrianople by the Turks*, „Studi Veneziani”, 12, 1970, p. 211–213; Eadem, *Romania and the Turks (c. 1300 – c. 1500)*, London 1985 (Variorum Reprints).

⁶ H. Inalcik, *Imperium*, s. 218–220; R. Korczak, *Ingerencja Turków osmańskich w sprawy wewnętrzne Bizancjum za panowania Murada I i Bajezyda I*, „Acta Universtatis Łódzensis. Folia historica”, 80, 2005, s. 162–163; G. Ostrogorski, *Dzieje*, s. 422–426.

(1389–1402/3) Filadelfii, ostatniego z miast greckich w Azji Mniejszej. Następnie Manuel przebywał na dworze w Edirne i tam doszła go wieść o śmierci ojca. Nie pytając o zgodę sułtana, opuścił dwór osmański i 16 lutego 1391 r. objął samodzielne rządy⁷. Od razu na nowego cesarza spadły groźby Bajezyda, który zażądał od bazyleusa przyjęcia tureckiego rezydenta z uprawnieniami administracyjnymi i sądowniczymi wobec kupców muzułmańskich na terenie Konstantynopola. Następnie zapłacenie o wiele wyższej daniny oraz ustanowienia specjalnej, wydzielonej dzielnicy dla kupców, wyznających islam. Wszystkie te żądania podparł groźbą najazdu na stolicę bizantyńską. Groźby poskutkowały – cesarz nie mógł dalej zwlekać i przyjął wszystkie postulaty sułtana⁸. Wieść o tym bardzo szybko dotarła do Moskwy.

Tymczasem na przełomie XIV i XV w. ziemie ruskie z braku jedności i pełnej niezależności stanowiły dla Bizancjum problem nie tylko polityczny, ale i religijny. Bizantyńczycy zazwyczaj stawiali na najsilniejszy ośrodek na Rusi. W wyniku zbierania ziem ruskich przez władców moskiewskich i przede wszystkim po podpisaniu unii w Krewie wybór ograniczył się do Moskwy, zaś miejscowa Cerkiew stała się w pewien sposób symbolem jedności ziem ruskich⁹. Na wieść o kolejnych upokorzeniach, jakich doznawał władca Konstantynopola od Turków, z rozkazu Wasyla I, w świątyniach ruskich zaprzestano w dyptychach wymieniać imię cesarza – co czyniono od końca IX w. Wielki książę w liście do patriarchy nie uznawał już bazyleusa za zwierzchnika duchowego, choć nie odcinał się od samego Kościoła greckiego i jego ekumeniczności na Rusi¹⁰. Poczynania Wasyla I spotkały się jedynie z protestem patriarchy konstantynopolitańskiego, zaś dwór bizantyński sprawę pominął milczeniem¹¹. Natomiast słowa i czyny Wasyla I stały się bardzo dobrym pretekstem dla Antoniego IV. Patriarcha, odpowiadając wielkiemu kniaziowi jesienią 1393 r., wyłożył teorię „uniwersalistycznego cesarza” jako głowy całego chrześcijaństwa. Przypomnił główne założenia *Epanagoge* z IX w.¹², mówiące o tym, iż patriarcha interpretuje treść dogmatu, zaś cesarz broni Kościoła. Według *Epanagoge* wyrzec cesarza można się tylko wtedy, gdy ten dopuści się herezji. Cesarz Manuel nazbyt dobrze pamiętał poczynania ojca w tej kwestii i na razie nie myślał o podobnym kroku¹³. Georg Ostrogorski zauważył, że teraz to Kościół opiekował się państwem, zaś do tej pory role były odwrotne: to autokrator własnym autorytetem gwarantował patriarchatowi oparcie i opiekę. Cesarstwo i Kościół stanowiły nierozzerwalną jedność. Ówczesna Cerkiew całej Rusi nie posiadała

⁷ D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium. 1261–1453*, Cambridge 1993, s. 293.

⁸ Ibidem, p. 297.

⁹ J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantine–Russian relations in the fourteenth century*, Cambridge 1981, p. 90–117.

¹⁰ G. Ostrogorski, *Dzieje*, s. 431.

¹¹ Ibidem, s. 431.

¹² Więcej o *Epanagoge*, zob.: J. Scharf, *Photios und die Epanagoge*, „Byzantinische Zeitschrift”, 49, 1956, 2, p. 385–400; A. A. Vasilev, *History of the Byzantine Empire: 324–1453*, Madison 1952, p. 341–342.

¹³ *Letter of Patriarch Anthony*, trans. D. Geanakoplos, [in:] *Byzantium: Church Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes*, Chicago 1984; *Acta Patriarchatus Constantinopolitani, Acta et Diplomata Graeca medii Aevi Sacra et Profana*, v. 2, ed. F. Miklosich, I. Müller, Wien 1862, p. 188–192; D. Obolensky, *Byzantium & the Slavs*, New York 1994, p. 175.

autokefalii i podlegała jurysdykcji Konstantynopola¹⁴, aż do 1448 r. posiadała status jednej z wielu metropolii, raczej mało cenionej¹⁵.

W 1393 r. upadek samego Nowego Rzymu wydawał się czymś rzeczywistym. W Bizancjum nie lękano się już słowiańskich sąsiadów tak niebezpiecznych jeszcze 50 lat wcześniej. Akurat kolejno upadali pod ciosami Bajezyda I, który stał się największym zagrożeniem dla egzystencji państwa Cieśnin. Na przełomie 1393/1394 r., po niefortunnym zjeździe wasali osmańskich w Seresz, sułtan postanowił ostatecznie rozprawić się z Konstantynopolem. Zwołał wojska i przystąpił do blokady miasta, nie mogąc wziąć go szturmem¹⁶. Władca osmański zawiesił blokadę Konstantynopola dopiero w 1396 r., gdy ruszyła przeciw niemu krucjata króla węgierskiego Zygmunta Luksemburskiego¹⁷, zorganizowana na wezwanie papieża Bonifacego IX¹⁸. Bajezyd rozbił armię krzyżowców 25 września pod Nikopolem nad Dunajem, a Zygmunt ratował się ucieczką via Konstantynopol¹⁹. Przy czym należy zauważyć, że oficjalnie Bizancjum nie brało udziału w krucjacie. Po zwycięstwie, sułtan powrócił do blokady bizantyńskiej stolicy. Jednocześnie wojska osmańskie podparte niedawnym zwycięstwem nad krzyżowcami kontynuowały najazdy na ziemie sąsiadów. Między innymi w 1397 r. Turcy po raz pierwszy zdobyli Ateny i ponownie najechali Peloponez²⁰. W takiej sytuacji cesarz wzmógł wysiłki w poszukiwaniu sojuszników przeciwko Turkom. W latach 1397–1398 rozesłał listy, prosząc w nich o wsparcie. W pierwszej kolejności zwrócił się do papieża, królestw Zachodu oraz republik włoskich. Uzyskał niewiele – w większości były to jedynie obietnice, których i tak nigdy nie zrealizowano. Następnym naturalnym wyborem byli Mongołowie jako „wrogowie naszych wrogów”.

Tymczasem w posiadłościach mongolskich narastał konflikt między chanem Złotej Ordy Tochtamyszem a Timurem. W latach 1391–1396 doszło do kilku starć między nimi, z których ostatecznie zwycięsko wyszedł Timur Lenk. Udało mu się zdobyć stolicę Złotej Ordy Saraj i zmusić rywala do ucieczki. Jednocześnie jego wojska płądowały ziemie południowo – ruskie. Mimo to chan oddał Moskwie wielką

¹⁴ Od 1390 r. Cyprian nosił tytuł metropolity Moskwy i całej Rusi. B. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, Lublin 2008, s. 25–26.

¹⁵ Sytuację zmieniło podpisanie unii florenckiej w 1439 r. Ostatecznie, po kilkuletnich kłopotach z wyznaczeniem następcy Izydora Kijowskiego, w XII 1448 r. w Moskwie obrano metropolitą Jana z Riazania. Wówczas Bizancjum nie miało ani prestiżu ani środków, aby na to zareagować. *De facto* metropolita moskiewski i całej Rusi uzyskał autonomię, natomiast autokefalię dopiero w 1589 r. I. Đurić, *Sumrak Vizantij. Vreme Jovana VIII Paleologa*, Beograd 1982, s. 421; O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, przeł. A. Niklewicz, t. 1, Lublin–Rzym 1997, s. 47–90; A. W. Hellebuyck, *Foreign Relations and the End of Byzantium: The Use of Personal Diplomacy During the Reign of Constantine XI Palaiologos (1448–1453)*, Michigan 2006, s. 5–9; D. Obolensky, *Byzantium*, p. 185–186; S. Ruciman, *Wielki Kościół w niewoli. Studium historyczne patriarchatu konstantynopolitańskiego od czasów bezpośrednio poprzedzających jego podbój przez Turków aż do wybuchu greckiej wojny o niepodległość*, przeł. J. S. Łoś, Warszawa 1973, s. 354–355, 363–364.

¹⁶ Bajezyd do Seresz wezwał swoich lenników chrześcijańskich i muzułmańskich. Każdy otrzymał osobne zaproszenie i był przekonany, że spotka się z sultanem w cztery oczy. W trakcie zjazdu prawdopodobnie miało dojść do masakry gości. J. N. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick 1969, s. 72–75; D. M. Nicol, *Last*, s. 297.

¹⁷ Dukas, *Historia Byzantina*, ed. I. Bekker, Bonn 1834, p. 50–51.

¹⁸ R. G. Grant, *Battle as a Visual Journey Through 5000 Years of Combat*, London 2005, p. 122; A. T. Luttrell, *Latin Greece, the Hospitallers, and the Crusades, 1291–1440*, London 1982, ch. XIV, p. 581–582.

¹⁹ Dukas, *Historia Byzantina*, p. 50–51; K. De Vries, *The Lack of a Western European Military Response to the Ottoman Invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohács (1526)*, „The Journal of Military History”, 63, 1999, 3, p. 539–550.

²⁰ D. M. Nicol, *Last*, p. 306–307.

przysługę. Przez następne dwanaście lat Złota Orda przestała być zagrożeniem dla Rusi. Najlepiej wykorzystała to Moskwa. Jak zauważył Dymitryj Obolenski, umocniła się gospodarczo i militarnie oraz zajęła się zbieraniem ziem ruskich²¹. W 1398 r. na Ruś i do samej Moskwy Bizancjum wysłało, podobnie jak na Zachód, kolejne prośby o pomoc i jałmużnę dla obłożonych konstantynopolitańczyków²². W tym samym czasie, gdy cesarz Manuel II prosił po świecie o wsparcie, jego bratanek cesarz – regent Jan VII próbował odsprzedać prawa do Bizancjum królowi francuskiemu Karolowi VI za zamek we Francji i 25 tys. rocznej renty. Karol odrzucił tę wątpliwą ofertę²³ i wsparł jednocześnie Manuela oddziałem 1,2 tys. pod wodzą marszałka Boucicaut.

Na przełomie 1399/1400 r. na północ ruszyło poselstwo bizantyńskie Konstancy-na Raula Paleologa i Teodora Paleologa Kantakuzena, bliskich krewnych cesarza, w celu zdobycia kolejnych funduszy²⁴. Towarzyszył im abp Betlejem Michał, który już wcześniej bawił na Rusi²⁵. Dzięki obecności przedstawicieli rodziny cesarskiej, było to najwyższe rangą poselstwo, które wysłano na ziemie ruskie za panowania Paleologów. Wskazywać mogłoby to na wzrost roli Moskwy i jej znaczenie w dyplomacji bizantyńskiej, ale wyprawa wujów i kuzynów bazyleusa błędnie przy osobistej podróży Manuela II na Zachód. W tym samym czasie ówczesny patriarcha konstantynopolitański Mateusz I w liście do głowy tamtejszego Kościoła ponownie zaapelował o zebranie funduszy dla obrony Konstantynopola²⁶. Jednocześnie zapewniając, iż jest to o wiele godniejszy cel, niżli budowa cerkwi. Nie ma żadnych wiadomości, aby w tym czasie władcy Moskwy udzielili wsparcia militarnego Bizancjum. Poprzestali jedynie na kilkukrotnym przesłaniu darów pieniężnych²⁷. Były one raczej dziękczynieniem za zasługi Kościoła dla wzmocnienia politycznego autorytetu wielkich książąt moskiewskich na Rusi. Oprócz nich zbieraniem funduszy dla Konstantynopola, w odpowiedzi na apel patriarchy, przez cały czas gorliwie zajmował się też ówczesny metropolita kijowski i Wszechrusi Cyprian²⁸. Aż do połowy XV w. Bizancjum było dla Rusi niekwestionowanym ośrodkiem duchowym i administracyjnym, zaś fundusze przesyłane nad Bosfor odgrywały tutaj ważną rolę²⁹. Na przełomie XIV i XV w. niebagatelne znaczenie w interesującej nas problematyce odgrywała kwestia wyboru siedziby i tytułu dla głowy Kościoła ruskiego. Unia krewska pozbawiła Bizancjum możliwości kontroli nad terenami podległymi Litwie. Wobec tego naturalnym wyborem dla Konstantynopola stała się Moskwa³⁰, której „kościelna” pozycja na Rusi od tej pory będzie stale wzrastać.

Tymczasem nadeszło nieoczekiwane wybawienie dla Bizancjum. Oto Timur³¹, po

²¹ D. Obolenski, *The Byzantine Impact on Eastern Europe*, [in:] Idem, *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. Variorum Reprints, London 1982, p. 3.

²² Idem, *Byzantium*, p. 178; G. Ostrogorski, *Dzieje*, s. 432.

²³ G. Ostrogorski, *Dzieje*, s. 431–432.

²⁴ D. Obolenski, *Byzantine*, p. 123–125; Idem, *The Byzantium*, p. 168.

²⁵ Idem, *Byzantine*, p. 299–311.

²⁶ Idem, *The Byzantium*, p. 168–181.

²⁷ Idem, *Byzantine*, p. 3.

²⁸ Ibidem, p. 95–96.

²⁹ Idem, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, New–York–Washington 1971, p. 270.

³⁰ Ibidem, p. 270.

³¹ Szerzej o Timurze: M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1991, s. 196; D. Niccole, *The Mongol warlords:*

rozmrośnięciu Złotej Ordy, zainteresował się ziemią na Bliskim Wschodzie: imperium osmańskim i Egiptem. Na początku XV wieku wybuchła wojna między Timurem Lenkiem a Bajezydem I. W 1402 r. pod Ankarą doszło do decydującego starcia obu stron. Władca Osmanów poniósł niespodziewaną klęskę, następstwem której było rozbięcie państwa, a sam władca popadł w niewolę³². Wydawało się, że dla Bizantyńczyków nadszedł dobry moment, aby wzmocnić własną pozycję. Konstantynopol nie miał jednak siły, aby wykorzystać w pełni zaistniałą sytuację, chociaż już w 1403 r. regent Jan VII zawarł traktat z Sulejmanem, jednym z synów Błyskawicy. Na krótko role się odwróciły, a cesarz stał się suzerenem Osmanów Sulejmana. Przez najbliższe kilkanaście lat Bizantyńczycy aktywnie brali udział w walkach między potomkami Bajezyda. Ostatecznie Mehmed I, zwycięzca tych zmagających, podczas swego panowania ułożył sobie poprawne stosunki z cesarstwem, skupiając się na konsolidacji wewnętrznej kraju³³. Jednak cesarz Manuel II nie przestał szukać „przyjaciół” nawet za cenę unii kościelnej.

Na przełomie XIV i XV stulecia Mongołowie byli zajęci walkami między sobą (Tochtamysz z Timurem, bitwa pod Worskłą 1399 r.)³⁴. Sytuacja na niekorzyść Rusi zaczęła się zmieniać dopiero po śmierci Timura Lenka w 1405 r. Wówczas Edygej jako wódz zjednoczył większość ziem Złotej Ordy i zaczął najeżdżać sąsiadów z północy. W 1409 r.³⁵ zjawił się pod Moskwą, ale nie potrafiąc zdobyć miasta, wziął okup i zwrócił swe ordy przeciw jej sąsiadom. Spustoszył m. in. Perejasław, Rostów i Niżny Nowogród³⁶. W tym samym roku Focjusz (1408–1431), nowy metropolita całej Rusi, pochodzący z Grecji, osiadł w Moskwie. Uważał, że duchowe centrum życia Kościoła nie może znajdować się w Kijowie, podległym katolickiej Polsce. W następnych latach stał na straży jedności Kościoła. Uważał, iż wierność Bizancjum jest warunkiem zachowania i rozwoju prawosławia na całej Rusi – tak w Moskwie, jak i na Litwie. Wyrazem tej jedności, według niego, było małżeństwo Jana VIII Paleologa z Anną, córką Wasyla I a wnuczką Witolda. Przy czym, delikatnie ujmując, stosunki metropolity z tym ostatnim nie wyglądały najlepiej. Do ślubu doszło prawdopodobnie w 1414 r. Anna jako żona współcesarza stała się drugą kobietą w cesarstwie. Wasyl I mógł nazywać się „ojcem” cesarza, zaś Bizancjum zyskało posag, czyli tak potrzebne mu pieniądze i rychło można było spodziewać się następców tronu. Niestety Anna bezdzietnie zmarła na zarazę już w 1417 r.³⁷ Cesarz Manuel II bardzo szybko rozpoczął poszukiwania kolejnej małżonki dla syna. Zbiegło się to w czasie z końcem wielkiej schizmy

Genghis Khan, Kublai Khan, Hülegü, Tamerlane, Philadelphia 1990, p. 155–180.

³² Jan VII obiecywał przy tym nawet chanowi pomoc w odcięciu drogi morskiej między Rumelią a Anatolią. M. Małowist, *Tamerlan*, s. 63–64, 72.

³³ Najazd Timura zapoczątkował tzw. okres fetret w dziejach państwa osmańskiego. A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford 1956, p. 38; G. Roloff, *Die Schlacht bei Angora* (1402), „Historische Zeitschrift”, 161, 1940, p. 244–262; H. Inalcik, *Imperium*, p. 29–30; N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, bd. 1, Gota 1908, p. 325; D. Nicolle, A. Mc Bride, *Armies of the Ottoman Turks, 1300–1774*, New York 1983, p. 29; P. Wittek, *De la défaite d'Ankara à la prise Constantinople*, „Revue des Etudes Islamiques”, 12, 1938, p. 2–31.

³⁴ M. Małowist, *Tamerlan*, s. 53–54.

³⁵ L. Podhorodecki, *Kulikowe Pole*, Warszawa 1986, s. 165–166.

³⁶ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 74–75.

³⁷ M. Dąbrowska, *Łacinniczkci nad Bosforem. Małżeństwa bizantyńsko-łacińskie w cesarskiej rodzinie Paleologów (XIII–XV w.)*, Łódź 1996, s. 41.

zachodniej i wyborem na papieża Marcina V. Cesarz licząc na pomoc katolików, gotów był przystać na unię kościelną. Co raczej nie pomagało w utrzymaniu ściślejszych relacji z Moskwą, które w następnych latach ulegały stopniowemu wyciszeniu. Tymczasem Focjusz ostatecznie wygrał długoletni spór w Konstantynopolu z Grzegorzem Camblakiem i objął zwierzchność także nad Kijowem. Wydawało się, że utrzymano jedność kościelną ziem ruskich. Groźba podziału, a nawet latynizacji, stała się bardzo realna w 1418 r. Wówczas Camblak udał się na Sobór w Konstancji jako jedyny prawosławny przedstawiciel wyższego duchowieństwa ruskiego. Tam przyjął go papież Marcin V, a Maurycy z Pragi³⁸ przedstawił jego mowę, w której zaprezentowano stanowisko metropolity litewskiego, dotyczące możliwości zjednoczenia Kościołów. Miało do niego dojść dzięki dialogowi teologicznemu na soborze ekumenicznym³⁹. Należy pamiętać, iż już od 1414 r. w Konstancji cały czas przebywali reprezentanci cesarza Manuela II i nic nie świadczy o tym, aby występowali przeciw poczynaniom metropolity litewskiego. Sugeruje to, iż cesarz nie wykluczał takiego rozwoju sytuacji w razie politycznej potrzeby.

W 1421 r. realną władzę w Bizancjum zaczął sprawować Jan VIII, zaś coraz bardziej schorowany Manuel II usunął się do klasztoru⁴⁰. Teraz cesarstwo bizantyńskie znalazło się w kolejnym kłopotcie. Jan VIII Paleolog, mimo przestróg ojca, wciągnął kraj w wojnę z Muradem II. W ostatniej chwili Konstantynopol od ostatecznej klęski uratował wybuch konfliktu karamańsko – osmańskiego⁴¹. Manuel zmarł latem 1425 r.⁴², przeżywszy zaledwie o pół roku Wasyla I. Polityka pro–unijna Jana VIII doprowadziła w dalszej perspektywie do znacznego pogorszenia stosunków bizantyńsko – ruskich⁴³. Początkowo cesarz nie miał partnera do rozmów w Moskwie, gdyż w 1425 r. nic nie wskazywało na to, że niespełna dziesięcioletni Wasyl II utrzyma się na tronie. Następnie nadszedł upadek Tesaloniki i wzrost presji militarnej ze strony tureckiej. Cesarz skupił się na doprowadzeniu do unii kościelnej, licząc w zamian na pomoc Zachodu w walce z Osmanami.

Stosunki bizantyńsko – moskiewskie za panowania cesarza Manuela II zdominowały sprawy kościelne. Cesarz bardzo chętnie na tym polu wyręczał się patriarchatem konstantynopolitańskim, który nadal cieszył się dużym autorytetem na Rusi. Jego przedstawiciele zaś gorliwie to czynili. Manuel II bardzo rzadko angażował się osobiście

³⁸ J. Wolny, *Maurycy Rwačka i „Floretus theologicus” w rękopisach Biblioteki Jagiellońskiej i innych księgozbiorach*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 27, 1977, s. 5–20.

³⁹ Po śmierci metropolity Cypriana doszło de facto do podziału w Kościele ruskim. W Moskwie metropolitą wybrał Focjusz, zaś na Litwie w 1415 r. Grzegorza Camblaka. Patriarcha Konstantynopola i metropolita Focjusz odpowiedzieli na to ekskomuniką. Przez następne kilka lat między nimi toczył się spór w tej kwestii, który rozwiązał się ostatecznie dopiero w chwili śmierci Grzegorza w 1420 r. K. Chodyncki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 35–74; Б. Я. Рамм, *Планство и Русь в X–XV веках*, Москва–Ленинград 1959, c. 218–220; E. Turdeanu, C. Grégoire, *Faux arguments d'une biographie*, „RESlaves”, 22, 1946, p. 46–81.

⁴⁰ G. Ostrogorski, *Dzieje*, s. 512.

⁴¹ A. D. Alderson, *The Structure*, s. 50–51; F. Babinger, *Z dziejów imperium Osmanów. Sultan Mehmed Zdobywca i jego czasy*, przeł. T. Zabłudowski, Warszawa 1977, s. 15–16; H. Inalcik, *Imperium*, s. 30–31; D. M. Nicol, *Konstantyn XI. Ostatni cesarz Bizancjum*, przeł. M. Dąbrowska, Gdańsk 2004, s. 11; G. Ostrogorski, *Dzieje*, s. 512–513.

⁴² I. Đurić, *Sunnak Vizantij*, s. 226–227.

⁴³ Ibidem, s. 304–305; J. S. J. Gill, *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford 1964, p. 1–14; G. Ostrogorski, *Dzieje*, s. 515–517.

w stosunki z Moskwą. Można tego doszukiwać się jedynie m. in. przy okazji poselstwa z 1400 r. i małżeństwa Jana VIII. Cały czas Bizancjum od północno – wschodniej córki oczekiwało przede wszystkim wsparcia finansowego. Sojusz wojskowy, jeśli doszłoby do niego, miałby charakter jednostronny, ale przeciwko komu można było go zawrzeć? Przeciw Mongołom? Przeciw temu zdecydowanie występowali Bizantyńczycy, widząc w chanach Złotej Ordy czy Timurze przeciwwagę dla Turków. Dla Moskwy tureccy sultanie byli odlegli i nie stanowili żadnego zagrożenia. Ponadto warto pamiętać, iż na przełomie XIV i XV w. cesarstwo nie miało wspólnej granicy z Rusią, co utrudniało nawet czysto teoretyczną pomoc militarną wielkiego księcia dla Bizancjum. Ponadto trudno sobie wyobrazić, aby którekolwiek z ówczesnych państw, leżących po drodze z Moskwy nad Bosfor, pozwoliło sobie na swobodny przemarś obcych wojsk przez ich terytorium. Sam Wasyl I poza prestiżem jako teść cesarski, niczego nie mógł oczekiwać od sojuszu z Konstantynopolem. Jednak ideologia jedności Kościoła, którą głosili ówczesni metropolici, wspierała ich w zbieraniu ziem ruskich. Cesarz nie miał ani funduszy, ani wojsk. Jednocześnie wielcy kniaziowie utrzymywali poprawne stosunki z Turkami, gdyż byli oni naturalnymi adwersarzami Mongołów, wobec tego skupili się na podobianiu ruskich sąsiadów. Póki istniało cesarstwo, Moskwa nie mogła i nawet nie miała aspiracji do bycia kolejnym Rzymem.

*

Rafał Korczak, *Byzantine–Muscovite relations during reign of Manuel II Palaiologos (1391–1425)*

After 1204 there was a standstill in relations between Byzantium and Rus', caused by the capture of Constantinople by Crusaders. The rebirth took place – what is obviously visible – during the reign of Michael VIII Palaiologos. The Emperor knew well the situation in Ruthenian lands and began a rapprochement with Mongols against Bulgarians and Turks. Byzantine–Muscovite relations during reign of Manuel II were dominated by Church issues. The Emperor relied on Patriarch of Constantinople's authority in these cases, who still was held in great esteem in Rus'. Byzantium expected from Moscow mostly financial support. On the other hand, for Moscow, Turkish sultans were distant and were not considered a threat. But the Church's ideology of religious unity, back then heralded by the metropolitans, supported Moscow in collecting Rus' lands. At the same time, Grand Princes maintained proper relations with the Turks.

*

Рафал Корчак, *Византийско–московские отношения в период правления Мануила II Палеолога (1391–1425)*

После 1204 г. наступил период застоя в византийско–русских отношениях, что было вызвано захватом Константинополя крестоносцами. Возобновление контактов наступило, что можно четко проследить, только после прихода к власти Михаила II Палеолога. Император очень хорошо ориентировался в политической ситуации на Руси и стремился к сближению с монголами против болгар и турков. В византийско–московских отношениях в период правления Мануила II доминировали церковные проблемы. Императора представлял константинопольский патриарх, который имел большой авторитет на Руси. Византия преследовала цель получения от московских правителей финансовую помощь. В свою очередь, московские князья, которым не угрожали турецкие султаны, поддерживали нормальные отношения с турками. С дургой стороны, они успешно использовали идею единства Православной Церкви при собирании русских земель.

Тимеа Ботор
(Печ)

„А ПЕРЕМЕНИТЬ БОГЪ ОРДУ...” СОБИРАНИЕ „ВЫХОДА” В ЗЕРКАЛЕ ДУХОВНЫХ И ДОГОВОРНЫХ ГРАМОТ ВЕЛИКИХ МОСКОВСКИХ КНЯЗЕЙ (XIV–XV ВВ.)¹

В статье, на основании духовных грамот московских великих князей и княжеских договоров, составленных в XIV–XV вв., проанализировано размер и изменение дани, выплачиваемой ордынскому хану. Народы, завоеванные монголами, в том числе князья Руси, обязаны были платить дань („выход”) монгольскому великому хану при посредстве Золотой Орды. Ордынский хан, как завоеватель и владелец русской земли, стал главным владыкой, который раздавал князьям земли в качестве вотчины. Присвоение титула великого князя зависело только от него, а он отдавал преимущество тому князю, который в большей степени выражал свою покорность и платил за ярлык (грамоту, обеспечивающую получение титула великого князя) более ценными подарками, большими суммами денег. Тщательное изучение грамот XIV–XV вв. вносит также свой вклад в изучение изменений в системе отношений между Золотой Ордой и великими князьями московскими.

В настоящей статье я постараюсь на основании духовных грамот московских великих князей, составленных в XIV–XV вв., проанализировать размеры изменения дани, выплачиваемой Орде. Перед тем, как перейти к этой специальной теме, я хотела бы подчеркнуть значимость духовных грамот московских великих князей как исторических источников.

В первой четверти XIV в. на территории Руси появился новый тип документа – духовная грамота². Это первичные исторические источники,

¹ Работа – часть исследования, проводимого при финансовой поддержке ТАМОР (грант 4.2.2/В-10/1-2010-0029).

² Российский Государственный Архив древних актов [далее: РГАДА], фонд 135, отд. 1, рубр. 1, № 1–7, 9, 13–14,

которые раскрывают систему отношений в семье московского князя и в которых зафиксированы изменения, происшедшие в порядке престолонаследования. Исследование великокняжеских духовных грамот дает возможность тщательно ознакомиться с социальной структурой, экономической жизнью и историей культуры данного периода. При изучении источников можно проследить изменения во властных отношениях и порядке землевладения, познакомиться с функционированием великокняжеского двора, описанием и распределением движимого и недвижимого имущества, видами тогдашних налогов. Эти грамоты являются и важными дополнительными культуроведческими материалами, поскольку частью наследства являлось и дарение личных предметов, ювелирных изделий, дорогой одежды.

Тщательное исследование духовных грамот московских великих князей XIV–XV вв. предоставляет возможность реконструировать существовавшую в то время систему налогов, в том числе и видов налогов. Во времена Киевской Руси различались две группы налогов: дань – налог, выплачиваемый непосредственно князю, и пошлина³ – выплачиваемые посредственно судебная и торговая пошлины⁴. Дань платили те группы общества, которые обязаны были платить налоги: крестьяне и ремесленники. Во времена удельной раздробленности и в Московской Руси название прямого налога (дань) сохранилось. Изменения были в том, что в городах и слободах дань определялась в соответствии с количеством дворов, выплачивающих налог, а сельское население платило дань даньщикам за сельскохозяйственные земли⁵.

С середины XIII в. монгольский хан, как завоеватель русских земель, стал главным властелином, который раздавал князьям земли в качестве вотчины. Присвоение титула великого князя зависело только от него, а он отдавал преимущество тому князю, который в большей степени выражал свою покорность и платил за ярлык (грамоту, обеспечивающую получение титула великого князя) более ценными подарками, большей суммой денег. Народы, завоеванные монголами, в том числе князья Руси, обязаны были платить дань (выход) монгольскому великому хану при посредстве Золотой Орды⁶. Своевременную уплату и сбор выхода обеспечивали т. н. баскаки и – до XIV в. – даруги с помощью монгольских войск⁷. Даруги вначале были подчиненными баскаков, позже они стали чиновниками с самостоятельным кругом компетенций⁸. В XIII в. эти

21–22. Издание источников: *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* [далее: *ДДГ*], подг. А. В. Черепнин, Москва–Ленинград 1950, № 1, а. б, с. 7–11; № 3, с. 13–14; № 4, а. б, с. 15–19; № 8, с. 24–25; № 12, с. 33–37; № 20, с. 55–57; № 21, с. 57–60; № 22, с. 60–62; № 61, а. б, с. 193–199.

³ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, т. 1–3, Санкт–Петербург 1893–1902–1912, с. 1333.

⁴ В. О. Ключевский, *История России. Специальные курсы. Терминология русской истории*, Москва 2003, с. 192–193; R. C. Howes, *The Testaments of the Grand Princes of Moscow*, Ithaca–New York 1967, p. 63.

⁵ В. О. Ключевский, *История России*, с. 193.

⁶ *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* [далее: *СДРЯ*], т. 2, ред. Р. И. Аванесов, Москва 2002, с. 259.

⁷ В договорных грамотах великих и удельных князей в XIV в., кроме терминов дань и выход, появляются термины орданская тягость, проторь и русский долг. См.: *ДДГ*, № 5, с. 20; № 11, с. 31; № 13, с. 38.

⁸ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 1, с. 43, 630.

чиновники занимались также и переписью населения. Право на сбор выхода хан с начала XIV в. отдал на откуп мусульманам (бесерменам), но из-за их жестокости часто вспыхивали восстания. Начиная с XIV в. право на сбор выхода получали исключительно русские князья, таким образом обеспечивался регулярный и своевременный сбор налога. В 1328 г. Иван Калита получил от ордынского хана разделенный великокняжеский титул. После того, как в 1331 г. умер суздальский князь Александр Васильевич, Иван Калита поехал в Орду и получил грамоту, обеспечивающую господство „над всея Руси” (ярлык), и относящиеся к ярлыку территории – наследство Александра⁹. Этот факт подтверждается лучше всего тем, что Иван сразу после своего возвращения начал требовать у новгородцев для себя и для хана доход, полученный из Закамского серебра. Закамское серебро означало старый вид налога, который выплачивался Новгородом великим князьям из доходов, поступающих от владений в бассейне реки Печоры. Иван Калита, согласно летописи, в течение 6840 (1332) года, по возвращении из Орды, потребовал уплату налога, но новгородцы отказались, за что он отомстил, захватив города Торжок и Бежецкий Верх¹⁰.

В заветаниях постоянно появляется выражение потягло – прошедший вид глагола потянути¹¹. Значение слова – распоряжение над обязательствами, в данном контексте – в отношении налога, доходов. Тяглом или рентой назывались доходы, которые состояли из уплачиваемых налогооблагаемым населением налогов и сборов в целом. Тягло включало в себя дань князю, то есть прямой налог, и корм, кормление – получаемое поначалу натурой, а позже в деньгах наместниками и волостелями, стоявшими во главе территориальных единиц Московской Руси. Во времена Киевской Руси князь со своей свитой сам собирал свое „обеспечение” во время полюдья. В период Московской Руси население обычно два раза в год, в день Петра и Павла и на Рождество, шло к наместнику и уплачивало ему кормы¹².

К ряду прямых налогов относился оброк (кормы с урожая)¹³. Впервые термин оброк встречается в духовной грамоте Ивана Калиты, потом – в грамоте Ивана II и во второй духовной грамоте Дмитрия Донского. Роберт Хоус (Robert Howes) считал оброчниками тех людей, которые жили в сельских населенных пунктах, но уже не обрабатывали землю и не платили дань. Вместо дани великий князь обязывал их платить корм с урожая или в натуре, или в деньгах (оброк)¹⁴. В первой духовной грамоте Ивана Калиты (1336) встречается выражение „оброком медовым Василцево веданье”, значение которого следующее – находящийся под управлением боярина Василия, подведомственный ему городской налог с меда.

⁹ В. А. Кучкин, *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси X–XIV в.*, Москва 1984, с. 132–135.

¹⁰ *Московский летописный свод конца XV в.* [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 8, Рязань 2000, с. 233.

¹¹ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 2, с. 1307–1308.

¹² В. О. Ключевский, *История России*, с. 196–197.

¹³ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Москва 1986–1987, с. 108; *СДРЯ*, т. 5, с. 535.

¹⁴ R. C. Howes, *The Testaments*, p. 62–63.

Во втором варианте завещания (1339) встречается уже термин „городской налог, управляемый Василием”¹⁵. Вероятно, название относилось к административной канцелярии Василия Вельяминова, который собирал для князя налог с меда от арендаторов–пчеловодов. В письменном наследии Ивана Красного (1359) термин дошел до нас в другой форме: „мед оброчнии Василицеву стану”¹⁶, что также можно истолковать как „управляемый Василием городской налог с меда”. Оброк имел значение „корм с урожая”, оброчный – „поступающий из корма с урожая”, оброчник – „лицо, не имеющее личной свободы, обязанное платить корм с урожая за аренду земли или территории”¹⁷. На несвободное состояние указывает приложение куплений – купленный князем, использованное в отношении оброчников и пчеловодов (бортников). В качестве названия ведомства Василия в письменном наследии Ивана Красного (1359) встречается „Василцев стан”, в духовных грамотах Дмитрия Донского (1389)¹⁸, Василия I (1407, 1422–1423, 1424–1425)¹⁹, Василия II (1461–1462) – „Василцево сто”²⁰. На основании источников можно предположить, что этот административный округ (веданье, стан, сто) вместе с Добрятинской бортью (пчеловодством) считался в рассматриваемый период самым важным из московских посёлков по обработке меда, их жители должны были платить великому князю оброк. Термин мед оброчный перестал фигурировать в духовных грамотах великих князей, начиная с завещания Дмитрия Донского.

В духовных грамотах великих князей часто встречается выражение пошлина, значение которого в материале грамот XI–XIV вв. указывало на древний обычай, и, особенно в духовных грамотах князей, встречалось как обобщенное название разных пошлин, доходов. Торговые пошлины разделялись на проезжие пошлины – мыто и костку и фактические торговые пошлины – тамгу и осмничее.

Уже в первом и во втором завещаниях Ивана Калиты (1336, 1339) появился ряд косвенных видов налога. Великий князь разделил между сыновьями в первую очередь доходы от торговых пошлин: тамгу и мыто, а торговый доход от осмничего жаловал своей жене. Осмничее – это таможенная пошлина, которая выплачивалась за торговые продукты в размере одной восьмой части от продукта²¹. Тамга – это слово турецкого происхождения, первоначально оно символизировало знак принадлежности, „герб” кочевого рода или семьи. В монгольскую эпоху тамга означала печать хана – на чеканных монетах и на печатях всегда указывался собственный гербханов. Платить тамгу и осмничее было обязательно на все товары, даже на деньги, то есть, и покупатель, и продавец должны были выплачивать их.

¹⁵ ДДГ, № 1. а. б, с. 8, 10.

¹⁶ Ibidem, № 4. а. б, с. 15, 17.

¹⁷ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 3, с. 546–548.

¹⁸ ДДГ, № 12, с. 33.

¹⁹ Ibidem, № 20, с. 56; № 22, с. 60; № 21, с. 58.

²⁰ Ibidem, № 61. а, с. 194.

²¹ В. О. Ключевский, *История России*, с. 178, 200; S. Pushkarev, *Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917*, New Hawen–London 1970, p. 77.

С XIII в. на русской земле тамга стала такой фактической торговой пошлиной, которая выплачивалась торговцами и ремесленниками за все купленные и проданные товары (за исключением зерна) великому князю или же тому члену княжеской семьи, которому великий князь жаловал в своей духовной грамоте этот вид налога. Кроме первого (1407) и третьего (1423) завещаний Василия I, термин встречается во всех духовных грамотах, составленных в XIV–XV вв. Тамга – фактическая торговая пошлина, которую платили торговцы и ремесленники за купленные и проданные товары. Тамга составляла определенный процент стоимости товара; местные торговцы и торговцы, приехавшие из другого города или другой страны, платили различную меру тамги. Можно предположить, что должность таможенника, контролирующего тамгу, сформировалась в монгольскую эпоху, и должностное лицо, известное с эпохи Киевской Руси, вступило на место осменника²².

Мыто также встречалось в духовных грамотах московских князей XIV в. (1336, 1339, 1358, 1375, 1389), за исключением завещания Семена Гордого. Под понятием мыто поначалу имели в виду общую торговую пошлину, но это понятие в XIV веке заменилось тамгой. Таким образом, мыто стало означать такую торговую или проезжую пошлину, которая уплачивалась при переездах через мосты, реки, городские ворота. Сумма мыта определялась не по стоимости товаров, а по количеству транспортных средств²³.

Другим, кроме мыта, видом проезжей пошлины являлась костка, или костки. Упомянутая в грамоте Ивана Красного московская костка, по мнению Измаила Срезневского, является видом налога, но вероятнее, что это был вид пошлины, которую выплачивали за торговые товары²⁴.

Доходы и торговые пошлины, поступавшие с территорий за пределами города Москвы (в первую очередь, из Можайска и Коломны), упоминаются впервые в духовных грамотах Ивана Красного. Наследники получили не только город, но и доходы, поступавшие с территорий, относящихся к центру: тамгу, мыто со всеми прочими торговыми пошлинами. Вероятно, уже во времена Ивана Калиты и Семена Гордого собирались эти косвенные налоги, но видно, что их финансовая значимость усилилась со второй половины XIV в.. По предположению С. Каштанова, в 50–тые гг. XIV в. в Можайске, кроме тамги, собирали и мыто. В завещании Ивана Красного не упоминалось можайское мыто. Можно предположить, что сбор этой проезжей пошлины входил в сферу действия данщиков ордынского хана²⁵. Однако источники вообще не упоминали о том, что эта важная княжеская регалия перешла к хану. Можайск, с точки зрения торговли,

²² И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 3, с. 924; М. Фасмер, *Этимологический словарь*, т. 4, с. 18; S. Puskharev, *Dictionary*, p. 157; R. C. Howes, *The Testaments*, p. 64.

²³ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 2, с. 219–220; М. Фасмер, *Этимологический словарь*, т. 4, с. 26; S. Puskharev, *Dictionary*, p. 64; R. C. Howes, *The Testaments*, p. 66.

²⁴ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 1, с. 1296.

²⁵ С. М. Каштанов, *Финансовое устройство Московского княжества в середине XIV в. по данным духовных грамот*, [in:] *Исследования по истории и историографии феодализма*, отв. ред. В. Т. Пашуто, Москва 1982, с. 184.

имел меньшую значимость, чем Коломна, поэтому можно предположить и то, что его населению не надо было выплачивать мыто. Коломна располагалась близко к реке Оке, на ее территории велась более интенсивная торговая жизнь – туда приезжали торговцы не только из Москвы, но и из окружающих княжеств²⁶.

Во время, как в духовной грамоте Ивана Калиты мыто считалось однозначно доходом, поступающим из Москвы, завещание Ивана Красного (1359) упоминало о звенигородском мыте. Звенигород в то время функционировал уже как город, на его территории собирали разные торговые сборы и пошлины. Интересно, что в грамоте Ивана Красного указывается только мыто; тамга отсутствовала в ряду звенигородских доходов. В городе наверняка был рынок, ведь об этом свидетельствует упоминание мыта в грамоте. С. Каштанов предполагал, что звенигородская тамга могла быть привилегией Золотой Орды²⁷. По мнению В. Кучкина, в интересах развития города и торговли звенигородские князья и другие удельные князья давали торговцам привилегии. Благодаря тому, что они должны были выплачивать меньше сборов и пошлин, их число увеличилось, и они вели более интенсивную торговую деятельность на территории княжества²⁸.

Термин ям появился впервые в духовных грамотах Василия I (1407, 1422–1423, 1424–1425), то есть только в XV веке. Ям – это налоговое обязательство, выплачиваемое сельским населением в виде денег или натурой, которое способствовало поддержанию службы ямщицкой почты²⁹.

Размер выхода – выплачиваемой ордынскому хану дани – хорошо можно рассмотреть по материалам грамот XIV–XV вв, ведь термин впервые упоминался в договоре от 1375 г. между Москвой и Тверью, а потом встречался также в договоре московского князя Дмитрия Донского и серпуховского князя Владимира Андреевича от 1389 г.³⁰

В этих договорных грамотах собранная для князя дань означала часть выхода. Кроме договора Дмитрия Донского, датированного 1389 г., во второй его духовной грамоте (1389) он обозначал и размер выхода, выплачиваемого Орде. Согласно тексту источника, четырём сыновьям Дмитрия Ивановича – князьям Василию (342 рубля), Юрию (272 рубля), Андрею (240 рублей) и Петру (111 рублей) надо было собрать в общем итоге 965 рублей дани с собственной удельной территории – вместе приблизительно 1000 рублей. В духовной грамоте, составленной в 1389 г., к этому прибавился еще 391 рубль княгини и 10 рублей отодвинутого на задний план сына – Ивана³¹. Княжеский договор от 25 мая 1389 г. конкретно

²⁶ В. А. Кучкин, *Духовные грамоты московского великого князя Ивана Ивановича Красного*, [in:] *Средневековая Русь*, Вып. 5, Москва 2004, с. 255.

²⁷ С. М. Каштанов, *Финансовое устройство*, с. 184.

²⁸ В. А. Кучкин, *Духовные грамоты*, с. 258.

²⁹ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 3, с. 1658.

³⁰ *ДДГ*, № 9, с. 26; № 11, с. 31.

³¹ „А коли детям моим взяти дань на своей отчине, чем есм их благословил, и сын мой, князь Василей, возмет с своего удела с Коломны и со всех Коломенских волостей триста руб. и сорок и два руб., и княгини моя даст ему в то серебро с Песочны 50 руб. без 3–х, а с Канева двадцать руб. и два руб. А князь Юрьи возмет с Звенигорода и со всех с Звенигородских волостей двести руб. и семдесят руб. и два руб., и княгини моя даст ему в то серебро с Юрьевы слободы пятьдесят руб., а с Суходола полпятадесят руб., а с Смоляных 9 руб., а с Сирменновские

обозначил сумму выхода, которая в это время составляла 5000 рублей³². В датированном началом XV века (1401–1402) договоре³³, заключенном между московским великим князем Василием I и серпуховским князем Владимиром Андреевичем, сумма увеличилась до 7000 рублей. Эта сумма утверждается и духовной грамотой галицкого князя Юрия Дмитриевича, составленной в 1433 г.³⁴ Увеличение размера налога можно объяснить тем, что великий князь Василий I в 1392 г. получил ярлык на господство над Нижегородским княжеством³⁵.

В духовных грамотах великих московских князей, составленных в XIV–XV вв., начиная со второй грамоты Дмитрия Донского (1389), имеется постоянная ссылка на возможность изменения отношений с Золотой Ордой в части способа уплаты выхода: „А переменит Бог Орду, дети мои не имут давати выхода в Орду, и который сын мой возмет дань на своем уделе, то тому и есть. А что есм подавал своей княгине волости и села из уделов детей своих, и свой примысл, и слободы, и села, и Холхол, и Заячков, а с тех волостей, и с слобод, и с сел что возмет княгини моя, то ей и есть. А дети мои в то не вступаются”³⁶.

В первой духовной грамоте Василия I воля великого князя направлена на то, чтобы его жена София, дочь литовского великого князя Витовта, собирала выход: „А переменит Бог татар, и княгини моя емлет с тех волостей и с сел дань себе, а сыну моему, князю Ивану, так же в ту дань не вступатися. А коли придет дань или ям, и княгини моя даст с тех волостей и с сел по розочту, што ся имет”³⁷. Этот абзац относился к размеру уплачиваемого Орде выхода, зафиксированного во второй духовной грамоте Дмитрия Донского. Если бы изменилось положение зависимости от Орды и московским князьям уже не надо было уплачивать выход, тогда жены Василия I и Василия II (София и Мария Ярославна) впрямь собирали бы налог со своей территории и отдавали определенную часть в великокняжескую казну согласно переписи. Сумма была конкретно определена ранее, во второй духовной грамоте Дмитрия Донского.

В духовной грамоте Василия II можно прочитать другой важный отрывок, который определяет, на какой основе (соха, плуг, „агатгум”) сыновья и жены великих князей должны платить собранный налог в качестве выхода: „А как почнут дети мои жити по своим уделом, и моя княгини, и мой сын Иван, и мой сын

слободки 9 руб. А князь Андрей возмет с Можанска и со всех волостей Можанских сто руб. и семдесят руб. без трех, а с отъездных мест семдесят руб. без дву, и княгини моя даст ему в то серебро дватцать руб. и полтретья руб. с Верей, а с Числова полосма руб., а с Заячкова дватцать руб. и два, с Холхла десять руб., с Желесковы 9 руб., с Исконские слободки полсема руб., с Кропивны полсема руб. А князь Петр возмет с своего удела сто руб. и одиннатцать, и княгини моя даст ему в то серебро с Ижва тритцать руб. А князь Иван даст князю Василью с Сохны пять руб., а с Раменейца даст князю Петру пять руб. А то возмут в тысячу руб., а будет боле или менши, ино по тому розочту” Ibidem, № 12, с. 35–36.

³² Ibidem, № 11, с. 31.

³³ Ibidem, № 16, с. 44.

³⁴ Ibidem, № 29, с. 74.

³⁵ С. М. Каштанов, *Финансы средневековой Руси*, Москва 1988, с. 7; М. Roublev, *The Periodicity of the Mongol Tribute as Paid by the Russian Princes During the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, [in:] *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, bd. 15, hrsg. M. Bernath, 1970, p. 7–8.

³⁶ ДДГ, № 12, с. 36.

³⁷ Ibidem, № 20, с. 56.

Юрьи, и мои дети пошлют писцев, да уделы свои писци их опишут по крестному целованью, да по тому письму и обложат по сохам и по людем, да по тому окладу моя княгини и мои дети и в выход учнут давати сыну моему Ивану с своих уделов. А переменит Бог Орду, и моя княгини и мои дети возмут дань себе с своих уделов, а сын мой Иван в то не вступается”³⁸.

В духовных грамотах московских великих князей можно проследить тенденцию, как с конца XIV в. до середины XV в., во время княжения Дмитрия Донского, Василия I, Василия II, постепенно слабеет влияние главы Золотой Орды. Это доказывается тем фактом, что московские великие князья в последний раз посетили хана в 1432 г. для того, чтобы получить ярлык, обеспечивающий занятие трона великого князя владимирского. Василию II удалось получить владимирский великокняжеский трон, однако в 30–тые гг. XV века утверждение ханом уже не обеспечивало окончательную власть владыки Москвы. Когда Василий II занял великокняжеский трон, хан потребовал от него выполнения обязательств по уплате выхода. Через 15 лет, в 1448 г., Василий II, без согласия хана, объявил своего сына – будущего великого князя Ивана III – великим князем и соправителем, а это однозначно доказывало, что по вопросу преемственности уже не надо было запрашивать согласия в ордынского хана. В 1452 г. или 1453 г. образовалось Касимовское ханство, в результате чего по течению Оки сформировалось вассальное татарское княжество. К концу царствования Василия II великокняжеская власть стала самостоятельной, Московская митрополия смогла выйти из-под контроля Константинопольского патриархата, а Великое княжество Московское освободилось и от внешнего ордынского ига.

*

Timea Botor, „А переминуть Богъ Орду...”. Collection of the „vykhod” in the Mirror of the Testaments and Treaties of the Great Princes of Moscow (14th and 15th c.)

In the following paper, basing on references to decrees of Grand Princes of Moscow and pacts from 14th and 15th c. there was analyzed the scale and changes in tributes paid to the Horde. Nations conquered by Mongols, among them princes of Rus', where obligated to pay the Grand Khan of Mongols a tribute – ransom, which was collected indirectly with help of Golden Horde. Khan, a ruler of Ruthenian lands, the one who conquered them, became a main ruler, who have given out the hereditary lands to the princes – so called „votchina”. In his gesture there was also the right to grant the title of Grand Prince, and yarlik–gramota, which was a promise of receiving the title, went to the one not only most submissive, but also the one who was paying the most. Precise study of decrees from 14th–15th c. bring in important contribution to understanding of changes in system of relations between Golden Horde and Grand Princes of Moscow.

³⁸ Ibidem, № 61 a, c. 197.

*

Timea Botor, „А переминуть Богъ Орду...”: Robór danin w świetle духовных грамот и договоров великих князят московских (XIV–XV w.)

W niniejszym artykule, przy pomocy odwołań do rozporządzeń wielkich książąt moskiewskich i porozumień, zawieranych w XIV–XV w., poddano analizie wielkość i zmiany danin, wypłacanych chanowi Ordy. Narody podbite przez Mongołów, w tym również książęta Rusi, były zobowiązane do płacenia wielkiemu chanowi mongolskiemu danin – okupu, który był ściągany za pośrednictwem Złotej Ordy. Chan, jako władca ruskich ziem, ten, który je podbił, stał się głównym władzą, rozdającym książętom dobra dziedziczne, tj. „wotczyny”. W jego gestii leżało również nadawanie tytułu wielkiego księcia, a jarłyk – gramota gwarantująca otrzymanie tytułu, wędrowała do tego z ruskich książąt, który nie tylko wykazywał się największą pokorą wobec chana, ale i mógł ofiarować mu najwięcej pieniędzy. Dokładne badania nad rozporządzeniami XIV–XV w. wnoszą znaczący wkład w poznanie zmian systemu stosunków panujących między Złotą Ordą a wielkimi książętami moskiewskimi.

Adam Czader
(Kraków)

MISJA DYPLMATYCZNA POSŁA CESARZA FRYDERYKA III, NICOLASA (MIKOŁAJA) VON POPPLAU DO WIELKIEGO KSIĘCIA MOSKIEWSKIEGO IWANA III WASYLEWICZA – PRÓBA POZYSKANIA MOSKWY W WALCE HABSBURSKO–JAGIELLOŃSKIEJ O KORONĘ ŚW. STEFANA

Pod koniec XV w. Wielkie Księstwo Moskiewskie, zaczęło pojawiać się na arenie międzynarodowej ówczesnej Europy jako bardzo interesujący partner w utworzeniu bloku sojuszniczego, szczególnie wymierzonego przeciwko potęgze państw Jagiellonów. Taką sytuację wykorzystał cesarz niemiecki Fryderyk III wysyłając do Moskwy misję dyplomatyczną Mikołaja von Popplau. Była to pierwsza misja, która miała wprowadzić Moskwę w sieć środkowoeuropejskich sojuszy i wykorzystać ją w rozgrywającej się wówczas walce Habsburgów z Jagiellonami o koronę św. Stefana. Misja, mimo posiadania wielu wspólnych celów w polityce międzynarodowej Habsburgów i Moskwy, nie zakończyła się sukcesem a sam poseł został niezbyt przychylnie przyjęty, zwłaszcza przez swój stosunek do Iwana III i otaczającej go świty bojarskiej. Jednak misja ta położyła podwaliny pod przyszłą współpracę habsbursko–moskiewską.

W drugiej połowie XV w. Wielkie Księstwo Moskiewskie zaczyna się pojawiać na arenie międzynarodowej ówczesnej Europy. Do zainteresowania państwem moskiewskim doszło w momencie zakończenia lub bardzo zaawansowanego trwania dwóch niezmiernie ważnych dla tych ziem procesów historycznych, jakimi były jednoczenie ziem ruskich i zrzucenie zależności tatarskiej.

Iwan III (1462–1506) w czasie swego panowania konsekwentnie realizował

idee zjednoczenia większości ziem ruskich pod zwierzchnictwem Moskwy, którego kulminacją było podporządkowanie Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu Republiki Nowogrodu Wielkiego (1478) i Wielkiego Księstwa Twerskiego (1485)¹. Te dwa ośrodki państwowe od dawna stały na drodze Moskwy do osiągnięcia pełnej hegemonii na Rusi. Wcielenie ich do państwa moskiewskiego spowodowało, że Iwan III mógł uważać się za jedyne go pana tych ziem i tytułować się „великий князь всея Руси”². Od tego momentu na Rusi nie istniał inny ośrodek polityczno-ekonomiczny, który mógłby konkurować z Moskwą. Zwłaszcza, że Psków i Riazńń uznawały w pewnym sensie prymat i zwierzchność Wielkiego Księcia Moskiewskiego³. Jedyńą konkurencją mogło być Wielkie Księstwo Litewskie, które panowało nad takimi ziemiami ruskimi jak księstwa kijowskie, wierzchowskie i smoleńskie. Jednocześnie, zależność od Złotej Ordy stawała się coraz bardziej nominalna. Orda w XV w. była często szargana konfliktami wewnętrznymi, co nie pozwalało jej na systematyczne zajmowanie się sprawami Rusi⁴. Czym bardziej rosła pozycja Moskwy, tym bardziej słabła siła i autorytet chana. „Stanie” nad Ugrą w 1480 r. można uznać jedynie za umowną datę zrzucenia jarzma tatarskiego, ponieważ był to proces długotrwały⁵, a same najazdy nie ustały nawet po 1480 r. i trwały jeszcze długie lata. Te dwa wyżej wymienione procesy historyczne, były od siebie ściśle zależne i w rezultacie pozwoliły na wykształcenie się na Rusi państwa, które mogło odgrywać ważną rolę nie tylko w polityce regionalnej, ale także na arenie politycznej XV-wiecznej Europy Środkowo-Wschodniej.

Na XV-wieczne dwory europejskie docierały dość nikiłe wieści o Wielkim Księstwie Moskiewskim. Były to z reguły informacje geograficzne na temat rozległej krainy zwanej „Tatarskimi polami”, przekazywane przez Wenecjan i Genuńczyków, prowadzących intensywną wymianę handlową ze znajdującą się na Krymie Kaffą. Do pierwszych spisanych informacji na temat ustroju i sposobu rządów w Moskwie, można zaliczyć relacje dwóch XVI-wiecznych dyplomatów. Są to dzieła Zygmunta Herbersteina⁶ i Antonio Possevino⁷, spisane już po śmierci Iwana III.

Po długich latach izolacji politycznej, Ruś w XV w. zaczyna ponownie otwierać się na Europę Zachodnią. Do pierwszych kontaktów dochodzi za panowania Wasyla II Ślepego (1415–1462). W tym czasie dwór papieski prowadził ożywioną działalność polityczną, mającą na celu pozyskanie Moskwy do krucjaty antytureckiej i zjednoczenia kościoła zachodniego ze wschodnim⁸. Plany te jednak, mimo nadziei i zabiegów papieskich, spełzły na niczym. Dopiero w czasy panowania Iwana III rozpoczął się okres prawdziwego włączenia się Moskwy w rozgrywki polityczne Europy Środkowej.

¹ L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2010, s. 65–66.

² Więcej na ten temat, zob.: W. Peltz, *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.)*, Zielona Góra 1994.

³ F. Konieczny, *Dzieje Rosji – od najdawniejszych do najnowszych czasów*, Komorów 1997, s. 70.

⁴ A. Krupska, *Z dziejów tworzenia się nowego układu politycznego w Europie Wschodniej po upadku Złotej Ordy w XV w.*, „Roczniki Historyczne”, 42, 1976, s. 33–35.

⁵ M. Heler, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2009, s. 112.

⁶ Zob.: С. Герберштейн, *Записки о Московии*, под ред. А. Л. Хорошкевич, Москва 1988; С. Герберштейн, *Записки о Московии*, в 2 тт., под ред. А. Л. Хорошкевич, пер. А. И. Маленина, А. В. Назаренко, Москва 2008.

⁷ Zob.: A. Possevino, *Moscovia*, tłum. A. Warkotsch, Warszawa 1988.

⁸ O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. 1, Lublin 1997, s. 47–66.

W przeciwieństwie do ojca, Iwan III zamienił nieufne podchody w otwarte kontakty dyplomatyczne, a tym samym uwikłał się w walkę polityczną, toczoną między Jagiellonami i Habsburgami.

Aby jednak zrozumieć idee i sens pozyskania sobie przez dom habsburski dworu moskiewskiego do utworzenia wspólnego bloku antyjagiellońskiego, należy zapoznać się z sytuacją polityczną panującą w tej części Europy w drugiej połowie XV w. To pozwoli lepiej zrozumieć okoliczności późniejszej wyprawy Mikołaja von Popplau do Moskwy.

Żywe zainteresowanie dworów środkowoeuropejskich, przyciągała sprawa obśadczenia tronu węgierskiego i czeskiego, do którego pretensje rościli sobie zarówno Jagiellonowie, jak i Habsburgowie. Po śmierci Władysława Pogrobowca w 1457 r. swoje prawa do obu tronów zgłosił także cesarz niemiecki Fryderyk III, jako protektor zmarłego króla. Sytuacja się jednak skomplikowała. Władze w Czechach przejął Jerzy z Podiebradu, a na Węgrzech Maciej Korwin. Po śmierci Jerzego (1471), tron praski w wyniku porozumienia polsko-czeskiego, przeszedł w ręce najstarszego syna króla Polski, Władysława⁹. Zapoczątkowało to długi okres walk między Jagiellonami a Korwinem. Sytuacja nie była korzystna także dla Habsburgów, dla których ekspansja terytorialna w stronę Czech i Węgier była w tym czasie sprawą priorytetową. Tereny te stanowiły dla nich istotną bazę do prowadzenia swej dalszej polityki ekspansywnej. Należy pamiętać, że w dziedzicznych dobrach Habsburgów znajdowały się wówczas jedynie Austria, Karyntia i Styria¹⁰. W 1463 r. Fryderyk III zawarł traktat z Maciejem Korwinem, na mocy którego w wypadku bezpotomnej śmierci króla Węgier, korona miała przejść w posiadanie najstarszego syna Fryderyka III¹¹. Jednak w 1485 r. porozumienie zostało zerwane i Maciej uderzył na Austrię, zajmując Wiedeń, z którego musiał uciekać sam cesarz¹².

Taka sytuacja, panująca wówczas w Europie Środkowej powodowała, że Wielkie Księstwo Moskiewskie dla każdej ze stron mogło stać się dobrym partnerem politycznym. Tym bardziej, że stosunki państwa Moskiewskiego z Wielkim Księstwem Litewskim były dość napięte. Chodzi tutaj przede wszystkim o zatargi, wynikające z faktu jednoczenia wszystkich ziem ruskich pod panowaniem Moskwy, które nabierało tempa za panowania Iwana III. Pierwszą kwestią sporną okazała się sprawa Republiki Nowogrodu Wielkiego, która wywoływała ciągłe napięcie w stosunkach litewsko-moskiewskich w latach 70. XV w.¹³ Do kolejnych zatargów dochodziło na początku lat 80-ych, gdy wojna wydawała się być już faktem¹⁴. Dalsze napięcie wiązało się z tzw. „wojną kresową podczas pokoju”, kiedy to niektórzy bojarzy litewscy przechodzili spod

⁹ H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006, s. 281.

¹⁰ A. Schein-Grabowska, *Habsburgowie i Jagiellonowie w pierwszej połowie XVI w. Konflikty i ugody*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 38, 1983, 4, s. 450.

¹¹ K. Baczkowski, *Walka o Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju*, Kraków 1995, s. 13.

¹² H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław 1986, s. 48–49.

¹³ B. Zientara, *Dawna Rosja – despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995, s. 57.

¹⁴ H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, s. 241–245.

panowania Kazimierza Jagiellończyka w orbitę wpływów Moskwy wraz ze wszystkimi swymi posiadłościami – tzw. „отъезды”¹⁵. Dochodziło wówczas także do wzajemnych najazdów. Dodatkowo na wschodniej arenie politycznej pojawia się Chanat Krymski a Złota Orda chyli się ku upadkowi. W 1473 r. Iwan zawarł sojusz wojskowy z chanem Mengli Gerejem przeciwko Polsce i Litwie¹⁶, dzięki czemu zyskał sobie mobilnego sprzymierzeńca. Przyczyną takiego stanu rzeczy był sojusz króla Polski Kazimierza Jagiellończyka ze Złotą Ordą skierowany przeciwko Moskwie. Ahmed–chan, władca Złotej Ordy prowadził równocześnie wojnę z Krymem, co powodowało, że Iwan III dla Gereja stał się naturalnym sprzymierzeńcem, a w późniejszej wojnie litewsko–moskiewskiej Tatarzy krymscy dokonali kilku najazdów na Podole i Litwę¹⁷.

Pierwsze próby pozyskania sobie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego w walce z Kazimierzem Jagiellończykiem podjął Maciej Korwin w 1482 r. wysyłając do Moskwy swe poselstwo¹⁸. Prowadzone pertraktacje miały na celu podjęcie wspólnej walki przeciw Jagiellonom i zorganizowanie uderzenia moskiewskiego na Litwę. Korwin natomiast miał prowadzić walki na południu. Rokowania trwały aż do 1487 r., i w nich aktywny udział brał diak Posolskiego Prikazu Fiodor Kuricyn¹⁹. Rozmowy jednak nie zakończyły się żadną wspólną akcją zbrojną, a kres im położyła misja cesarskiego posła Mikołaja von Popplau do wielkiego księcia moskiewskiego.

Plany podjęcia współpracy z Moskwą pojawili się na dworze cesarskim Fryderyka III pod koniec lat 80. XV w. Jednak Habsburgowie nie posiadali żadnych znaczących informacji o tym kraju, oprócz wieści, które przywozili ze sobą kupcy podróżujący po tych ziemiach oraz informacji napływających z Zakonu Inflanckiego. Lukę tę miała uzupełnić misja posła cesarskiego Mikołaj von Popplau, odbyta w 1486 r. do Moskwy.

Mikołaj von Popplau pochodził ze Śląska i urodził się prawdopodobnie ok. 1443 r. we Wrocławiu²⁰. Rodzina Popplau zajmowała się handlem, na czym dorobiła się całkiem sporego majątku. Jednak Mikołaj nie poszedł w ślady ojca i brata. W 1456 r. rozpoczął studia na Uniwersytecie w Lipsku i tam zapoznał się z dziełami Cycerona, Liwiusza i Tacyta. Znał dobrze łacinę i prawdopodobnie język włoski²¹. Studiów jednak nie skończył. Z Lipska na krótko wrócił do Wrocławia skąd udał się na dwór cesarza Fryderyka III, gdzie stosunkowo szybko zaczął robić karierę. W 1483 r. otrzymał polecenie cesarskie, aby udać się w podróż po Europie Zachodniej. Realizację celu rozpoczął od państw Rzeszy: Bawarii, Badenii, Kolonii, następnie przez Niderlandy udał się do Anglii²², skąd wyruszył na dwór portugalski i hiszpański²³. Przebywał także we Francji, skąd dotarł do Lotaryngii i przez Moguncję oraz Palatynat Reński

¹⁵ G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002, s. 22.

¹⁶ L. Podchordecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII wieku*, Warszawa 1987, s. 20.

¹⁷ Ibidem, s. 20, 33–34.

¹⁸ K. Wojko, *Stosunki dyplomatyczne*, s. 83.

¹⁹ Л. Скворонек, Федір Куріцин: Спроба характеристики дипломатичної діяльності посольського дяка під час першої литовсько–московської війни 1492–1494 рр., „Студентські Історичні Зошити”, 1, 2010, с. 107.

²⁰ P. Radzikowski, *Przedmowa*, [in:] Mikołaj von Popplau, *Opisanie podróży Mikołaja von Popplau, rycerza rodem z Wrocławia*, opr. P. Radzikowski, Kraków 1996, s. 5.

²¹ Ibidem, s. 6.

²² Mikołaj von Popplau, *Opisanie podróży*, s. 40–59.

²³ Ibidem, s. 90–92, 109.

przybył do Ulm, gdzie przebywał wówczas Fryderyk III. Swoją podróż Mikołaj von Popplau zakończył w 1485 r. i otrzymał nagrodę od cesarza w wysokości 380 guldenów²⁴. Następnie przebywał na dworze króla Czech, Władysława w Pradze²⁵.

Na przełomie 1486/87 r. Mikołaj von Popplau udał się w swoją pierwszą podróż do Moskwy, z której nie pozostawił żadnej spisanej informacji. Lecz w związku z jego późniejszą relacją, która zachowała się jako stenogram diaka Posolskiego Prikazu Fiodora Kuricyna, można wnioskować, że nie został przyjaźnie przyjęty przez dwór wielkoksiążęcy. Prawdopodobnie miał na to wpływ fakt, że przejeżdżał przez ziemie należące do Kazimierza Jagiellończyka, a sam Iwan III podejrzewał go o szpiegostwo na rzecz polskiego władcy. Takie ozięble przyjęcie miało wpływ na przyszłe stosunki Mikołaja tak z Iwanem III, jak i z bojarami moskiewskimi. Poza tym, jak sam wspominał w późniejszych opisach, jego wizyta miała prywatny charakter i nie była oficjalnym poselstwem cesarskim: „Я отъ жадны ины рѣчи въ той часъ не прѣхалъ; едно ижъ я хотѣлъ познати твою милость, яко Государя Великого, и твою землю дозрѣти, яко жъ я и ины Короли позналъ и ихъ земли смотрилъ черезъ всѣ христьянскіе земли”²⁶.

Kolejną misję do Moskwy, już jako oficjalny poseł cesarski, Mikołaj von Popplau podjął pod koniec 1488 r. Podróżował przez Inflanty w ścisłej tajemnicy, nikomu nie zdradzając celu swej podróży. Jedyne informacje posiadał prawdopodobnie landmistrz Zakonu Inflanckiego, Freitag von Loringhofen, który poprosił Mikołaja o mediacje w swojej sprawie przed wielkim księciem moskiewskim²⁷. Do stolicy Wielkiego Księstwa Moskiewskiego poseł przybył w lutym 1489 r.²⁸

Tym razem Mikołaj posiadał już wszelkie pełnomocnictwa cesarskie i listy polecające: „Николая слугу нашего милого, къ тебѣ посланого, принялъ бы пришлого посполъ и съ слугами и со всѣмъ добромъ его съ добрымъ здоровьемъ, что съ отпустилъ нашему цесарскому величеству къ доброй ласкъ и къ приємной здорово пустилъ. А дана въ городѣ нашемъ въ стольнемъ Уамѣ, день 26 мѣсяца Декабря, въ лѣто нароженія Господа тысячное и чтыреста 88–ое, королевства нашего Рымляне 48 лѣтъ, государства 36, Угорского въ истинну 29”²⁹.

Przyczyn wysłania poselstwa cesarskiego do Moskwy można dopatrywać się w fakcie, iż pod koniec lat 80. XV w. w Europie nie było tajemnicą, że stan zdrowia Macieja Korwina coraz bardziej się pogarsza. A w razie jego śmierci, głównymi pretendentami do tronu węgierskiego byli by Habsburgowie, przynajmniej tak wynikało z porozumienia z 1463 r., zawartego między Maciejem a Fryderykiem III³⁰. Zwłaszcza, że jedyny

²⁴ Ibidem, s. 146.

²⁵ Ibidem, s. 151.

²⁶ *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными по высочайшему повелению изданные II-мъ Отделениемъ Е. И. В. Канцелярии*, ч. 1: *Сношенія съ государствами европейскими (1488–1594)*, т. 1, Санкт-Петербург 1851, с. 5.

²⁷ K. Baczkowski, *Między Habsburgami, Jagiellonami a Moskwą (Sytuacja polityczna Inflant w końcu XV w.)*, „Studia Historyczne”, 27, 1985, 2, s. 184.

²⁸ K. Wojko, *Początek stosunków*, s. 149.

²⁹ *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, т. 1, с. 1.

³⁰ K. Baczkowski, *Walka o Węgry*, s. 13.

męski potomek Macieja, Janos Korwin, był jego nieślubnym synem, co eliminowało go w oficjalnych rozgrywkach o spadek ojca. Sytuacja się jednak skomplikowała. Tron Węgier był elekcyjny, a to mogło oznaczać walkę z Jagiellonami, którzy także mogli wyciągnąć rękę w jego kierunku. W takiej sytuacji możliwość zawiązania porozumienia z Iwanem III pozwalałaby Habsburgom zapewnić sobie wsparcie ze wschodu w nadchodzącym starciu z domem Jagiellonów o koronę św. Stefana.

Na dworze wielkoksiążęcym Mikołaj von Popplau został przyjęty przez Jakuba Zacharewicza, Daniela Chołmskiego i kniazia Iwana Patrikiewa³¹. W czasie swojego pierwszego wystąpienia zabiegał o zachowanie w całkowitej tajemnicy przebiegu rozmów, a także o ograniczenia liczby bojarów do tych jedynie najbardziej zaufanych Iwanowi III³². Miało to zapobiec przeciekowi informacji do króla polskiego o jakichkolwiek rokowaniach habsbursko–moskiewskich. Mikołaj jednak został na dworze źle odebrany. Nie tylko z powodu swojego poprzedniego pobytu, lecz całkowitej nieznamomości zwyczajów panujących w Moskwie. Zwracał się między innymi bezpośrednio do Iwana III³³, co wzbudziło niesmak wśród bojarów. Dodatkowo swoje wystąpienie rozpoczął od pochwał swych zasług, których to miał dokonać na rzecz władcy moskiewskiego. Stwierdził w swej pierwszej wypowiedzi, że to on poinformował cesarza o fakcie, iż wielki książę moskiewski nie jest lennikiem króla polskiego³⁴. To także dobrze obrazuje, jak ograniczona była znajomość państwa moskiewskiego na europejskich dworach.

Rozmowy na dworze moskiewskim były prowadzone zazwyczaj w określony sposób: poseł cesarski przedstawiał swoją propozycję dla wielkiego księcia, lecz w imieniu Iwana III mowę wygłaszał diak Posolskiego Prikazu Fiodor Kuricyn, który odpowiadał za przyjęcie zagranicznych gości³⁵.

Główny temat pertraktacji dotyczył mariażu między domami moskiewskim i habsburskim. Mikołaj von Popplau zaproponował dla córki Iwana III i Zoe Paleolog – Heleny, kandydata na małżonka w osobie księcia Albrechta, margrabiego badeńskiego, który był spowinowacony z cesarzem Fryderykiem III. Dodatkowo zażądał okazania Heleny: „Если твой милости любо дати свою дѣвку за того князя, о которомъ еси тебѣ говорилъ, и ты вели намъ свою дѣвку показати”³⁶. To żądanie posła cesarskiego nie spotkało się z aprobatą i miłym przyjęciem wielkiego księcia, co Iwan III wyraził przez Fiodora Kuricyna: „Государю къ Цесарю о всемъ шлемъ своего челоуѣка, а того у насъ обычая въ землѣ нѣтъ, что бы намъ пекежъ дѣла являти свои дочери”³⁷. Sama propozycja małżeństwa między Heleną a Albrechtem nie została zaakceptowana przez wielkiego księcia. W tym samym czasie Iwan III wysłał własne poselstwo do Fryderyka III. Na jego czele stanął Jerzy Trachanitos, który w trakcie spotkania z cesarzem dał mu

³¹ K. Wojko, *Początek stosunków dyplomatycznych Wielkiego Księstwa Moskiewskiego z Rzeszą Niemiecką (1486–1493)*, „Studia Historyczne”, 37, 1995, 2, s. 150.

³² *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, т. 1, с. 5–6.

³³ K. Wojko, *Stosunki dyplomatyczne*, s. 88.

³⁴ *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, т. 1, с. 2.

³⁵ Л. Сковронск, *Федір Куріцин*, с. 107.

³⁶ *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, т. 1, с. 9.

³⁷ *Ibidem*, с. 10.

do zrozumienia, że jedynym godnym ręki córki wielkiego księcia był jego syn Maksymilian³⁸.

Kolejną kwestią, którą Mikołaj von Popplau poruszył w czasie swego pobytu w Moskwie, była sprawa Inflant. Chodziło tutaj przede wszystkim o naruszenie granicy między Zakonem a Pskowem, którego mieli się dopuszczać mieszkańcy Pskowa: „Государю! Быль есми нынѣ, идучи отъ своего Государя къ твоей милости, у Магистра у Вифлянского, и онъ велѣлъ мнѣ тебѣ говорить, что Псковская земля, твоя отчина, держать за свою ихъ земли и воды Вифлянскіе земли, и твоя бы милост Послалъ листь къ своей отчинѣ къ Пскову, чтобы не наступали на ихъ земли и ихъ воды³⁹. Domniemany konflikt między Inflantami Zakonnymi a Moskwą zaczął się w 1486 r., kiedy to do Inflant dotarły pogłoski o planowanej przez Iwana III wyprawie na ziemie zakonne i koncentracji ruskich wojsk na granicy⁴⁰. Dodatkowo landmistrza niepokoiły wieści o jednoczeniu ziem ruskich przez Moskwę, co mogło zagrażać jego posiadłościom. Sprawa Inflant mogła stanowić barierę na drodze do przymierza habsbursko–moskiewskiego, zwłaszcza że Zakon był lennikiem cesarza, i konflikt mógł oznaczać zerwanie jakichkolwiek pertraktacji. Sprawa zaczęła przycichać dopiero w 1491 r., po podpisaniu późniejszego przymierza między Maksymilianem a Iwanem III⁴¹.

Mediacja i prośby Mikołaja von Popplau nie przyniosły oczekiwanego rezultatu. Co więcej, pogorszyły jego stosunki z wielkim księciem, który odebrał starania posła jako ingerencje w sprawy wewnętrzne Moskwy. Na dodatek Mikołaj nie posiadał w tej kwestii żadnych pełnomocnictw cesarskich.

Następnie poseł cesarski poprosił o prywatną audiencję u Iwana III, przy której był obecny jedynie Fiodor Kuricyn. W czasie tej rozmowy prosił wielkiego księcia o zachowanie przebiegu rozmów w jak największej tajemnicy, tak aby Polacy ani Czesi o niczym się nie dowiedzieli. Tematem wystąpienia była propozycja wyjednania korony królewskiej u cesarza dla Iwana III „Слышели есмо, ихъ Великій Князь предъ тыми годы посылаиль до Папежа Римского своихъ пословъ, жадаючи а просячи отъ него, абы его Папежъ удѣлалъ Кралемъ на его землѣ [...] Опять въсказуемъ твоей милости, въ томъ Папежъ ницъ моги не имѣть: Папежъ мочь имаеть въ духовенствѣ, а въ свѣтскомъ Крали и княжата и рицери удѣлати мочь имаеть Государь нашъ Царь Римскій”⁴². Ten aspekt misji Mikołaja budzi chyba największą ciekawość historyków, a także wokół niego pojawia się wiele kontrowersji. Dyplomata wspomina, że koronacji bardzo nieprzychylny był król Polski, czyli próba uzyskania lub nadania korony królewskiej Iwanowi III musiała pojawić się już przed rokiem 1489. Jak wiadomo Kazimierz Jagiellończyk interweniował w tej sprawie u papieża Sykstusa IV jeszcze w 1484 r.⁴³ Pogłoski o koronie dla Iwana III wzięły swe źródło z niepot

³⁸ K. Wojko, *Stosunki dyplomatyczne*, s. 91.

³⁹ *Памятники дипломатическихъ сношений*, ч. 1, т. 1, с. 9.

⁴⁰ K. Waczkowski, *Między Habsburgami*, s. 182.

⁴¹ *Ibidem*, s. 184.

⁴² *Памятники дипломатическихъ сношений*, ч. 1, т. 1, с. 10–11.

⁴³ K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej*, Kraków 2001, s. 112.

wierzonych informacji, jakoby w Rzymie w 1483 r. przebywało poselstwo moskiewskie, chcące uzyskać koronę dla wielkiego księcia⁴⁴. Przypuszcza się, że pomoc w uzyskaniu korony królewskiej ofiarował Iwanowi III wcześniej Maciej Korwin w czasie pertraktacji węgiersko-moskiewskich w latach 1484–1486⁴⁵.

Bardzo prawdopodobnie jednak, że sam „pretendent” do korony, nie był nią w ogóle zainteresowany. Należy pamiętać, że Iwan III był władcą państwa o mocnych prawosławnych korzeniach, gdzie duchowieństwo po eksperymentach z unią florencką było bardzo nieprzychylnie a nawet wrogie łacinnikom. W takiej sytuacji wielki książę nie był prawdopodobnie zainteresowany przyjmowaniem korony z rąk papieża. W oczach dzisiejszych historyków inicjatywa nadania korony z rąk cesarza, z jaką wyszedł Mikołaj von Popplau, uchodzi raczej za próbę narzucenia zwierzchnictwa Moskwie, niż za świadectwo wzajemnej współpracy i przyjaźni⁴⁶. Najlepszy obraz stanowiska dworu moskiewskiego ukazuje nam odpowiedź wielkiego księcia, która była udzielona przez Fiodora Kuricyna: „А что еси намъ говорилъ о королевствѣ, если намъ любо отъ Цесаря хотѣти Кралемъ поставлену быти на своей землиѣ, и мы Божією милостию Государи на своей землѣ изначиала, отъ первыхъ своихъ прародителии, а поставленіе имѣемъ отъ Бога, какъ наши прародители, такъ и мы, а просимъ Бога, чмобы намъ далъ Богъ и нашимъ дѣтемъ и до вѣка въ томъ быти, какъ есмя нынѣ Государи на своей землѣ, а постановления, какъ есмя папередъ сего не хотѣли ни отъ кого, такъ и нынѣ не хотимъ”⁴⁷. Sam Iwan III, jak widać, nie był zainteresowany uzyskaniem korony od cesarza.

Podsumowując misję Mikołaja von Popplau można dojść do wniosku, że zakończyła się ona całkowitym niepowodzeniem. Mikołaj mimo tego, że był jednym z najlepiej obeznanych ludzi dworu cesarskiego z ówczesnymi europejskimi dworami, nie posiadał wiedzy na temat obyczajów panujących w Moskwie. Dużo lepszą orientację w sprawach europejskich miał dwór wielkoksiążęcy, zwłaszcza dzięki Fiodorowi Kuricynowi, który posiadał niemały talent dyplomatyczny i zrobił błyskotliwą karierę na dworze Iwana III⁴⁸. Już samo chłodne przyjęcie posła cesarskiego zapowiadało niezbyt pomyślny przebieg rozmów. Następnie wtrącenie się w sprawy Inflant, bez specjalnych upoważnień cesarskich, spowodowało wzrost niechęci do Mikołaja w Moskwie. Sama koncepcja darowania korony królewskiej Iwanowi III była niedorzeczna i wynikała właściwie z niezrozumienia rzeczywistej sytuacji oraz z różnic kulturowych. Plany mariażu domu habsburskiego wobec Heleny nie zostały dobrze odebrane. Iwan III chciał stać się równym władcą europejskim i odpowiednio, chciał być traktowany na równi. Małżeństwo Heleny z Albrechtem – wasalem cesarza Fryderyka III – i oferta korony mogły wydawać się księciu próbą narzucenia zwierzchnictwa lennego Moskwie i poszerzenia wpływów cesarskich w ziemiach ruskich.

⁴⁴ W. Peltz, *Suwerenność państwa*, s. 180.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Zob. na przykład: K. Wojko, *Stosunki dyplomatyczne*, s. 90.

⁴⁷ *Памятники дипломатическихъ сношений*, ч. 1, т. 1, с. 12.

⁴⁸ А. Сковронск, *Федір Куріцин*, с. 107–108.

Jednak mimo niepowodzenia misji dyplomatycznej Mikołaja von Popplau do Iwana III, nie zaprzęściła ona współpracy między dwoma państwami. Jak wspominałem, wielki książę wysłał do cesarza własnego zaufanego posła, Jerzego Trachanitosa, a następnie cesarz odesłał do Iwana III swego dyplomatę Jorga von Thurna, nazywanego w Moskwie Delatore⁴⁹. Wynikiem rozmów habsbursko–moskiewskich stało się podpisanie porozumienia w 1491 r. Na jego mocy Helena miała wyjść za Maksymiliana, syna Fryderyka III⁵⁰. Iwan III zobowiązał się pomóc Maksymilianowi zdobyć Węgry, a ten z kolei miał wesprzeć Moskwę w odzyskaniu Kijowa⁵¹. Porozumienie jednak szybko przestało obowiązywać, ponieważ Habsburgowie porozumieli się z Jagiellonami, podpisując pokój w Pożoniu w 1491 r. (zatwierdzony w 1492 r.)⁵². To spowodowało, że Maksymilian nie był już tak zainteresowany współpracą z Moskwą, a sam Iwan III zdał sobie sprawę, że układ jest umową bez pokrycia.

Tym nie mniej, misje dyplomatyczne tak Mikołaja von Popplau, jak i Jerzego Trachanitosa oraz Jorga von Thurna dały początek przyszłej współpracy moskiewsko–habsburskiej, dzięki której obie strony liczyły na przeciwstawienie się ekspansji Jagiellonów na początku XVI w.

*

Adam Czader, Diplomatic mission of the Emperor Friedrich III's envoy Nicolas von Popplau to the Grand Prince of Moscow Ivan III Vasilevich – an attempt at gaining Muscovite support in Habsburg–Jagiellon rivalry for the Crown of St. Stephen

By the end of 15th c. Grand Principality of Moscow began to appear on the international map of Europe as a very interesting partner in creating a political bloc, especially against the power of Jagiellon countries. Such a situation was taken advantage of by the Holy Roman Emperor Friedrich III when he sent a diplomatic mission to Moscow led by Nicolas von Popplau. It was a first mission with an object of introducing Moscow to the net of Central-European alliances and using it in rivalry between Habsburgs and Jagiellons regarding the Crown of St. Stephen. Mission, although had many common targets in international politics of Habsburgs and Moscow, was not a success and the envoy himself was not received warmly, especially because of his attitude towards Ivan III and his boyars' retinue. Anyway, the mission was a stepping stone to the future Habsburg–Muscovite cooperation.

⁴⁹ K. Baczkowski, *Walka o Węgry*, s. 133–142.

⁵⁰ Jest mało prawdopodobne, aby małżeństwo to doszło do skutku, gdyż Maksymilian był wówczas zaręczony z Anną Bretońską, o czym dwór moskiewski mógł jeszcze nie wiedzieć.

⁵¹ K. Bojko, *Stosunki dyplomatyczne*, s. 92–93.

⁵² K. Baczkowski, *Walka o Węgry*, s. 137–138.

*

Адам Чадэр, *Дипломатическая миссия посла императора Фридриха III, Николая фон Поплау к Великому Московскому князю Ивану III Васильевичу – попытка вовлечения Москвы в борьбу Габсбургов и Ягеллонов за корону св. Стефана.*

Под конец XV в. Великое Московское княжество начинает вести активную дипломатическую деятельность на международной арене и становится объектом интереса монархов Центральной Европы как ценный партнёр в создании союзного блока, направленного против Ягеллонов. Эту ситуацию стремился использовать император Священной Римской империи, Фридрих III, пославший в Москву дипломатическую миссию во главе с Николаем фон Поплау. Это была первая миссия, целью которой было вовлечение московского правителя в центральноевропейские союзы и использование его в разгоревшейся борьбе Габсбургов и Ягеллонов за венгерский трон. Миссия, не смотря на многие общие цели Габсбургов и русского правителя, не принесла успеха, а сам посол был не очень тепло принят при московском дворе. Однако посольство Николая фон Паплау создало фундамент для налаживания будущего сотрудничества между Габсбургами и московскими князьями.

Andrii Zhyvachivskyi
(Warszawa)

KAFFA A ZIEMIE RUSKIE W DRUGIEJ POŁOWIE XV W. HANDEL CZARNOMORSKI

Kaffa, będąc główną placówką kolonii genueńskich na Krymie, odgrywała nie tylko ważną rolę w handlu Rusi ze Wschodem, ale i posiadała niemałe znaczenie polityczne. Po przyłączeniu do Imperium Osmańskiego ekonomiczna rola Kaffy nieco zmalała, a zdaniem niektórych badaczy nigdy już nie odzyskała ona swojego poprzedniego znaczenia. W niniejszym artykule autor spróbuje pokazać, że osmańska Kaffa, chociaż dla ziem ruskich straciła nieco ekonomiczne znaczenie, to zaczęła odgrywać ważną rolę polityczną, zwłaszcza w przypadku Rusi Moskiewskiej, i stała się swego rodzaju kluczem moskiewskiej polityki wobec Stambułu.

Kolonie genueńskie na Krymie powstały w drugiej połowie XIII w. i szybko stały się pośrednikami w wymianie towarów między Dalekim Wschodem, basenem Morza Czarnego i krajami śródziemnomorskimi. Kaffa odgrywała też ogromną rolę jako dostawca żywności do Konstantynopola. Po klęsce Genueńczyków w bitwie pod Solgatem (1434 r.), kolonia uznała zwierzchnictwo Hadży Gireja, założyciela Chanatu Krymskiego, chociaż w praktyce ograniczało się to do wypłaty haraczu. W 1475 r. miasto Kaffa i inne kolonie genueńskie na Krymie zostały zdobyte przez Turków osmańskich.

Zadaniem, które sobie postawiłem, jest przedstawienie dziejów Kaffy, głównej kolonii genueńskiej na Krymie w latach 1453–1475, a również w pierwszych latach po tureckim podboju i jej stosunków z ziemiami ruskimi.

Zadanie to nastręcza dużo trudności, wynikających ze stosunkowo niewielkiej ilości materiału źródłowego oraz jego fragmentaryczności. Wgląd w gospodarkę Kaffy we wczesnej epoce osmańskiej daje rejestr celny za lata 1487–1490¹, dostarczający informacji o intensywnych obrotach handlowych portu. Z Kaffy przywożono do Stambułu artykuły spożywcze i surowce, pochodzące z rozległego obszaru rozciągającego się od

¹ H. Inalcik, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, vol. 1: *The Customs Register of Caffa, 1487–1490*, Cambridge 1996.

Krymu po step między Dnieprem a Astrachaniem, a także towary z Moskwy, Kazania, Czerkiesji i Gruzji. Przez Kaffę transportowano także wiele towarów naturalnych i przetworzonych ze Sztambułu, Azji Mniejszej, Morza Egejskiego i Europy².

Poważnymi ośrodkami studiów nad dziejami Krymu w XIX w. były Odessa i Symferopol, gdzie wydawano takie serie wydawnicze, jak *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*³ oraz *Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии*⁴. Sporo informacji o Kaffie osmańskiej możemy znaleźć w książce Yücel Öztürk, Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475–1600)⁵. Wiele uwagi poświęca też Kaffie w swych pracach znany turecki osmanista Halil İnalcık⁶. Dla okresu sprzed podboju tureckiego podstawowym opracowaniem jest książka Mariana Małowista⁷. Sporo informacji o stosunkach Kaffy z ziemiami ruskimi mieści się w pracach Andrzeja Dziubińskiego⁸ oraz Rafała Hryszki⁹. Ponieważ w Kaffie znajdował się rynek handlu niewolnikami, przydatna jest też monografia Danuty Quirini–Popławskiej o włoskim handlu czarnomorskim¹⁰. Istotne znaczenie w badaniach nad położeniem Kaffy w pierwszych latach osmańskiego panowania, jak również w kwestii „zamknięcia” Morza Czarnego i ograniczenia handlu czarnomorskiego są artykuły Swietlany Oreškovej¹¹, Dariusza Kołodziejczyka¹², Victora Ostapchuka¹³, Paula Cernovodeanu¹⁴. Nie można również pominąć książki Charlesa Kinga, poświęconej dziejom obszarów wokół Morza Czarnego¹⁵.

Kaffa, tak z powodu liczby mieszkańców, jak i z racji swej roli administracyjnej uważana była za jedno z ważniejszych miast średniowiecza, a później i nowożytności. Nadzwyczaj korzystne położenie geograficzne sprzyjało jej wielkiemu rozwojowi. W połowie XV w. było to jedno z najważniejszych miast wśród portów czarnomorskich, a po zdobyciu Konstantynopola przez Turków w 1453 r. zaczęło odgrywać prawdopodobnie najważniejszą rolę w handlu czarnomorskim, stając się pośrednikiem między Wschodem a Zachodem.

Zdaniem M. Małowista¹⁶, po tureckim podboju Kaffa już nigdy nie odzyskała dawnej świetności i jako osmańska placówka wojskowa na Krymie utraciła część swego

² *Dzieje gospodarcze i społeczne imperium osmańskiego 1300–1914*, red. H. İnalcık, D. Quataert, Kraków 2008, s. 240–244.

³ *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, 33 т., Одесса 1844–1919.

⁴ *Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии*, 57 т., Симферополь 1887–1920.

⁵ Y. Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475–1600)*, Ankara 2000.

⁶ Zob. przyp. 1.

⁷ M. Małowist, *Kaffa, kolonia genuńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, Warszawa 1947.

⁸ A. Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a imperium osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1998.

⁹ R. Hryszko, *Z Genui nad Morze Czarne: z kart genuńskiej obecności gospodarczej na północno–zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego u schyłku średniowiecza*, Kraków 2004.

¹⁰ D. Quirini–Popławska, *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu*, Kraków 2002.

¹¹ C. Орешкова, *Турецкое озеро: Черное море в XV–XVII вв.*, „Восток”, 3, 2005, s. 18–33.

¹² D. Kołodziejczyk, *Inner lake or frontier? The Ottoman Black Sea in the sixteenth and seventeenth centuries*, [in:] *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles): études à la mémoire de Mihail Guboglu*, sous la dir. de F. Bilici, I. Căndea, A. Popescu, Braïla 2007, s. 125–139.

¹³ V. Ostapchuk, *The human landscape of the Ottoman Black Sea in the face of the Cossack naval raids*, „Oriente Moderno”, nr. 20, 2001, s. 23–95.

¹⁴ P. Cernovodeanu, *England and the question of free trade in the Black Sea in the 17th century*, „Revue Roumaine d’Histoire”, 6, 1967, s. 15–22.

¹⁵ C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, przeł. Z. Piotrowska, Warszawa 2006.

¹⁶ M. Małowist, *Kaffa*, s. 43.

znaczenia gospodarczego. Częściowo można się z tym zgodzić, ale z drugiej strony warto zauważyć, że Kaffa zaczęła odgrywać ważną rolę w życiu gospodarczym Imperium Osmańskiego, a także w polityce zagranicznej Porty. Od początku tureckiego panowania Kaffa była centrum politycznym i administracyjnym, stolicą osmańskiej prowincji, pierwotnie sandżaku, a później (prawdopodobnie od 1568 r.) większej prowincji zwanej ejaletem. Zamieszkałe przez znaczną liczbę ludności miasto i port chlubiły się wieloma karawanserajami, sklepami, kawiarniami, kilkoma rynkami. Nie brakowało też publicznych i prywatnych łaźni tureckich, szkół, medres (wyższych religijnych instytucji edukacyjnych), pojawiły się także zgromadzenia derwiszów zwane tekke. W skład prowincji Kaffy wchodziły terytoria południowego Krymu, Półwysep Tamański i ziemie przy ujściu Donu.

Co się tyczy kontaktów z rozległymi ziemiami ruskimi, to najważniejszą rolę w tym okresie odgrywał właśnie handel. Należy również zaznaczyć, iż w połowie XV w. ziemie ruskie znajdowały się pod władzą różnych państw, co wpływało też na przebieg stosunków z Kaffą. Ważny wpływ na stan stosunków handlowych miał też osmański podbój Kaffy.

W okresie przed włączeniem Kaffy do imperium osmańskiego najbardziej aktywne były stosunki handlowe pomiędzy Kaffą a Rusią Czerwoną. Trudno określić, w jakim czasie został nawiązany kontakt między genueńskimi koloniami na Krymie a Rusią Halicko-Włodzimierską, która od XIV w. znalazła się pod panowaniem królów polskich. W każdym razie, według dostępnych danych, już od końca XIII w., kupcy wschodni odwiedzali Włodzimierz, by tu sprzedawać jedwab, przyprawy korzenne i inne produkty wschodnie. Ale już w XIV w. Włodzimierz traci swoje znaczenie na rzecz Lwowa. Jak twierdzi M. Małowist: „dzięki umiejętnej polityce Kazimierza Wielkiego już nie we Włodzimierzu, a w stolicy Rusi Czerwonej spotykają się kupcy włoscy, ormiańscy i żydowscy z Kaffy z Prusakami, Polakami, Rusinami i Ślązakami”¹⁷. Liczne przywileje lwowskie dają możliwość ustalenia, na wymianie jakich towarów opierał się handel Lwowa z Kaffą. Dyplom królewski dla Lwowa z 1472 r. wspomina o następujących przedmiotach handlu: cynamonie, gałce muszkatolowej, imbirze, oleju aromatycznym, pieprzu i ryżu. Oprócz tego wspomina się tutaj o tkaninach jedwabnych, aksamicie, atłasie, adamaszku, kitajkach i barchanie¹⁸. Większość tych produktów pochodziła z Kaffy. W grupie kupców pochodzących z Kaffy byli Włosi, Tatarzy, Ormianie, Syryjczycy i Żydzi. Według M. Małowista, bilans handlowy Kaffy i Lwowa nie był wyrównany: import z Kaffy do Lwowa znacznie przewyższał eksport ze Lwowa do Kaffy. Oprócz towarów spożywczych, przez ziemie ruskie byli sprowadzani niewolnicy z Kaffy do Genui lub innych miast Europy Zachodniej: skarb koronny pobierał 1 floren od każdego niewolnika przeprowadzonego przez terytorium Polski¹⁹.

We Lwowie już od XIV w. mieszkało wielu Genueńczyków. Spotykamy tu

¹⁷ M. Małowist, *Kaffa*, s. 65.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, s. 69.

Geronima de Olmerio, Paola Grimaldi, Angela de Lecrario, Cristofora Frago, Barnabè de Negrono, a również Lucina z Kaffy, Giuliana de Gebeletto z Kaffy²⁰. Wśród nich wielu pełniło jakieś funkcje i obejmowało ważne stanowiska we Lwowie. Byli czynni w środowisku miejskim Lwowa, dokonywali opłat celnych (na przykład Lucinus z Kaffy w 1467 r. w komorze celnej lwowskiej²¹). W aktach grodzkich lwowskich znajdujemy pod datą 17 stycznia 1444 r. informację, że Christoforus Italicus zakupił od Stanisława z Góry niewolnika za 10 grzywien – to mogłoby posłużyć za dowód, że Włosi kupowali na Rusi niewolników i dostarczali ich do Kaffy²².

Nie można również pomijać faktu poddania się Kaffy pod polskie zwierzchnictwo w 1462 r., lecz był to raczej akt symboliczny, który w praktyce nie przyniósł żadnych skutków.

W drugiej połowie XV w. zaktywizował się ruch handlowy na linii Kaffa–Kijów–Moskwa. Pomimo swego korzystnego położenia geograficznego, dawna stolica ziem ruskich – Kijów – utraciła swe ważne znaczenie i znalazła się na peryferiach Europy, co odbiło się także na stosunkach handlowych, zwłaszcza z Kaffą. Dostępnych jest bardzo mało informacji o handlu tych miast. Wiadomo jedynie, że na rynku kijowskim pojawiały się rozmaite towary pochodzenia kafeńskiego: perły, jedwabie, safian, kadzidła, korzenie, drogie kamienie itd., a do Kaffy z Kijowa wywożono futra różnych zwierząt, miód i wosk. Wymieniona różnorodność towarów niech nie wprowadza nas jednak w błąd – handel ten nie był prawdopodobnie intensywny, ponieważ Kijów w tym czasie był średniej wielkości miastem, bez większego znaczenia politycznego.

Można z pewnością stwierdzić, że w drugiej połowie XV w. Kaffa stała się najważniejszym na południu punktem handlowym dla Moskwy, ale również ważną placówką w komunikacji Państwa Moskiewskiego z krajami znajdującymi się po drugiej stronie Morza Czarnego. Właśnie przez Kaffę jechał do Moskwy patriarcha jerozolimski w 1464 r., w Kaffie napotykamy także wielu kupców moskiewskich²³.

Komunikacja pomiędzy Moskwą i Krymem odbywała się na dwóch głównych szlakach. Jeden z nich szedł z Moskwy przez Kołomnę do Riazania, a dalej w dół Wołgi do Astrachania, skąd było już blisko do Matregi. Inny szlak oddzielał się w Riazaniu od powyżej opisanego i biegł wzdłuż Donu do Tany²⁴. W połowie XV w. obie te drogi straciły znaczenie międzynarodowe, kupcy podróżowali innymi szlakami. Jeden szlak handlowy wiódł z Moskwy przez Twer na południowy zachód ku granicy litewskiej, a następnie przez ziemię siewierską prowadził do Kijowa. Drugi – biegł z Moskwy na zachód do Smoleńska, gdzie łączył się z dawną drogą „od Wągów do Greków”, łączącą Morze Bałtyckie z Czarnym. W obu przypadkach linię komunikacyjną stanowił Dniepr, a oba szlaki schodziły się w Kijowie. Z Kijowa kupcy udawali się do Czerkas lub Kaniowa drogą wodną, a dalej już drogą lądową, przez przesmyk perekopski na Krym i dalej

²⁰ D. Quirini-Popławska, *Włoski handel*, s. 214–215.

²¹ *Ibidem*, s. 214–215.

²² *Ibidem*.

²³ В. Сыроечковский, *Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI в.*, „Известия Академии Наук СРСР”, 3, 1932, с. 197.

²⁴ М. Маловист, *Kaffa*, s. 76–77, В. Сыроечковский, *Пути и условия*, с. 195.

przez Kyrk Jer do Kaffy. Ponieważ jednak Kijów należał do Litwy, kupcy moskiewscy starali się omijać miasto, a zwłaszcza litewskie komory celne²⁵. Omijając jednak główne szlaki handlowe narażali się na niebezpieczeństwo napadów i kradzieży towarów.

Głównymi przedmiotami handlu przywożonymi z Kaffy były perły, jedwabie, safian, kadzidła, przyprawy korzenne i inne produkty wschodnie. Kupcy kaffeńscy kupowali zaś w Moskwie skóry wiewiórek, kun, gronostajów, bobrów, wydr, lisów, rysi, zajęcy i soboli²⁶. W Kaffie sprzedawano i kupowano też skóry wilków i niedźwiedzi. Jak widzimy, dwustronne stosunki rozwijały się bardzo energicznie. W 1473 r. doszło jednak do poważnego konfliktu dyplomatycznego pomiędzy władzami Kaffy a wielkim księciem moskiewskim Iwanem III. Podczas drogi powrotnej z Moskwy zostali obrabowani kupcy z Kaffy, w tym dwóch Greków i ośmiu Włochów. Kaffeńczycy chcieli zmusić władcę moskiewskiego do wypłaty odszkodowania za zrabowane dobra, lecz Iwan III nie uznał swojej odpowiedzialności za tę napaść. Z tego powodu władze kaffeńskie skonfiskowały towary należące do moskiewskich poddanych²⁷. W owym konflikcie władze Kaffy stanowczo stanęły za swymi obywatelami, co rzadko można było obserwować w ostatnich latach przed podbojem osmańskim. M. Małowist wyjaśnia to faktem, że Moskwa nie interesowała zbyt Kaffeńczyków, którzy w dodatku przekonani byli o swej przewadze nad przeciwnikiem²⁸. Sięgając do źródeł, można dojść do wniosku, że to Moskwie bardziej zależało na dobrych stosunkach z Kaffą. Na rok przed upadkiem Kaffy w instrukcji dla posła do chana krymskiego Mengli Gireja, władca moskiewski w marcu 1474 r. pisał: „Да лучится Микити бытии в Кафе, ино говорити Миките Кокосу ж да и Кафинцомъ; а будете где пригоже, молвити чтобы грабежа над великого князя гостьми не было в Кафе...”²⁹. Rok później sytuacja polityczna zmieniła się całkowicie. W czerwcu 1475 r. Turcy bardzo szybko i łatwo podbili Kaffę³⁰ i podobnie jak wcześniej Genueńczycy, uczynili z niej swoją główną placówkę na Krymie.

Na przełomie XV i XVI w. Kaffa (po tur. Kefe) pełniła funkcję rezydencji szechzade (królewiczów osmańskich) – Mehmeda, Ahmeda, a następnie Sulejmana, późniejszego sułtana. Zdaniem S. Oreškovej³¹ rejon ten, mimo swojej odległości od Stambułu, odgrywał ważną rolę w rozgrywkach o tron sułtański.

Dyskusja o utracie przez Kaffę swej handlowej roli po jej włączeniu do Imperium Osmańskiego, a także o stopniu zamknięcia przez Osmanów Morza Czarnego dla han-

²⁵ В. Антонович, *Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)*, [in:] *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*, Киев 1885, с. 221–264.

²⁶ M. Małowist, *Kaffa*, s. 77.

²⁷ *Dzieje gospodarcze i społeczne*, s. 237; M. Małowist, *Kaffa*, s. 78.

²⁸ M. Małowist, *Kaffa*, s. 79.

²⁹ *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской Ордами и с Турцией (1475–1505)*, изд. Г. Карпов, Санкт-Петербург 1884, с. 8. Chodża Kokos – Żyd z Kaffy, wpływowy i bogaty kupiec, prowadził sprawę z wielkim księciem moskiewskim Iwanem III od początku lat 70. XV wieku, pomagał kupcom moskiewskim. Odgrywał też ważną rolę w sprawach uwolnienia jeńców moskiewskich z niewoli, był pośrednikiem w stosunkach pomiędzy Iwanem III a chanem Mengli Girejem. W nagrodę za dobrą służbę cieszył się wielkim zaufaniem Iwana III.

³⁰ Л. Колаи, *Исторические документы о падении Кафы*, „Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии”, 45, 1911, с. 1–18.

³¹ С. Орешкова, *Турецкое озеро*, с. 20.

dlu zewnętrznego, trwa nadal. Mihnea Berindei i Gilles Veinstein, opierając się na dokumentach celnych Kaffy z lat 1520–1542, datują początek ekonomicznego upadku miasta na koniec XV w. Wtedy to handel czarnomorski przestał być tak intensywny, jak za czasów genueńskich, stracił też swój charakter międzynarodowy³². Natomiast wybitny turecki osmanista H. Inalcik, zwraca uwagę na to, że porównując handel na Morzu Czarnym pod osmańską kontrolą z poprzednim stanem, musimy wziąć pod uwagę fakt, że zmieniły się warunki, cele, a także uczestnicy handlu czarnomorskiego. Zamknięcie Morza Czarnego dla kupców z zewnątrz otworzyło możliwość poddanym sułtana – Grekom, Żydom, Ormianom, Turkom i innym muzułmanom, zdominowania handlu w rejonie Morza Czarnego, Mołdawii, a w jakimś stopniu nawet handlu polsko-tureckiego. Kupcy-poddani sułtana otrzymywali różnego rodzaju ulgi od państwa, co sprzyjało rozwojowi handlu. Rozwijał się nie tylko zewnętrzny, ale i wewnętrzny handel. Możemy więc mówić nie o upadku, a jedynie o końcu politycznej i ekonomicznej dominacji Genueńczyków, jak również o przekształceniu się i dostosowaniu ekonomicznego rozwoju tego regionu pod kątem celów i potrzeb Stambułu³³. Na potwierdzenie znaczenia Morza Czarnego dla Imperium Osmańskiego możemy przytoczyć doniesienie ambasadora francuskiego Pierre'a de Girardin, któremu ktoś z dworzan sułtana miał oświadczyć, że gdyby doszło do wyboru czy wpuścić statki zagraniczne na Morze Czarne lub otworzyć drzwi haremu, to sułtan wybrałby drugie³⁴. Moskiewski ambasador Dmitrij Golicyn usłyszał z kolei w Stambule porównanie Morza Czarnego do dziewicy, która zostałaby zniesławiona wejściem obcych statków³⁵. Morze Czarne stało się strategicznym źródłem aprowizacji osmańskiej stolicy i generowało dochody, krózych kolejni sułtanowie starannie strzegli, ściśle regulując eksport z tego regionu. Z powodu ograniczeń dla zagranicznych statków morze to często bywało nazywane „tureckim jeziorem”³⁶.

Co się tyczy stosunków z ziemiami ruskimi, to region wybrzeża czarnomorskiego nadal odgrywał ważną rolę, choć trzeba zaznaczyć, że osłabły kontakty Kaffy ze Lwowem i innymi miastami Rusi Czerwonej. Stary szlak „tatarski” łączący Kaffę i Lwów stracił znaczenie na rzecz drogi mołdawskiej, wiodącej z Akkermanu do Lwowa³⁷. Aktywny ruch panował natomiast na szlaku między Kaffą a Moskwą, a na jego dynamikę wpływały wspólne interesy polityczne i gospodarcze pomiędzy Imperium Osmańskim i Wielkim Księstwem Moskiewskim. Zdaniem S. Oreškovej, pierwsze kontakty dyplomatyczne pomiędzy Księstwem Moskiewskim a Państwem Osmańskim były powiązane z potrzebą zapewnienia bezpieczeństwa handlu właśnie na tym szlaku handlowym³⁸. W liście Iwana III do tureckiego sułtana Bajezyda II z 1492 r. wyliczone są krzywdy po-

³² M. Berindei, G. Veinstein, *La présence ottoman au sud de la Crimée en mer d'Azov dans première moitié du XVI. siècle*, „Cahiers du Monde russe et soviétique”, 20, 1979, s. 389–390.

³³ C. Орешкова, *Турецькоє озеро*, c. 25, H. Inalcik, *Sources and Studies*, vol. 1, s. 110; Idem, *The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans*, „Arxcion Pontou”, 33, 1979, s. 109–111.

³⁴ D. Kołodziejczyk, *Inner lake or frontier*, s. 125; C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, s. 125.

³⁵ D. Kołodziejczyk, *Inner lake or frontier*, s. 125.

³⁶ C. Орешкова, *Турецькоє озеро*, c. 18; C. King, *Dzieje Morza Czarnego*, s. 125; P. Cernovodeanu, *England*, s. 21.

³⁷ *Dzieje gospodarcze i społeczne*, s. 238.

³⁸ C. Орешкова, *Турецькоє озеро*, c. 30.

niesione przez kupców moskiewskich: „Межи бесерменских государей великой еси государь над турским и над азияскими государи воленъ еси, полской и морской государь еси, салтанъ Баазитъ, величеству твоему Иоанъ, Божією милостію, единъ правой господарь всей Руси, вотчичъ и дідич и инымъ многимъ землямъ отъ севера и до востока государь...И наши гости намъ били челом и сказывали намъ, то им в твоих земляхъ отъ твоихъ людей велика сила чинится...Также въ Азове и въ Кафе в иныхъ твоихъ городахъ товаръ у нихъ оценив возьмутъ, да половину цены дадутъ, а другие и не дадут...”³⁹. Już w 1494 r. sultan przystał na prośby wielkiego księcia i uregulowano położenie kupców moskiewskich w Kaffie. Według H. Inalcika i Y. Öztürka, kupcy moskiewscy brali udział w handlu na terytoriach osmańskich i osiedlali się w osmańskich portach w Azowie i Kaffie od epoki Mehmeda II⁴⁰. Tak czy inaczej, Kaffa stała się ważną placówką zarówno pod względem politycznym, jak i ekonomicznym w stosunkach pomiędzy Stambułem a Moskwą.

Jak wynika z powyższych rozważań, Kaffa odgrywała bardzo ważną rolę dla ziem ruskich. Kaffa genueńska była ważnym miejscem dla ekonomicznego życia Rusi, natomiast pod względem politycznym nie odgrywała zbyt ważnej roli. Natomiast osmańska Kaffa, chociaż nieco straciła pod względem znaczenia ekonomicznego dla ziem ruskich (w przypadku ziem Rusi Czerwonej zakres prowadzonego z Kaffą handlu za czasów osmańskich był nie do porównania ze „złotymi czasami” Kaffy genueńskiej), to zaczęła odgrywać ważną rolę polityczną, zwłaszcza w przypadku Rusi Moskiewskiej. Od pierwszych lat osmańskiego panowania, Kaffa pełniła funkcję ważnej placówki politycznej. Stała się swego rodzaju kluczem moskiewskiej polityki wobec Stambułu, a większość posłów moskiewskich, jadących do Stambułu, przejeżdżała przez Kaffę. Również podczas momentów zadrażnień w stosunkach z Chanatem Krymskim, zawsze można było zwrócić się do paszy kaffeńskiego o mediację lub wręcz „przywołanie chana do porządku”. Obok chańskiej stolicy w Kyrk Jer, a następnie w Bachczysaraju, osmańska Kaffa była konkurencyjnym centrum władzy politycznej na Krymie, a dyplomacja moskiewska umiała korzystać z owego rozdwojenia oraz częstych zadrażnień między chanami a reprezentantami sultana.

*

Andrii Zhyvachivskiy, *Kaffa and the lands of Rus' in the second half of 15th c. Black Sea trade*

Kaffa, being a main outpost of Genoese colonies in Crimea, played not only an important role in trade between Rus' and the East, but also was of large political importance. After incorporation in the Ottoman Empire, economical role of Kaffa was a bit diminished, and according to some researchers, it never reached its former importance again. In this paper, the author attempts at proving, that Ottoman Kaffa, although it did lose some of its economical importance in Rus', began to play an important political

³⁹ Памятники дипломатических сношений, с. 162–163.

⁴⁰ Dzieje gospodarcze i społeczne, s. 239; Y. Öztürk, *Osmanlı Hakimeyetinde Kefe*, s. 473.

role, especially with Muscovy, and became, in its own way, a key to Muscovite politics regarding Istanbul.

*

Андрій Живачивський, *Каффа і руські землі во другій половині XV в. Чорноморська торгівля*

Каффа, будучи головним центром генуезьких колоній в Криму, не тільки грала важливу роль в торгівлі Русі з Востоком, но і грала достатньо сильну політичну позицію. Після її приєднання до Османської імперії економічне значення міста зменшилось, а по думці окремих авторів, вона вже ніколи не грала ролі. В нинішній роботі я спробую показати, що османська Каффа, хоча і втратила економічне значення для руських земель, но почала грати важливу політичну роль, в першу чергу в стосунках з Московською Руссю, і стала свого роду ключем московської політики в стосунках до Стамбула.

CHAPTER II
LECTURES

Prof. Márta Font
(Pécs)

ATTRACTION AND REPULSION: LATIN CHURCH AND TATAR INFLUENCE IN RUS'

Political fragmentation of Kievan Rus' took place during 12th c. The process was accelerated after the death of Vladimir Monomakh and at the end of 12th c. separated regions were already formed (I draw attention to the word „region”, since it has more universal meaning and seems to be more appropriate in describing of the process).

It's a fact, that Novgorod became independent from Kiev, and Andrey Bogolubsky considered Kiev as a periphery of his principality, what suggest the existence of differences between northern and southern regions. In Southern Rus' there were attempts at sustaining of crucial importance of Kiev and subjugating it to Smolensk, Halych or Chernigov at the same time. This was general state of affairs until the Tatar invasion in the thirties of the 13th century, which was a powerful factor in forming of regions in the Rus'. It also caused very different reactions:

- In terms of politics alternatively confrontation and compromise
- Confirmation of confrontation between Christian and Pagan thought
- Tatars' religious tolerance had an influence on the status of the Church (e.g. relieving the Church of taxes or building new monasteries)
- In sphere of everyday life some ideas of Tatar administration were adopted (e.g. taxes)

On the eve of Tatar emergence there were also changes in the Christian world: after the fall of Byzantine Empire, Latin Church had the advantage and tried to use it in spreading its influence on the territories of Greek–Orthodox Church. New situation caused different reactions in all of the Rus':

- Total refusal attempts of the Latin Church and strengthening of the Orthodox
- Negotiations with the „Latinists” and establishment of the union between the two Churches
- Varying, from acceptance of some elements of the Western Church to union

Simultaneous spiritual influence of Latin Church and military supremacy of the Tatars had visible influence on Rus'. Different reaction of regions – from attraction to repulsion – caused many particular features of development in the Eastern Slavic world.

Prof. Márta Font
(Pécs)

PRZYCIĄGANIE I ODPYCHANIE: KOŚCIÓŁ ŁACIŃSKI I WPŁYWY TATARSKIE NA RUSI

Polityczne rozbitcie Rusi Kijowskiej przypada na XII w. Proces ten przyspieszył po śmierci Włodzimierza Monomacha i już w końcu XII w. uformowały się oddzielne regiony (zwracam uwagę, że słowo „region” ma znaczenie bardziej uniwersalne, dlatego wydaje się być bardziej adekwatne dla opisanego procesu).

Faktem jest, że Nowogród stał się niezależny od Kijowa, a Andrzej Bogolubski uznawał Kijów za peryferię swojego księstwa, co wskazuje na różnice między regionem północnym i południowym. W południowej części Rusi starano się zachować kluczowe znaczenie Kijowa i jednocześnie usiłowano poddać go pod kontrolę Smoleńska, Halicza lub Czernihowa. Taka sytuacja utrzymywała się do momentu najazdu tatarskiego w latach trzydziestych XIII w., który miał silny wpływ na formowanie się regionów Rusi. Wywołał on też bardzo różne reakcje:

- w sferze polityki naprzemiennie konfrontację i pojednanie
- potwierdzenie konfrontacji między chrześcijańskim i pogańskim myśleniem
- na stan cerkwi miała wpływ tolerancja religijna Tatarów (np. zwolnienie cerkwi z podatków czy zakładanie nowych klasztorów)
- w sferze życia codziennego zaadaptowano niektóre sposoby administracji tatarskiej (np. podatki)

W przeddzień pojawienia się Tatarów miały miejsce zmiany także w świecie chrześcijańskim: po upadku Cesarstwa Bizantyjskiego kościół łaciński zdobył przewagę i próbował to wykorzystać dla rozszerzenia swoich wpływów na terytorium kościoła grecko-prawosławnego. Nowa sytuacja wywołała różne reakcje w różnych regionach Rusi:

- całkowita porażka starañ kościoła łacińskiego i umocnienie prawosławia
- negocjacje z „łacinnikami” i ustanowienie dwóch kościołów
- od przyjęcia niektórych elementów z kościoła zachodniego do unii

Jednoczesny wpływ duchowy kościoła łacińskiego i wojskowa supremacja Tatarów miały widoczny wpływ na Ruś. Różne sposoby reakcji regionów – od przyciągania do odpychania – doprowadziły do powstania szeregu specyficznych cech rozwojowych w świecie wschodniego słowianstwa.

Проф. Марта Фонт
(Печ)

ПРИТЯГАТЕЛЬНОСТИ И ОТТАЛКИВАНИЕ: ЛАТИНСКАЯ ЦЕРКОВЬ И ТАТАРСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА РУСИ

Политическая раздробленность Киевской Руси сложилась на протяжении XII-го в. Тенденция ускорилась после смерти Владимира Мономаха, и к концу XII-го ст. уже оформились отдельные регионы (понятие „регион” имеет более обобщительное значение, поэтому кажется нам более приемлемым для выражения данного процесса). Факт, что Новгород стал независимым от Киева, а Андрей Боголюбский считал Киев периферией своего княжества, свидетельствует о различиях северного и южного регионов. В южной части Руси старались сохранить центральное значение Киева и одновременно стремились поставить его под контроль Смоленска, Галича или Чернигова. Такая ситуация сохранялась до татарского нашествия, которое с 1230-х гг. оказывало сильное влияние на регионы Руси, где вызывало разные реакции:

- в сфере политики чередовались конфронтация и примиренность;
- подтвердилась конфронтация между христианским и языческим мышлением;
- на состояние церкви повлияла веротерпимость татар (нпр. освобождение церкви от налогов и основание новых монастырей);
- в повседневной жизни принимались некоторые способы управления татар (нпр. налоги);

Накануне появления татар произошли изменения и в христианском мире: после распада Византийской империи латинская церковь стала доминировать и пыталась использовать это обстоятельство для расширения своего влияния на территории греко-православной церкви. Новая ситуация вызывала разные реакции в отдельных регионах Руси:

- полный отказ стремлений латинской церкви и укрепление православия;
- переговоры с „латинянами” и сосуществование двух церквей;
- от принятия некоторых элементов из западной церкви до унии.

Духовное влияние латинской церкви и военное превосходство татар одновременно оказывали влияние на Русь. Разные способы реакции регионов – от притягательности до отталкивания – привели к появлению ряда специфических черт развития в мире восточного славянства.

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: MA Andrii Zhyvachivskyi

- **Moderator:** beginning of the discussion.

- **PhD Myroslav Voloshchuk.** *Comment:* Изучая венгерские источники, касающиеся второй половины XIII – начала XIV в., среди представителей знати встречаем такие имена, как, например, „dictus Tatarus”, что подчеркивало монгольское происхождение переселенцев и было свидетельством появления определенных негативных стереотипов в отношении монголов. Но нужно очень осторожно относиться к этому стереотипу, потому что из истории нам известны примеры проживания монгольского населения на территории государств Центральной Европы и сохранения ими своих религиозных обычаев. Также, говоря о браках те же русских княгинь с венгерскими королями, можем достаточно уверенно утверждать, что они сохраняли свой обряд, а это свидетельствует об отсутствии религиозных антагонизмов в данный период. Я, например, был очень удивлен когда нашёл один из документов датированный XII в., согласно с которым королева Евфросиния (жена Гейзы II) выделила деньги для Ордена Госпитальеров в Трансильвании, что очень хорошо подтверждает Ваш тезис о том, что в XII–XIII вв. на самом деле не было такого антагонизма, о котором пишет более поздняя литература.

- **Prof. Márta Font.** *Answers:* Конечно, я согласна с Вашим мнением. Хотя с другой стороны встречаем и отдельные свидетельства противоположного – так, например, в одном из писем папы Климента VI (1342–1352) встречаем цитату „pagani et infideles videlicet Tartari, Rutheni et Litvani”. Но это, напомню, интерпретация римского папы, которая основана на ограниченной информации.

- **Prof. Leontiy Voytovych.** *Comment:* Хочу обратить внимание на один момент, а именно на женитьбу Льва Данииловича на принцессе Констанции. В своей книге Вы упомянули, что не известно, по какому обычаю была совершена церемония венчания. Но здесь есть один нюанс – при заключении этого брака присутствовал, в ранге киевского митрополита, Кирилл II. Очевидно, он не был обычным гостем, а, вероятно, совершал церемонию венчания. Известно также, что Констанция сохранила латинский обряд, даже притом, что ее венчал митрополит греческого обряда. Напомню, что брак между Львом и Констанцией состоялся еще до унии Даниила Романовича с римской курией, а это подчеркивает тот факт, что конфронтации между католиками и православными в то время не было. Здесь

также следует упомянуть другой интересный момент: дочь Льва и Констанции, Святослава, закончила свою жизнь в монастыре кларисок в Старом Сонче.

- **Prof. Dariusz Dąbrowski. Question:** В своем докладе Вы очень ясно указали на влияние захвата Константинополя крестоносцами в 1204 г. и основания Латинской империи на формирование папской политики по отношению к Руси. В то же время хочу спросить Вас о последствиях падения Латинской империи, а именно – влиянии этого факта на папскую политику по отношению к Руси.
- **Prof. Márta Font. Answers:** После падения Латинской империи стремление римской курии склонить Русь к церковной унии, конечно же, сохранилось. По этому поводу можно провести аналогию: еще до Флорентийского соглашения византийские императоры также искали сближения с Западом, рассматривая возможность объединения церквей.
- **Prof. Dariusz Kołodziejczyk. Comment:** Вы подчеркнули очень интересную разницу между Черниговом и другими русскими землями под властью монголов (например, Московская Русь или русские земли Литовского государства). Мне кажется, что разница между ними, конечно же, есть, но также существует очень большое сходство. Ведь русские земли, которые находились в составе Литовского государства, *de iure* были в подчинении монголов.
- **Vitalii Kalinichenko. Question:** Скажите, пожалуйста, использовали ли Вы археологические данные при изучении этой проблемы?
- **Prof. Márta Font. Answers:** В основном мои исследования построены на письменных источниках, потому что проследить эти процессы с помощью археологии, учитывая огромные территории и большое временное пространство, очень трудно.
- **Moderator:** summary of the discussion.

Prof. Andrzej Janeczek
(Warszawa)

RED RUTHENIA – ON NAME'S INCIDENTS

In historiography there are many various names for a big state territory, that enlarged the Crown of the Kingdom of Poland in the middle of the 14th c.: the Principality of Galicia–Volhynia, Ruthenia, Ruś Koronna, Galicia (Hałyczyna), Eastern Lesser Poland, Western Ukraine, Little Rus', Land of Cherven. Those terms have strict time limits; they are ascribed to different time periods, and part of them is politically motivated. A general name in use in Polish historiography is Red Ruthenia, that has got an uncertain etymology and it has already caused problems to Old Polish historians. Their conclusions, fantastical and fairylike, come and go throughout 19th and 20th c. literature. Finally in the middle of the 20th c. occurred an explication that had a range of scientific conception: Herbert Ludat and Omeljan Pritsak had pointed on a system prevailing among nomadic people, sorting the space with colours, in which every one of the world's directions has its own shade. According to this Eurasian wind rose – Southern Rus' is Red, Western Rus' – White. Although in this configuration you cannot quite explain location of Black Rus', usually put near Nowogrodek and Slonim. So, further to the West than the Western White Rus' was the Black Rus'. Considering the name, we should expect it rather in the northern Russian territories.

It is substantial to investigate how particular names of Rus' had been developing, including those „colourful” ones. It is also worth noticing, that Rus', meant in the function of self-definition, the name used by Ruthenians/Russians, is difficult to diverse into district's names. The Rus' was not just an usual designation, it was a territorial-dynastic concept, withholding each and every land under the reign of Rurikids („vsja Rus"). In more specific terms it meant only the centre over the Dnieper river: so areas of Kiev, Chernihiv and Pereyaslav („zemlya russkaya”). With regional partitions evolved separate principalities, half-countries, but they were known under the names of the land described by their capital center. On the Southern–West were „zemlya halic-kaya” and „zemlya volodymirskaya”, in Latin Europe known as *Galitia* and *Lodomeria*. Those were the actual names used in the beginning of the 13th c. by episodic Hungarian kingdom and (in the end of 18th c.) Austria, providing legitimacy of its participation in partition of the Polish–Lithuanian Commonwealth.

The concept of „Whole Rus'” – One Rus' still sustained, in spite of crucial changes in the 13th c. The centre of Ruthenian life had moved to North and Southern–West, to

Halych and Vladimir. When, in the middle of the 13th c., Daniel Romanovych achieved a royal title and a crown, his kingdom was called „Regnum Rusie”, without any addition, although it contained only Galician–Volhynian territory. This incommensurability of regional principality and an universal title was constantly extant. Daniel’s great son Jurij Lvovych renewed the Ruthenian kingdom in the 14th century to the same shape as it was, confined to Halych. It seems, that the argument regarding the power of an idea of Halych as a whole Rus’ is eligible; Halych principality/kingdom was on its way to create a national country, while the rest of Ruthenia, including Vladimir, was still lodged in Byzantine, patrimonial universalism (A. Hens’ors’kyj, O. Pritsak). We cannot find any sign of distinction, division or fragmentation of the name Ruthenia on the own, ruthenian basis.

It all hadn’t changed even in the beginning of the 14th c., when a notion of Little Russia (*Mikra Rōsia*) emerged to estimate the Halych metropolis, freshly dissociated from metropolis of „vsja Rus’” (*Megale Rōsia*). This new province was not a stable formation. The name though remained in the realms of political use when Bolesław–Jurij Troydenovych, the successor of the Romanovych dynasty, used it in his titulary „dux tocius Rusie Mynoris” (1335). Another one to use it was Casimir the Great (Kazimierz Wielki) in his message to patriarch of Constantinople, in which he insisted on restitution of Halych metropolis. This term did not catch on and it revived in the 17th c. on a totally different area, when there had been a search of a new Russian acquirement by Dnieper (Małorossijskaya Ukraina) after the treaty of Pereyaslav.

Even as deep and solid division as partition of the Ruthenian lands between Poland and Lithuania in the middle of the 14th c. didn’t find its reflection in terminology. Casimir the Great’s title for the territory was at first derived from the term „regnum Rusie” (*rex Polonie et Rusie*), and with triumph of incorporation’s conception – *Russie dominus et heres (hospodar russkoy zemli)*. King’s successors continued it in quite the similar way. This term is the same between general officials of „Ruś Koronna”. In documents we find *terra Russiae*. In narrative sources, especially at Jan Długosz, you can perceive two incidences of the term „Rus’”. One of them is comprehensive, concerning whole territory inhabited with Ruthenian people, that are related by joint „ritus, mos et lingua”, that means with areas of the Grand Duchy of Lithuania and Great Novgorod. The other one is more detailed, concerning Ruthenian lands of the Crown of the Kingdom of Poland. That „Polish” part of Rus’ is still nameless, still remains as just „Russia”, while its contiguous areas (Podolia, Volhynia, Podlachia) has their own designations.

Denomination of Rus’, that is indivisible in Rus’ itself, divides abroad. „Colourful” Russian names appeared in foreign text sources. The oldest records regard the White Rus’ and they are dated back to the middle of the 13th c. *Russia Alba* of the *Descriptiones terrarium* treaty doesn’t have an undisputed location, it is generally put in the North of Russian territory. Other records also concern the White Rus’, but they unexpectedly transfer it to the South, to the Galician–Volhynian lands. According to the others, those are areas of Pskov or Polotsk. The first quoted definition of the Black Rus’ ap-

pears at Heinrich von Mügelin's, a Bavarian author of *Hungarians history* (14th c.), and it should be located in the South. The earliest record about the Red Rus' is the one by Ulrich von Richental (1420), chronicler of the Council of Constance – this time it was connected with Smolensk.

Further examples prove how „colourful” names circled throughout wide spaces of Eastern Europe. Historical works and geographical tracts from the 16th to the 18th century provide rich materials; same as cartography. The tendency to more stable disposition of coloured appellatives of Rus' starts to increase. In the 16th century, the White Rus' is usually described as Grand Duchy of Moscow, but from the 17th century it is rather a Ruthenian land of the Grand Duchy of Lithuania. Red Rus' is „Ruś Koronna”, sometimes extended further to the East. The Black Rus', uncommon, starts to arise on the West of the Grand Duchy of Lithuania, but it still wanders through other regions.

Results of this survey brings a few general conclusions:

1. The Red Rus' must be acknowledged as a bookish term, erudite, appearing rather late, undisciplined, circling and changing its range. It doesn't let us to treat it as an unambiguous name well-explained by history.

2. This particular territory named with the term above, didn't form its local name – it was simply „Russia”, not adjectival. Now this doesn't let us to accept this name because of its generality.

3. Names, that started to emerge in between 13th and 14th c., Galicia and Little Russia, have been duplicated in the 17th and 18th c. They had different meaning and range, and so that also eliminates them from using.

We are fated to use an uncertain and fake term, conventional as well, unreliable in history – it is necessary to treat designation of the Red Ruthenia this way, meaning the lands by the San, Bug, and Dniester rivers.

Prof. Andrzej Janeczek
(Warszawa)

RUŚ CZERWONA – PERYPETIE Z NAZWĄ

Duży aneks terytorialny, o jaki powiększyła się Korona Królestwa Polskiego w połowie XIV wieku, nosi w historiografii różne nazwy: Ruś Halicko–Wołyńska, Ruś Czerwona, Ruś Koronna, Galicja (Hałyczyna), Małopolska Wschodnia, Zachodnia Ukraina, Małoruś, Ziemia Czerwieńska. Nie są to nazwy ponadczasowe; są przypisane różnym epokom, część z nich jest motywowana politycznie. W polskiej historiografii używane jest najczęściej pojęcie „Ruś Czerwona”, o niejasnej etymologii, które już historykom staropolskim nastroczało kłopotów. Tworzone przez nich wywody, bajeczne i fantastyczne, przewijają się przez piśmiennictwo XIX i XX w. Dopiero w połowie XX w. pojawiła się eksplikacja o randze koncepcji naukowej: Herbert Ludat i Omeljan Pritsak wskazali na panujący wśród ludów koczowniczych system porządkowania przestrzeni przy pomocy kolorów, w którym każdy z czterech kierunków świata symbolizowany jest swoją barwą. Według tej euroazjatyckiej róży wiatrów Ruś południowa jest Czerwona, Ruś zachodnia – Biała. W tej konfiguracji nie tłumaczy się jednak usytuowanie Rusi Czarnej, zwykle lokowanej koło Nowogródka i Słonimia, a więc jeszcze bardziej na zachód od Rusi zachodniej – Rusi Białej, podczas gdy, kierując się nazwą, powinniśmy się jej spodziewać na północy terytorium ruskiego.

Istotne jest więc prześledzenie, jak rozwijały się partykularne nazwy Rusi, w tym nazwy „kolorowe”. Warto od razu zauważyć, że Ruś w funkcji samonazwy, nazwy używanej przez Rusów/Rusinów, z trudnością poddaje się segmentacji na nazwy dzielnicowe. Ruś nie była zwykłą nazwą, była ideą terytorialno–dynastyczną, obejmującą wszystkie ziemie pod władzą Rurykowiczów (*vsja Rus*⁷). W zakresie ściślejszym obejmowała jedynie naddnieprzańskie jądro: okolice Kijowa, Czernihowa i Perejasławia (*zemlja ruskaja*). Wraz z podziałami dzielnicowymi pojawiały się osobne księstwa – „półpaństwa”, lecz one nosiły nazwę ziemi opisaną nazwą stołecznego grodu. Na południowym zachodzie były to *zemlja halickaja* oraz *zemlja volodymirskaja*, w Europie Łacińskiej znane jako *Galicia* i *Lodomeria*. Tych właśnie nazw użyło w początku XIII w. epizodyczne królestwo węgierskie na Rusi halickiej, a w końcu XVIII w. Austria, legitymizując swój udział w rozbiórce Rzeczypospolitej.

Idea „wszystkiej Rusi” – jednej Rusi utrzymywała się nadal mimo istotnych zmian w XIII w. Centrum życia ruskiego przeniosło się wówczas na północ oraz na południowy

zachód, do Halicza i Włodzimierza. Gdy Daniel Romanowicz osiągnął w połowie XIII w. tytuł i koronę królewską, jego królestwo nazywało się *regnum Russie*, bez żadnego dodatku, chociaż obejmowało wyłącznie dzielnicę halicką. Ta niewspółmierność dzielnicowego księstwa i uniwersalnego tytułu była konsekwentnie zachowywana. Wnuk Daniela, Jurij Lwowicz odnowił na początku XIV w. królestwo Rusi w tym samym kształcie, ograniczonym do Halicza. Wydaje się, że uprawniona jest teza o sile idei Halicza jako całej Rusi, księstwa/królestwa, które było na drodze do stworzenia państwa narodowego, podczas gdy reszta Rusi, łącznie z Włodzimierzem, tkwiła nadal w bizantyjskim, patrymonialnym uniwersalizmie (A. Hens'ors'kyj, O. Pritsak). Na gruncie własnym, ruskim, nie znajdujemy żadnego śladu rozróżnienia, podziału, rozbięcia nazwy „Ruś”.

Nie zmieni się to nawet na początku XIV w., gdy powstanie pojęcie Małej Rusi (*Mikra Rōsia*) na oznaczenie metropolii halickiej, nowo wydzielonej z metropolii *vseja Rusi* (*Megale Rōsia*). Nowa prowincja nie była tworem stabilnym. Nazwa weszła jednak w sferę użytku politycznego, gdy Bolesław–Jurij Trojdenowicz, następca Romanowiczów, wykorzystał ją w swej tytulaturze: *dux totius Russie Mynoris* (1335), a powtórnie uczynił to Kazimierz Wielki w swoim posłaniu do patriarchy konstantynopolskiego, w którym nalegał na restytuowanie metropolii halickiej. Pojęcie się nie zakorzeniło, a odżyło dopiero w XVII w. na zupełnie innym terenie, gdy po ugodzie perejasławskiej poszukiwano nazwy dla nowego nabytku Rosji nad Dnieprem (*Matorossijskaja Ukraina*).

Nawet tak głęboki i trwały podział jak rozbiór ziem ruskich między Litwę i Polskę w połowie XIV w. nie znalazł odzwierciedlenia w terminologii. Tytulatura Kazimierza Wielkiego używa dla aneksu najpierw pojęcia *regnum Russie* (*rex Polonie et Russie*), a wraz ze zwycięstwem koncepcji inkorporacyjnej – *Russie dominus et heres* (*hospodar russkiej zemli*). W podobny sposób kontynuują ją następcy króla. Tak samo brzmi tytulatura urzędników generalnych Rusi Koronnej. W źródłach dokumentowych panuje *terra Russiae*. W źródłach narracyjnych, a zwłaszcza u Jana Długosza, dostrzec można dwa zakresy pojęcia Ruś. Jeden ogólny, na oznaczenie całego terytorium zajmowanego przez ludność ruską, którą wiąże wspólne: *ritus, mos et lingua*, a więc łącznie z ziemiami księstwa litewskiego i Nowogrodu Wielkiego, oraz węższy, oznaczający ruskie ziemie Korony. Ta „polska” Ruś nadal pozostaje bezimienna, nadal pozostaje Rusią i tylko Rusią, ziemią Rusi, podczas gdy dzielnice sąsiednie (Podole, Wołyń, Podlasie) dysponują swoimi oznaczeniami własnymi.

Miano Rusi, niepodzielne na Rusi, poddaje się dzieleniu poza Rusią. „Kolorowe” nazwy Rusi pojawiły się w źródłach obcych. Najstarsze przekazy dotyczą Rusi Białej i odnoszą się do połowy XIII w. *Russia Alba* traktatu *Descriptiones terrarum* nie ma bezdyskusyjnej lokalizacji, ogólnie biorąc trzeba ją umieszczać na północy terytorium ruskiego. Kolejne przekazy dotyczą również Rusi Białej, ale nieoczekiwanie przenoszą ją na południe, na ziemie halicko–wołyńskie; według innych to okolice Pskowa albo okolice Połocka. Pierwsze notowanie nazwy „Czarna Ruś” pojawia się u bawarskiego

autora historii Węgrów, Henryka von Mügelu (XIV w.); i to miano trzeba lokować na południu. Najwcześniejszy przekaz o Rusi Czerwonej notuje kronikarz soboru w Konstancji, Ulrich von Richental (1420) – wiąże się on tym razem ze Smoleńskiem.

Dalsze przykłady dowodzą swobodnego krążenia nazw „kolorowych” po dużych przestrzeniach Europy Wschodniej. Dzieła historyczne i traktaty geograficzne XVI–XVIII w. dostarczają tu bogatego materiału, podobnie jak i kartografia. Tendencja do stabilniejszego rozlokowania barwnych apelatywów Rusi zaczyna zwolna narastać. W XVI w. Ruś Biała to zazwyczaj Ruś Moskiewska, od XVII w. raczej ruskie terytoria Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ruś Czerwona to Ruś Koronna, czasem rozciągana dalej na wschód. Ruś Czarna, rzadsza, zaczyna się pojawiać na zachodzie Księstwa Litewskiego, ale jeszcze dowolnie wędruje i po innych regionach.

Rezultaty przeglądu przynoszą kilka wniosków ogólnych.

1. Ruś Czerwoną należy uznać jako nazwę książkową, uczoną, późno pojawiającą się, niedyscyplinowaną, krążącą i zmieniającą swój zasięg. Nie pozwala to traktować jej jako nazwy nednoznacznej i dobrze uzasadnionej historycznie.

2. Terytorium, które obdarzane jest tą nazwą, nie wytworzyło swojej nazwy dzielnicowej – było Rusią, Rusią bezprzymiotnikową. To z kolei nie pozwala przyjąć tej nazwy z uwagi na jej ogólnikowość.

3. Nazwy, które zaczęły się wyłaniać w XIII–XIV w.: Galicja i Mała Ruś, zostały wtórnie użyte w XVII i XVIII w. Nadano im wtedy zupełnie inny sens i zakres terytorialny, co znowu eliminuje je z użycia.

Zdani więc jesteśmy na nazwę niejasną, poniekąd sztuczną, umowną, historycznie chwiejną – tak wypada bowiem traktować miano Rusi Czerwonej w odniesieniu do ziem nad Sanem, Bugiem i Dniestrem.

Проф. Анджей Янчэк
(Варшава)

ЧЕРВОНАЯ РУСЬ: ПРОБЛЕМА НАЗВАНИЯ

Огромную территорию, которую включило в свой состав Польское королевство в середине XIV в., обозначают разными названиями в историографии: Галицко–Волынская Русь, Червонная Русь, Коронная Русь, Галиция (Галичина), Восточная Малопольша, Западная Украина, Малая Русь, Червенская земля. Все выше упомянутые названия не отображают собой сугубо исторический контекст и относятся к рефлексиям позднейших эпох, иногда даже представляются политически мотивированными. В польской историографии часто используется понятие „Червонная Русь”, неопределенная этимология которого создала серьезные проблемы для старших польских историков, что привело к созданию ими под влиянием литературы XIX – начала XX вв. сказочных и фантастических мнений о происхождении этого названия. В середине XX в. была разработана научная концепция Герберта Лудата и Омельяна Прицака, которая указывала на царящую среди кочевых народов систему, обозначающую пространство с помощью цвета, соответственно каждую из четырех сторон мира символизирует тот или иной цвет. Согласно данной „Евразийской розе ветров”, Южной Руси соответствует красный цвет, а Западной Руси – белый. В этой конфигурации, однако, не объясняется расположение Черной Руси, которую, как правило, локализируют в районе городов Слоним и Новогрудок, к западу от Белой Руси, в то время как Черную Русь, следуя упомянутой выше концепции, следует разместить на северных русских территориях.

Поэтому важно проследить, как развивались партикулярные названия Руси, а особенно их „цветные” формы. Следует сразу отметить, что Русь в роли самоназвания, как имя, используемое среди русов/русинов, вряд ли подвергается сегментации для названия региона. Это не было обычным названием – скорее это была идея территориально–династического названия всех земель под властью Рюриковичей (Вся Русь). В узком значении это название охватывало лишь надднепрянские территории: вокруг Киева, Чернигова и Переяслава (Русская земля). С разделением целого региона появились отдельные княжества– „полугосударства”, но они были названы от имени столицы той или иной земли. На юго–западе это были Галицкая и Владимирская земли, известные в Латинской

Европе как *Galicia* и *Lodomeria*. Эти латинские названия эпизодически использовали в начале XIII в.. Венгерское королевство относительно Галицкой Руси, а в конце XVIII в. – Австрия, легитимизировавшая благодаря выше упомянутому историческому эпизоду свое участие в первом разделе Польши.

Идея „вся Русь” – одной Руси сохранялась, несмотря на значительные изменения в XIII в., когда русский центр политической жизни переместился на север и юго–запад, во Владимир и Галич. Когда Даниил Романович достиг в середине XIII в. титула короля, его государство называлось *regnum Russie*, без какого–либо дополнения, хотя распространялось только на Галицкий регион. Это несоответствие титула и территории владения последовательно поддерживалось. Внук Даниила, Юрий Львович в начале XIV в. вновь принял титул короля Руси в той же форме, ограниченной Галицким регионом. Похоже, что имеет некие основания тезис о том, что галицкое княжество/королевство Руси, было на пути к созданию национального государства, в то время как остальная Русь, в том числе Владимир, все еще застряли в византийском патримониальном универсализме (А. Гэнсборский, О. Прицак). Однако нет никаких признаков различия, разделения названия „Русь”.

Ничего не изменилось и в начале XIV в., когда возникло понятие Малой Руси (*Mikra Rōsia*) для обозначения Галицкой митрополии, недавно отделенной от митрополии всей Руси (*Megale Rōsia*). Новая митрополия не была стабильным организмом. Тем не менее, название вошло в сферу политического использования, когда Болеслав–Юрий Тройденевич, преемник Романовичей, использовал ее в своей титулатуре: *Dux totius Mynoris Russie* (1335). Также это название употребил и Казимир Великий в своем послании к Константинопольскому патриарху, которого просил о восстановлении митрополии в Галиче. Эта практика не укоренилась, возродилась лишь в XVII в. в совершенно другой области. После Переяславского договора 1654 г. это название употреблялось для новоприобретенных Россией земель над Днестром (Малороссийской Украины).

Даже такой глубокий и длительный раздел русских земель между Литвой и Польшей в середине XIV в., не отразился на терминологии. В своей титулатуре Казимир Великий сначала использовал для аннексирования понятие *regnum Russie (rex Polonie et Russie)*, а когда воцарилась концепция не унии, а инкорпорации Руси – *Russie dominus et heres (господарь Русской земли)*. Аналогичным образом продолжали титуловаться преемники короля. Так же обозначали свою власть генеральные управители Коронной Руси. В документальных источниках, присутствует понятие *terra Russiae*. В нарративных источниках, особенно в Иоанна Длугоша, можно увидеть идею Руси в двух аспектах. Одно определение Руси, относящееся к занятой русинским населением территориям, связанным общим *ritus, mos et lingua*, касается земель княжества Литовского и Великого Новгорода, а другое обозначение имеет ввиду русские земли Короны. „Польская” Русь остается без изменения названия, то есть Русь так и есть Русь, а вот соседние

регионы (Подолия, Волынь, Подляшье) имеют свои собственные обозначения.

Название Руси, неделимое на Руси, подвергается делению вне Руси. „Цветные” названия появились в иностранных источниках. Старые сообщения касаются Белой Руси и относятся к середине XIII в. *Russia Alba* в трактате *Descriptiones terrarum* не имеет точной локализации, но должна относиться к северной части русской территории. Последующие сообщения, касающиеся „Белой Руси”, неожиданно перемещаются на юг, к землям Галицко–Волынского княжества; по мнению других исследователей речь идет об окрестностях Пскова или Полоцка. Первое упоминание названия „Черная Русь” появляется в сочинении баварского хрониста Генриха фон Мюгельна (XIV в.), и это понятие должно обозначать земли на юге. Самое древнее сообщение о „Червонной Руси” помещено в записках летописца Констанцкого собора – Ульриха фон Рихенталя (1420), которое автор связывает со Смоленском.

Дальнейшие примеры показывают свободное распространение „цветных” названий на больших пространствах Восточной Европы. Исторические и географические трактаты XVI–XVIII вв. дают богатый материал в этом плане, как и картография. Тенденция к более стабильному развитию цветных названий Руси начинает умедляться. В XVI в. Белая Русь, – как правило, это Московская Русь, а от XVII в. – скорее русские земли Великого княжества Литовского. Червонная Русь – это Коронная Русь, иногда растягивающаяся дальше на восток. Название Черная Русь, более узкое, начинает появляться на западе княжества Литовского, но все же употребляется свободно и в отношении к другим регионам.

Результаты обзора принесли некоторые общие выводы.

1. Название „Червонная Русь” следует рассматривать как книжное, научное, которое появляется поздно, не имеет однозначного исторического обоснования.

2. Территория, на которую распространялось название „Червонная Русь”, так и не создала своего регионального понятия – это была Русь и только Русь, что, в свою очередь, не позволяет принять данное название из-за своей неопределенности.

3. Названия, которые начали появляться в XIII–XIV вв., – Галиция и Малая Русь, были повторно использованы в XVII–XVIII вв., правда, уже с другим ощущением времени и географическим охватом, что не позволяет их использовать.

Таким образом, мы полагаем, что это название есть расплывчатым, несколько искусственным, мнимым, исторически неустойчивым. Так можно трактовать название Червонной Руси по отношению к землям над Сяном, Бугом и Днестром.

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: PhD Adrian Jusupović

- **Moderator:** beginning of the discussion
- **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** Oczywiście wystąpienie jest na tyle ciekawe, że budzi refleksje, którymi chciałem się podzielić. Zgadzam się w stu procentach, co do konkluzji tego intrygującego, niezwykle ciekawie i obszernie udokumentowanego wykładu. Pozwolę sobie zwrócić uwagę na zaskakującą zbieżność w procesie tworzenia się terminologii ruskiej w polskiej praktyce około połowy XVI w. Widać to zarówno u Kromera, jak i trochę wcześniejszego Miechowity oraz trochę późniejszego Strykowskiemu, który odegrał też niezwykle istotną rolę w kształtowaniu się świadomości polskiej i jej stosunku do spraw ruskich. Moim zdaniem Pan Profesor absolutnie słusznie wskazał na ten moment. Mam jeszcze kilka drobiazgów. Pierwsza kwestia: o ile się nie mylę, to jednak ta Czarna Ruś pojawia się w znaczeniu ziemi nowogródzkiej, tj. Nowogródka z okolicą w *Kronice halicko-wołyńskiej*, w relacjach z wojen Daniela z przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych, gdzie jest wzmianka o wyprawie na Czarną Ruś. I ważne jest to, że ta Czarna Ruś była dosyć wąsko potraktowana, gdyż nawet nie wszystkie te grody, które później Romanowicze zajęli, są nazywane Czarną Rusią¹. Druga sprawa: w *Kronice halicko-wołyńskiej* również bardzo wąsko została użyta pierwszy raz nazwa „Ukraina”. To jest oczywiście ten sławny *passus*, w którym mowa jest o późniejszej ziemi chełmskiej i gdzie występuje spójnik „i” Ukraina. Czyli ta „i Ukraina” to musi być jeszcze jakiś aneks, według wszelkiego prawdopodobieństwa, leżący na zachód od terytorium przyszłej ziemi chełmskiej. Jakiś taki bardzo wąski pas tej ziemi. Tu zwracam uwagę akurat na ten ustęp, ponieważ jest bardzo ciekawy właśnie z perspektywy zakresu geograficznego pojęcia użytego w tym wypadku przez swojaka, dobrze zorientowanego, co do układu terytorialnego i operującego, prawdopodobnie, terminami będącymi w użyciu konkretnego środowiska, środowiska zainteresowanego i posiadającego wiedzę. Jeszcze raz pozostaje mi podziękować za niezmiernie fascynujący wykład, bardzo pouczający, cieszę się, że miałem okazję go wysłuchać.
- **PhD Vitaliy Nagirnyy. Question:** Panie Profesorze, dziękuję za ten nadzwyczaj ciekawy wykład. Wiemy, że „kolorowe” nazwy Rusi często bywają wiązane z arabską tradycją określania kierunków świata kolorami. Czy jednak pochodzenia tych „kolorowych” nazw możemy dociekać poza tradycją arabską? Oczywiście chodzi mi o nazwy Czerwona, Czarna i Biała Ruś.

¹Okazało się, że rację miał jednak prof. A. Janeczek. Termin „Czarna Ruś” nie występuje w *Kronice halicko-wołyńskiej* [uzup. – prof. D. Dąbrowski].

• **Moderator:** Czy są jeszcze jakieś pytania? W takim razie przekazuję głos Panu Profesorowi Andrzejowi Janeczkiowi.

• **Prof. Andrzej Janeczek. Answers:** Bardzo dziękuję Państwu za uwagi, postaram się je wszystkie uwzględnić w wersji docelowej swej pracy. Zaczynając od uwag Pana Prof. D. Dąbrowskiego: jeśli Czarna Ruś jest wspomniana w XIII w., a rozumiem, że jest, to zrobi mi Pan wielką przykrość dlatego, że w dużej mierze zrujnuje cały ciąg tego rozumowania, który prowadziłem, ale liczy się prawda. Oczywiście rzucę się na poszukiwanie Czarnej Rusi w latach 40 XIII w. na kartach *Kroniki halicko-wołyńskiej*. Druga rzecz – Ukraina. Ukraina na kartach wspomnianej kroniki. Może to niejasno wybrzmiało w trakcie mojej wypowiedzi, ale nie traktuję tej nazwy jako nazwy własnej, raczej jako nazwę pospolitą, a więc zgodnie z tym odczuciem, jakie Pan Profesor przedstawił, bo to jest chyba tylko przejaw cechy tego terytorium, jego pogranicznego położenia. Pojawia się jeszcze jest to intrygujące określenie „Lachowie ukrainianie”. Oczywiście nie ma to nic wspólnego z nazwą własną, jest to określenie peryferii. Po prostu peryferii, obszaru peryferyjnego gdzieś na obrzeżu, takiego pogranicznego obszaru, tak należałoby to rozumieć.

I odpowiadając na pytanie dr. V. Nagirnego. Ja nie jestem specjalnie przywiązany do tej koncepcji. Oczywiście jest ona atrakcyjna, ona – wydaje się – próbuje tłumaczyć w sposób przekonujący, przynajmniej częściowo przekonujący, pochodzenie samych nazw, natomiast nie ma tego bezpośredniego kontaktu pomiędzy koncepcją i naszymi źródłowymi określeniami. Nie jesteśmy w stanie udowodnić jakiegokolwiek związku pomiędzy jednym a drugim.

• **Moderator:** summary of the discussion.

Prof. Dariusz Kołodziejczyk
(Warszawa)

RUS' AND THE GOLDEN HORDE – ANTAGONISM AND SYMBIOSIS IN THE RELATIONS BETWEEN THE RURIKIDS AND THE GENGHISIDS

In 1984 *the Cambridge University Press* published a book by Anatoly Khazanov entitled *Nomads and the Outside World* that was smuggled outside the USSR. Enthusiastic reception of the author's theses, popularized in Western discourse by Ernest Gellner, brought a definite end to purely antagonistic portrayals of relations between agrarian and nomadic societies. Khazanov, who emphasized elements of symbiosis and mutual dependency, still has an influence on contemporary researchers of various issues, such as Turkish–Byzantine relations in Asia Minor of the 13th c., connections between Maasai and Kikuyu people in present East Africa, or dealings of medieval Rus' and the Cumans and later Rus' and Tatars.

After the collapse of the USSR, the perspective on the Golden Horde has changed. Since the times of Stalinism it was obligatory to describe it as a half–barbaric system, parasitizing on the conquered society of medieval Rus'. Nowadays many researchers perceive presence of not only such elements as agriculture, trade, urbanization, education and artistic culture of the Golden Horde, but also continuation of institutions (e. g. chancery tradition) between such states like the Eurasian empire of Ghengis–Khan, the Golden Horde, the Great Horde and, finally, the Crimean Khanate. While formerly, the transition from one formation to another used to be described as a sudden rupture and certain proof of crisis, nowadays, scholars stress rather continuation, which gives legitimization to subsequent successor states and allows one to see these changes in the Braudelian perspective of „longue duree”.

In this context it is worth reminding of brilliant, although controversial, theses from 45 years ago by Edward Keenan and Omeljan Pritsak. These two prominent historians maintained that the Grand Duchy of Moscow derived its legitimization from references to Genghisids' tradition rather than from the fight against Tatars, which was simultaneously preached by the Orthodox Church. The matter whether Muscovy con-

quered the steppe in result of civilizational confrontation or rather by adjusting to the steppe rules reminds of a debate over the nature of Portuguese entrance into the Indian Ocean trade. Formerly viewed as the result of European supremacy, today it is seen as a proof of the inclusive character of the Asian civilization. This issue is very relevant for today's Russia, both on the ground of ideology (in the context of current redefinitions of the idea of Euroasianism) and in the context of current political relations with Kazakhstan and other nations of Asia.

Prof. Dariusz Kołodziejczyk
(Warszawa)

RUŚ A ZŁOTA ORDA – ANTAGONIZM I SYMBIOZA W STOSUNKACH RURYKOWICZÓW Z CZYNGISYDAMI

W 1984 r. *Cambridge University Press* opublikowało przemyconą z ZSRR książkę Anatolija Chazanowa pt. *Nomads and the Outside World*. Entuzjastyczna recepcja też autora, spopularyzowanych w zachodnim dyskursie przez Ernesta Gellnera, przyniosła definitywny kres przedstawianiu stosunków społeczeństw agrarnych i koczowniczych jako wyłącznie antagonicznych. Wpływ Chazanowa, który podkreślał elementy symbiozy i wzajemnego uzależnienia, dostrzec dziś można w badaniach, których przedmiotem są tak różne zagadnienia, jak stosunki turecko–bizantyńskie w XIII-wiecznej Azji Mniejszej, stosunki Masajów i Kikuju w dzisiejszej Afryce Wschodniej, czy wreszcie stosunki średniowiecznej Rusi i Połowców, a później Rusi i Tatarów.

Po upadku ZSRR drastycznej zmianie uległ też obraz Złotej Ordy, którą w obowiązującym nurcie historiografii radzieckiej, obowiązującym od lat stalinowskich, przedstawiano jako organizm na wpół barbarzyński, pasożytujący na podbitym społeczeństwie średniowiecznej Rusi. Liczni badacze dostrzegają dziś nie tylko obecność takich elementów jak rolnictwo, handel, urbanizacja, nauka i kultura artystyczna mieszkańców Złotej Ordy, ale też kontynuację instytucjonalną (np. tradycji kancelaryjnej) między takimi organizmami państwowymi jak eurazjatyckie imperium Czyngis–chana, Złota Orda, Wielka Orda, i wreszcie Chanat Krymski. Podczas gdy dawniej przejście od jednej do drugiej formacji przedstawiano z reguły jako gwałtowne zerwanie i świadectwo kryzysu, dziś podkreśla się raczej ciągłość, co nadaje legitymizację państwom–sukcesorom i pozwala śledzić ich rozwój w braudelowskiej perspektywie „longue durée”.

W tym kontekście warto wrócić do błyskotliwych, choć kontrowersyjnych tez, postawionych już przed 45 laty przez Edwarda Keenana i Omeljana Pritsaka, zgodnie z którymi państwo moskiewskie czerpało legitymizację raczej z odwołania się do czynszydzkiej tradycji, niż z głoszonego równoległe przez Cerkiew hasła walki z Tatarami. Kwestia, czy Moskwa podbiła step w wyniku konfrontacji cywilizacyjnej, czy też raczej

w wyniku dostosowania się do jego reguł przypomina nieco dyskusję nad charakterem wejścia Portugalczyków do handlu na Oceanie Indyjskim, traktowanego dawniej jako przejaw europejskiej wyższości, a dziś raczej jako ilustracja inkluzywnego charakteru cywilizacji azjatyckiej. Kwestia ta ma bieżące implikacje w samej Rosji, zarówno na płaszczyźnie ideologicznej (w kontekście redefiniowania koncepcji euroazjatyzmu), jak też w kontekście bieżących stosunków politycznych z Kazachstanem i innymi państwami Azji.

Проф. Дариуш Колодцейчык
(Варшава)

РУСЬ И ЗОЛОТАЯ ОРДА: АНТАГОНИЗМ И СИМБИОЗ В ОТНОШЕНИЯХ РЮРИКОВИЧЕЙ С ЧИНГИЗИДАМИ

В 1984 г. *Cambridge University Press* опубликовало книгу, полученную контрабандным путем из СССР авторства Анатолия Хазанова под названием *Nomads and the Outside World*. Энтузиастическая рецепция, популяризированная в западном дискурсе Эрнестом Геллером, принесла дефинитивные представления об отношениях кочевых и аграрных обществ только как антагонистических. Влияние А. Хазанова, который подчеркнул элементы симбиоза и взаимозависимости, сегодня можно увидеть в исследованиях, рассматривающих различные вопросы, такие как турецко–византийские отношения в XIII в. в Малой Азии, взаимоотношения Масайов и Кикуйю в современной Восточной Африке и, наконец, контакты средневековой Руси и половцев, а позже Руси и монголов.

Послераспада Советского Союза также резко изменился историографический образ Золотой Орды, которая советскими историками ещё со времен сталинского периода в обязательном порядке в течение многих лет представлялась как полуварварский, паразитирующий на завоеванных обществах средневековой Руси организм. Многие исследователи в настоящее время признают не только наличие элементов цивилизации (сельское хозяйство, торговля, урбанизация, наука и художественная культура) у населения Золотой Орды, но и продолжение институциональных засад (например, традицию канцелярии) в государственных организациях – евразийской империи Чингисхана, Золотой Орде, Великой Орде и, наконец, Крымском ханстве. Если в прошлом переход от одной к другой формации обычно изображался как насильственный перерыв развития и начало кризиса, то сегодня подчеркивается преемственность, которая придает легитимность государствам–преемникам и позволяет следить за их развитием в броделевской перспективе „longue durée”.

В этом контексте стоит вернуться к очень интересным, но в свою очередь противоречивым тезисам, обоснованным ещё 45 лет назад Эдвардом Кинаном

и Омеляном Прицаком, согласно которых Московское государство получило свою легитимность скорее через обращение к чингизидской традиции, чем от провозглашенной Церковью идеи борьбы против монгол. Проблема того, завоевала ли Москва степняков в результате цивилизационной конфронтации или, скорее, это был результат адаптации к условиям, немного напоминает дискуссию о характере присоединения португальцев к торговле в Индийском океане, что ранее рассматривалось как проявление европейского первенства, а сегодня воспринимается скорее как иллюстрация всеобъемлющего характера азиатской цивилизации. Эта проблема имеет продолжение и в современной России, в идеологическом пространстве (в контексте пересмотра концепции евроазиатизма), а также в контексте текущих политических отношений с Казахстаном и другими государствами Азии.

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: PhD Vitaliy Nagirnyy

- **Moderator:** beginning of the discussion
- **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** To był fascynujący wykład, pokazujący zupełnie inną niż europejska perspektywę, pokazujący, iż istniały światy alternatywne. Rosja w ogóle jest z tego punktu widzenia fascynującym konglomeratem. Rzeczywiście, co do Ugrofinów twierdzenie jest prawdziwe. Odwołam się tu do Henryka Paszkiewicza, jego znakomitych prac jeszcze z czasów emigracji. Istotnie, nie można lekceważyć faktu, iż księstwa północnoruskie były, jak to określił H. Paszkiewicz, państwami kolonialnymi na terytorium Ugrofinów. Pozwalam sobie odwołać się do tego przykładu jako do swego rodzaju analogii do późniejszego konceptu imperialnego. Rzeczywiście, ta wielka przestrzeń zamieszkała przez różne ludy, przenikające się nawzajem, została w pewnym sensie zjednoczona przez Rurykowiczów w ostatecznym rozrachunku, można powiedzieć – przez Szwedów.
- **Prof. Paweł Żmudzki. Comment:** Chciałbym krótko skomentować efektywny moment wykładu, mianowicie porównanie tego, w jaki sposób Moskwa wchodzi na step (i nie tylko na step), w jaki sposób buduje swoje imperium, do działań Portugalczyków na Oceanie Indyjskim. Może faktycznie istnieje spore podobieństwo, ale jest i zasadnicza różnica. Różnicę tę można określić jako różnicę psychologiczną – dla Moskwy jest to rewanż, sposób zmierzania się z kimś, kto wcześniej panował i jego panowanie było odczuwane jako bardzo dotkliwie, kłopotliwe. Ekspansję moskiewską na stepie można tłumaczyć większą, niż w przypadku Portugalczyków, potrzebą odreagowania.

• **Prof. Dariusz Kołodziejczyk.** *Answers:* Jeśli można, chciałbym od razu odpowiedzieć. Otóż ja tu widzę analogię – Portugalczycy pojawiają się na Oceanie Indyjskim w ramach rekonkwisty. Szukają *Moros* (Maurów) – jak nieodmiennie określają muzułmanów – i nie „cackają się” z nimi. Jeśli znajdą owych *Moros* w Gudziaracie, Malindi czy na Sumatrze, mszczą się za ich niegdysiejsze panowanie na Półwyspie Iberyjskim. Istniała np. tradycja obcinania przez Portugalczyków uszu wszystkim mężczyznom-muzułmanom, których złapali. Skądinąd znamy ciekawą anegdotę ukazującą, że niekiedy jednak Portugalczycy i Maurowie czerpali ze wspólnej tradycji. Otóż, gdy Portugalczycy wylądowali w Kalhacie w dzisiejszym Omanie, odwiedzionym notabene wcześniej przez Ibn Batutę, Afonso de Albuquerque miał kazać obciąć uszy i nosy wszystkim mężczyznom. Pewien starzec zwrócił się wówczas do portugalskiego wodza porównując go do Aleksandra Macedońskiego, a ten w przypływie dobrego humoru kazał go wypuścić. Generalnie jednak Portugalczycy mścili się na Maurach podobnie jak Rosjanie mścili się na Tatarach, i w tym widzę podobieństwa.

• **PhD Vitaliy Mykhaylovskyy.** *Question:* Moje pytanie dotyczy wspomnianej „czarnej” propagandy polskiej. Na ile Moskwa, zdaniem Pana uznająca się za spadkobierczynię Złotej Ordy, chciała być częścią Europy?

• **Prof. Dariusz Kołodziejczyk.** *Answers:* Wydaje mi się, że nie musimy przyjmować kategorii „albo... albo...”: Moskwa jako spadkobierczyni Bizancjum albo Moskwa jako dziedzictwo Czyngisydów. Mamy tu do czynienia z dwiema narracjami. Pierwsza narracja to wizja Moskwy jako przedłużenia prawosławia, Moskwy jako nosicielki misji cywilizacyjnej. W tym przypadku Moskwa utożsamia się z cywilizacją chrześcijańską (czy też europejską, bizantyńską). I w tym podejściu obserwujemy zresztą ambiwalentny stosunek do Zachodu. Druga wizja to wizja imperialna, w której Moskwa jawi się jako spadkobierczyni euroazjatyckiego imperium Mongołów. Zresztą nawet polityka Moskwy wobec podbitych ludów azjatyckich (np. Tatarów Kazańskich) zmieniała się i nie była konsekwentna. Myślę, że cały czas w historii rosyjskiej mamy te dwa nurty, z których raz jeden, a innym razem drugi bierze górę.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* Pojawiła się jeszcze jedna refleksja wywołana słowami Doktora V. Mikhaylovskiego, a z drugiej strony odnosząca się do omawianej przez Pana Profesora polskiej propagandy. Zajmując się odrobinę kwestiami literatury XVI-wiecznej, zastanawiam się, czy stosunek Polaków nie był również ambiwalentny. Przy tym, istotnie, „Koroniarze” byli (jeśli można użyć takiego określenia) bardziej agresywni w stosunku do państwa rosyjskiego, a inną postawę reprezentuje np. Maciej Strykowski, który, możliwe, najlepiej znał Moskwę, w każdym razie lepiej niż Marcin Kromer czy Maciej Miechowita. Strykowski wyraża się o Moskwie z rodzajem szacunku, nie jako o typowych „obcych” (tych „złych”), a jego narracja jest bardzo zrównoważona. Kto wie czy nie bierze się to właśnie z lepszej znajomości Moskwy?

Drugą sprawą jest to, iż uważam za absolutnie fascynującą i złożoną kwestię genezy tytułu carskiego, w której wątków ideowych i politycznych jest tak wiele, że staje się ona zarzewiem do dyskusji, która prawdopodobnie nigdy się nie skończy. Istotnie, w latopisach to błyskawiczne przejście tytułu „car” w stosunku do chanów mongolskich świadczy o podejściu do nich jako do modelu, wzorca, ale i pojęcie to jest najwygodniejsze (gotowe) dla określenia tak Mongołów jak i Rusi.

• **Prof. Dariusz Kołodziejczyk.** *Answers:* Tu mogę się tylko zgodzić. Jeśli zna się coś lepiej, mniej się stereotypizuje. Generalnie jest to słuszne założenie. Gdy czyta się relacje Litwinów i tych Koroniarzy, którzy w pewnym momencie zaczynają jeździć do Moskwy, widać, że między nimi a gospodarzami nie było wyraźnej przepaści cywilizacyjnej. Negatywna wizja i stereotypy umocniły się dopiero po okresie Smuty.

• **Moderator:** Czy są jeszcze pytania lub czy ktoś chciałby odnieść się do wypowiedzi?

• **PhM Aneta Gołębiowska-Tobiasz.** *Comment:* Chciałabym krótko nawiązać do początku wykładu Pana Profesora, a mianowicie do koczowników, którzy kojarzą się historykom i większości badaczy przede wszystkim z przebywającymi niemal cały czas na grzbiecie konia wojownikami. Ludy tureckie doskonale znały sztukę inżynierię, i choć nie jestem turkologiem, wiem że w językach tureckich istniały określenia na „miasto”, „mury”. Na podstawie badań archeologicznych prowadzonych na terenie Azji wiemy, że ludy tureckie potrafiły wznosić budowle monumentalne takie, jak np. typu czaatas (kamienne konstrukcje grobowe wczesnych Chakasów) czy typu systemu kamiennych twierdz na terenie Tuwy, nie wspominając już o Dagestanie czy systemie cytadel wzdłuż Szlaku Jedwabnego (głównie na Przedkaukaziu). Wiemy również z latopisów, że Połowcy posiadali trzy miasta, które różnie się w nauce interpretuje. Niektórzy uważają, iż były to założenia typu „grodów” słowiańskich, w których zamieszkiwała ludność polietniczna, a w okresie zimowym przybywał tam naczelnik rodu wraz ze swoją orzą, rozkładano tabor i zimowano w grodzie. Wielki uczyony rosyjski, archeolog i turkolog, prof. Igor Kyzłasow (Игорь Кызласов) jest zdania, że te gródki przypominały miasta budowane z cegły. Uważa też, że „wieże”, które większość archeologów, m.in. pani prof. Svetlana Pletneva (Светлана Плетнева) interpretuje jako wozy, na których stawiano jurty, to w rzeczywistości ceglane konstrukcje. Sugerujemy się tutaj ikonografią znaną z *Latopisu Radziwiłłowskiego*, ale być może naprawdę stawiano takiego typu budowle. Być może wspomniane „wieże” to połowieckie miasta. Nie wiemy tego. Do dziś mamy spory problem z wytypowaniem miejsc, gdzie te trzy „miasta” się znajdowały, więc siłą rzeczy nie zostały one przebadane (nawet sondażowo) archeologicznie. Nie wiemy więc, jakiej mogły być one konstrukcji – skrzyniowej (drewniano-ziemnej), ceglanej, czy też posiadały one mury kamienne. W każdym razie chciałam Państwu uświadomić, że ludy tureckie były ludami znającymi urbanizację, nie byli to ludzie uprawiający cały czas koczownictwo taborowe z otwartym cyklem wędrówek. Właściwie, zdarzyło się

to niewiele razy w historii ludów koczowniczych (m.in. podczas ekspansji ludności scytyjskiej, która napłynęła na tereny stepów nadczarnomorskich, a dalej ruszyła w kierunku Kotliny Karpackiej. Scytowie to właśnie przykład taborowej gospodarki z otwartym cyklem wędrówki, jednakże i ten lud w pewnym momencie osiadł i zasymilował się z miejscowym substratem).

• **Prof. Dariusz Kołodziejczyk.** *Answers:* Nawet gdyby Mongołowie byli „czystymi” koczownikami (jeśli takie pojęcie w ogóle istnieje) to przecież mieli kontakt z Chinami zanim przybyli na Zachód. Chciałbym też podać przykład z innej epoki, zaczerpnięty z recenzowanej przeze mnie niedawno książki Michaela Khodarkovsky’ego o rosyjskim podboju Kaukazu w XIX w. Otóż w źródłach rosyjskich z połowy XIX w. małe drewniane miasteczko rosyjskie określano zwykle jako *gorod* (*город*), tymczasem kaukaski aul zbudowany z kamienia, posiadający trzypiętrowe budynki, medresę – szkołę średnią, meczet, bazar etc. określany był zazwyczaj jako *derewnia* (*деревня*). Inne przekazy z tego czasu mówią np. o rozbiciu „bandy rozbójników”, przy czym ta „banda rozbójników” miała artylerię (częściowo zakupioną w Stambule) i składała się z regularnych formacji piechoty (w skład której wchodził czasami i polscy żołnierze, dezercerzy z armii rosyjskiej służący w armii Szamila). Przykład ten pokazuje, jak dobór terminologii i języka warunkuje i odzwierciedla nasze świadome i podświadome postrzeganie rzeczywistości.

• **Moderator:** summary of the discussion.

CHAPTER III

DEBATES

PROSOPOGRAPHY AT HISTORIAN'S SERVICE

The round table discussion with

Pprof. Aleksandr Mayorov (Saint Petersburg State University, Sankt–Peterburg, Russia),

PhD Vitaliy Mykhaylovskyy (Borys Grichenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine),

PhD Adrian Jusupović (Institute of National Remembrance, Warszawa, Poland).

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: Dominik Kadzik (UJ)

• **Moderator:** Witam serdecznie wszystkich uczestników konferencji. Na początku chcę przybliżyć ideę debat profesorskich, ponieważ wśród przybyłych gości jest sporo osób, które po raz pierwszy spotykają z taką formą prowadzenia dyskusji. „Inność” naszej debaty, w odróżnieniu od klasycznych debat profesorskich, przejawia się w tym, że jej uczestnicy nie dążą do konfrontacji, lecz zwracają szczególną uwagę na warsztat metodologiczny i badawczy. Liczymy na to, że w czasie dyskusji nasi eksperci przybliżą młodym badaczom swój warsztat metodologiczny w taki sposób, by studenci mogli wyciągnąć z niego umiejętności, które posłużą im w ich dalszych badaniach. Zatem debaty profesorskie są swoistym kompendium wiedzy dla studentów i młodych adeptów badań historycznych. Jako reprezentant środowiska studenckiego podkreślam ten fakt jako szczególnie wartościowy.

Ale przejdźmy do meritum. Dzisiaj chcielibyśmy skupić się na podejściu metodologicznym, dlatego też moje pierwsze pytanie kieruję do prof. Aleksandra Mayorova. Brzmi ono następująco – kim byli ruscy bojarzy i od kiedy możemy mówić o bojarach, jako zamkniętej grupie społecznej? Czy uważa Pan Profesor, że historiografia wyczerpała ten temat?

• **Prof. Aleksandr Mayorov. Answers:** Я отвечаю на русском языке. Древнерусское боярство – это такая социальная группа (категория), которая известна по многочисленным источникам. Кроме того, она всегда была в центре внимания историков. Это универсальная категория и подобные явления встречаются в социальной жизни других народов. Свое внимание я хочу обратить на изучение боярства в современной российской историографии. В частности, коснуться социально–политической роли бояр в древнерусский период, а именно в XIII в., во время монголо–татарского нашествия. Кстати, приход монголов на Русь стал одним из факторов, который изменил социальную роль и статус боярства вместе с княжеской властью. В современной историографии существуют два взгляда на историю бояр. Разница этих взглядов обусловлена разными подходами к пониманию общественного строя Древней Руси вообще. Одна точка зрения, уходящая своими корнями в историографию XIX в., видит в основе социальных отношений домонгольского периода общину. Городскую общину как институт, обладавший всей полнотой политических прав и являвшуюся источником государственного суверенитета. Летописи и другие исторические документы дают для этого определенные основания. Община в лице веча осуществляет политические и государственные полномочия, а именно приглашает и изгоняет князей, заключает с ними „ряд” (договор), в котором формулируются условия пребывания князя у власти. Все это известно еще со времени опубликования работ крупнейшего историка русского права Василия Сергиевича. В советское время от этих взглядов отказались, утвердилось новая концепция политической истории и общественного строя Киевской Руси. В некотором плане она была позаимствована из европейской медиевистики, в частности на ее формирование повлияли представления о французском феодализме X–XIII вв. Некоторые отечественные исследователи считали, что в домонгольский период на Руси существовала подобная французской феодальной иерархической системе. Ввиду такой аналогии боярам отводилась роль крупных феодалов, которые узурпировали власть, благодаря своим экономическим ресурсам. Роль самой общины, конечно, полностью не отрицалась, но искусственно принижалась, минимизировалась. Такая ситуация во многом сохраняется в российской науке до сих пор. Одни историки, преимущественно петербургские, смотрят на эти проблемы с точки зрения старой историографической традиции XIX в., а другие исследователи, в основном московские, рассматривают ее сквозь призму концепции 30–50–х гг. XX в., созданной Борисом Грековым и Львом Черепниним.

Теперь я хотел бы остановиться на источниковедческих вопросах монголо–татарского нашествия на Русь и Европу. В частности, речь пойдет о *Повести о нашествии Батые*, которая дошла к нам в нескольких вариантах. Нас будут интересовать, прежде всего, два из них – южнорусский (*Ипатьевская летопись*) и севернорусский (летописи Новгородско–Софийской группы). На мой взгляд, именно *Новгородско–Софийский свод* сохранил первоначальный текст *Повести*

о нашествии Батыея, поскольку в *Ипатьевском списке* было сделано несколько позднейших вставок, обнаруженных еще Александром Шахматовым. Кроме того, в общем протографе *Ипатьевского* и *Хлебниковского* списков были перепутаны несколько листов, что при дальнейшем переписывании вызвало перестановку и путаницу в летописном тексте. Северорусский вариант *Повести о нашествии Батыея* заметно отличается от более известного варианта *Ипатьевской летописи*. Среди наиболее интересных отличий укажем на события, связанные с заключением мира русскими князьями с монголами сразу после взятия Чернигова, то есть еще в конце 1239 г., на что до сих пор историки практически не обращали внимания. Таким образом, на этом примере хотелось бы проиллюстрировать тот не раскрытый еще потенциал русских летописей как источников по истории средневековой Руси.

• **Moderator:** Kolejne moje pytanie jest adresowane do dr. Vitalija Mykhaylovskiego. Panie Doktorze, proszę przybliżyć nam specyfikę badań prozopograficznych na podstawie źródeł aktowych oraz kierunki i perspektywy rozwoju tego typu badań.

• **PhD Vitaliy Mykhaylovskyy.** *Answers:* Jest to trudne pytanie – o nowych kierunkach badań – ponieważ wszyscy koledzy, którzy zajmują się historią, wiedzą, że prozopografia nie jest nowym wynalazkiem. Ja zajmuję się drugą połową XIV w., tj. epoką, w której już nie występują kroniki tego typu, jak miało to miejsce w poprzednich wiekach. Przy badaniach nad tą epoką nie jesteśmy „obciążeni” źródłami narratywnymi, do których musimy dopasować fakty znane z innych źródeł. Z drugiej strony, brak źródeł narratywnych przysparza problemów. Często spotykamy się z sytuacją, kiedy na przykład z okresu pięćdziesięciu lat zachowało się dziesięć dokumentów. Co to daje historykowi? Nic, a jednocześnie wszystko. Mówiąc wszystko mam na myśli to, że muszę na ich podstawie wyodrębnić wspólną cechę dla tej epoki. Co zresztą próbowałem zrobić w swojej książce o Podolu, w części poświęconej szlachcie podolskiej w drugiej połowie XIV w. Chciałem pokazać, że przynależność polityczna Podola do Litwy, Polski lub Węgier zależała od tego, czy Koriatowicze za władcę uznawali wielkiego księcia litewskiego, króla polskiego czy też króla węgierskiego. Po rok 1377 dysponujemy dziesięcioma dokumentami. W nich czasami pojawiają się wzmianki o świadkach. Nikt wcześniej nie spróbował napisać biogramów tych ludzi, a jak się okazało, pięć dokumentów daje nam informacje o około czterdziestu świadkach. A czterdzieści biogramów to już sporo, jeżeli pamiętamy, że do dyspozycji historyków jest tylko dziesięć dokumentów. Próba odtworzenia ich biogramów przyniesie dość dużo informacji. Na przykład, czy podobieństwo imion jest typowe czy nie? Jakie nazwiska – założymy, że to nie nazwisko w naszym pojęciu, a raczej przydomek – występują w tych dokumentach? Niewykluczone, że na podstawie danych onomastycznych da się odkryć jakieś powiązania rodzinne między nimi, w czym może pomóc weryfikacja nazw miejscowości i zestawienie z tymi pierwszymi protonazwiskami. Mając sto biogramów możemy też poruszyć inne

kwestie. Na przykład, ja ostatnio próbuję, na podstawie wiadomych już historykom rzeczy (dane o urzędnikach wyższych w ziemiach ruskich w XV w.: wojewodach, kasztelanach i grodowych starostach) pokazać portret zbiorowy tej grupy, na co nikt wcześniej nie zwracał uwagi. Moje ostatnie badania pokazały, że w XV w. to była jedna grupa, a w XVI w., tj. do końca dynastii Jagiellońskiej, już zupełnie inna, wprawie przy jednakowej liczbie osób. Przełomowym momentem w zmianie charakteru i składu tej grupy był koniec XV – początek XVI w.. I, moim zdaniem, jeżeli akurat na przełomie XV i XVI w. zmienia się całkowicie charakter grupy wyższych urzędników, to może to świadczyć o końcu pewnej epoki w dziejach ziem ruskich. Było to dla mnie niemałym zaskoczeniem, a to wszystko udało się wyjaśnić właśnie dzięki metodzie propozograficznej. Dziękuję.

• **Moderator:** Dziękuję bardzo Panu Doktorowi. Teraz przekazę słowo doktorowi Adrianowi Jusupovićowi, którego proszę o scharakteryzowanie specyfiki badań propozograficznych na podstawie źródeł latopisarskich, a także o określenie perspektywy rozwoju tego typu badań.

• **PhD Adrian Jusupović.** *Answers:* Cóż, ja powiem tak: mam to szczęście, że istnieją latopisy. Ale jest to szczęście i nieszczęście jednocześnie. Podejrzewam, że po mojej wypowiedzi kilka słów dopowie prof. Paweł Żmudzki, który czasem ze mną dyskutuje na ten temat. Latopisy to historiograficzne teksty narracyjne, z których trzeba oddzielić to, co było naprawdę, od tego, co jest fikcją. Przytoczę wypowiedź P. Żmudzkiego, która padła na seminarium prof. Henryka Samsonowicza. Zaznaczył, że w historiograficznych tekstach narracyjnych napotykamy nierzadko na ścianę fikcji. Zmusza ona historyka do szukania w niej pęknięć, które pozwolą mu dostrzec prawdę. I w zasadzie tak trzeba patrzeć na źródła narracyjne, trzeba doszukiwać się tego, co było naprawdę, a wtedy odkrywamy rzeczy zaskakujące. Moje badania są poniekąd zbieżne do tych, prowadzonych przez dra Vitalija Mykhaylovskiego, z tą różnicą, że moje obejmują XIII w., jego zaś wiek XIV. W badanym przeze mnie okresie praktycznie nie występują dokumenty aktowe, pojawiają się one dopiero w czwartej ćwierci XIII w. Pewnym uzupełnieniem i możliwością weryfikacji tego, co przeczytam w latopisach są dokumenty węgierskie. Te badania z kolei od lat prowadzi dr Myroslav Voloshchuk, który wskazał na wiele ciekawych rzeczy – chociażby na dokument, pozwalający przybliżyć datę śmierci Władysława Kormilczycza, jakby nie patrzeć, jednego z czołowych działaczy pierwszej ćwierci XIII w., który w pewnym momencie zniknął z kart historii. Z latopisu wiemy, że prawdopodobnie zmarł w więzieniu węgierskim. Z dokumentu odnalezionego przez dr. M. Voloshchuka, dowiadujemy się, że Władysław otrzymał od Andrzeja II wieś i żył sobie spokojnie na Węgrzech, gdzie zmarł dopiero około 1231–1232 r. Więc, mamy pewną weryfikację – wiemy, że latopisarz, piszący z perspektywy władcy, tj. piszący na zamówienie, starał się ostrzec czytelnika przed tym, co może się stać z bojarami, którzy nazbyt okazują swoją niezależność, dlatego też wprowadził do swojej twórczości elementy pedagogiczne.

Ponadto wyszukiwanie poszczególnych biogramów daje pewną przewagę i możliwości interpretacyjne. Kiedy zaczynałem pracę nad swoim doktoratem, często słyszałem pytanie, o czym ja w zasadzie napiszę? Przecież tyle prac na ten temat powstało, nie ma praktycznie już nic do dopowiedzenia. Okazało się, że w krótkim okresie, bo od 1205 do 1269 r., można było napisać 96 biogramów tylko elity świeckiej. Pomijam tutaj biogramy osób duchownych, przy badaniu których występuje trochę inna specyfika. Pojawiła się możliwość: odtworzenia poszczególnych powiązań, zrekonstruowania wpływu poszczególnych osób na politykę wewnętrzną, elity na kreowanie karier innych członków tej elity i ich wzajemne zależności. Można odtworzyć zaplecze Władysława Kormilczycza i Sudysława, można także zrekonstruować zaplecze Włodzimierskie, co w konsekwencji pozwala na łamanie pewnych stereotypów, bo wciąż jeszcze patrzy się na Włodzimierzan jako na wiernych dynastii Romanowiczów. Tymczasem, gdy zaczniemy się wczytywać, nagle okazuje się, że kiedy wdowa po Romanie Mściśławowiczu udała się do Włodzimierzan i poprosiła ich o azyl, a w zasadzie chciała objąć tam rządy w imieniu nieletnich synów, Włodzimierzanie świadomi tego, co się dzieje, zwołali wiec, na którym bojarzy – między innymi Nikifor, przekonał mieszkańców, że w ich interesie leży wypędzenie wdowy po Romanie Mściśławowiczu wraz z dziećmi. Wówczas kobieta udała się do księcia krakowskiego, Leszka Białego. Pokazuje to, że wcale mieszkańcy ci nie byli tacy wierni dynastii, byli natomiast świadomi tego, co leży w ich interesie – co mogą osiągnąć i co może im dać przyjście nowego księcia, Światosława Igorowicza. I wiedzieli, że jeżeli nie zgodzą się na tę zamianę, to mówiąc kolokwialnie: pożałują w przyszłości. Będą oblegani, nie będą mieli żadnych przyjaciół w okolicy. Zresztą ta zależność świetnie uwidacznia się na ziemi halickiej, która od dawna jest postrzegana w literaturze jako ostoja wolności – często Halicz porównywany jest do Nowogrodu, gdzie mieszkańcy wpływali na księcia, mogli decydować. Równocześnie tutaj pojawia się problem, bo władca, który chciał opanować Halicz, musiał pozyskać elitę. Bez elit nie był w stanie władać miastem. Dlatego też m.in. królowie z dynastii Arpadów – Andrzej II, Bela IV – starali się przede wszystkim pozyskać elity, starali się pozyskać Władysława Kormilczycza. Tak samo przedstawiciele dynastii czernihowskiej również starali się pozyskać elity halickie i to samo robili też Romanowicze. W zasadzie ich wygrana zależała od tego, kto zdobędzie większe poparcie na tej ziemi. Równocześnie należy podkreślić, że specyfika badań prozopograficznych jest trudna, bo dokumenty aktowe zawierają unormowany stan prawny, po prostu czytamy: tutaj jest taki urzędnik, tam jest taki urzędnik. Tymczasem w latopisach takich podpowiedzi, z kim mamy do czynienia jest bardzo mało.

Skoro już wspominałem o urzędnikach warto powiedzieć o jednej rzeczy: badania w kierunku znajomości urzędów w średniowieczu w zasadzie ciągle są w powijakach. I to jest pewnego rodzaju paradoks, że w miarę dobrze wiemy, jakie były urzędy, jak funkcjonowały poszczególne społeczności od XI do XII w., od XIV w. i później, mamy jakiś ogłąd tego, co było w XIII w. I w zasadzie brakuje prac zbiorczych, równocześnie mało jest takich publikacji, jak chociażby ta Jukki Korpelli, który chyba zrobił największą

pracę prozopograficzną, zbierając informacje z latopisów, sag, dokumentów łacińskich, posegregował to wszystko i przypisał konkretnym osobom, starając się zrekonstruować ich dzieje. Poza tym, kolejna trudność – chyba jedna z najważniejszych – w okresie od XI do XV w. ciągle kształtuje się wielostopniowy system antroponimiczny. Przede wszystkim standardem w latopisach jest podawanie imienia, rzadko spotykamy imię z patronimikiem, czasami pojawiają się protonazwiska, ale to jest rzadkość. Potem trzeba określić czy rzeczywiście kilka osób wymienionych z imienia to jest jedna i ta sama osoba? Z analizy źródła często okazuje się, że nie. Przykładowo Szełw jest wymieniony trzykrotnie, a akurat środkowa wzmianka dotyczy jego śmierci. I pytanie czy mamy do czynienia z dwiema osobami czy może nawet z trzema. Podsumowując, badania prozopograficzne pozwalają określić pewnego rodzaju zależności, jakie zachodziły między władcami a ich urzędnikami. Dziękuję bardzo.

• **PhD Myroslav Voloshchuk.** *Question:* Очень интересная вступительная речь Александра Майорова о неизвестных русских источниках касающихся монгольского нашествия на Русь, хотелось бы услышать продолжение.

• **Prof. Aleksandr Mayorov.** *Answers:* В новгородских летописях фигурируют имена троих русских князей, с которыми Менгу-хан после взятия Чернигова заключил мирное соглашение. Вот имена этих князей: Даниил Романович, Владимир Рюрикович и Глеб Мстиславович. И тут я бы хотел также дать ответ на вопрос, почему монголам так легко и быстро, практически в два сезона, удалось покорить Русь. Ведь русские города на протяжении нескольких веков вполне успешно противостояли кочевникам. Историки говорят о численном перевесе монголов, об использовании ними осадных машин и т. д. Но археологические исследования свидетельствуют о полном сожжении русских городов, которые, напомним, имели специальные системы огнетушения. На мой взгляд, такой успех кочевников можно объяснить с помощью исторического изучения климата. Так вот, XIII в. был одним из наиболее холодных веков нашей эры, зимы в нем были очень суровые, с низкой температурой. Соответственно при такой низкой температуре тушить пожары очень сложно, поскольку воздух выше обычной нормы насыщен кислородом. Этот факт, на мой взгляд, сыграл немаловажную роль в успехе монгольского завоевания Руси.

• **Moderator:** Dziękuję bardzo, czy są jakieś pytania z sali?

• **Prof. Paweł Żmudzki.** *Comment:* Odpowiadając na zaproszenie Adriana Jusupovića, chciałbym powiedzieć, że jeśli historyk chce się przekonać, czym są narracje, musi na chwilę odwrócić się od historii, to znaczy zapomnieć o istnieniu kategorii faktu historycznego i prawdy historycznej. Przynajmniej przez chwilę trzeba spróbować potraktować narracje, jak literaturę piękną. Można spróbować zagrać w taką „grę” ze

źródłem przez chwilę i potem powrócić do poszukiwania faktów i nie trzeba tej „gry” traktować jako ideologicznego narzędzia do walki z tradycyjnymi sposobami uprawiania historiografii. W każdym razie nie ma przeważnie innej drogi do poznania sensu narracji niż rezygnacja z czytania jej w porządku historycznym, to znaczy w ścisłym powiązaniu z opisywanym wydarzeniem. Zamiast tego trzeba narrację porównać do innych, podobnych opowiadań, także takich, które dotyczą innych wydarzeń i postaci. Podobieństwa są opisywalne i można ich racjonalnie dowieść. Gdy podobieństwo jest uchwytne, opowieść pełniejsza zaczyna tłumaczyć inne, mniej pełne. Daje to możliwość zorientowania się, jakie elementy wypowiedzi źródłowej są wywołane powtarzalnymi konstrukcjami narracyjnymi. Taki komparatystyczny „eksperyment” zawsze warto przeprowadzić. Powinien go także przeprowadzić prozopograf pracujący z tekstami narracyjnymi, żeby sprawdzić jaki jest status interesujących go szczegółów w opowieści, którą współkonstruuje. Bo oczywiście różne informacje mogą trafiać do tekstu z różnych powodów. Jestem tego świadom, że nie tylko presja struktury narracyjnej decyduje o ostatecznym kształcie danej opowieści.

• **PhD Adrian Jusupović.** *Answers:* Chciałem jeszcze uzupełnić uzupełnienie. Ta zabawa z konstrukcjami literackimi może też przynieść wymierne korzyści źródłoznawcze, z czego nie wszyscy też zdają sobie sprawę. Uzupełniając poniekąd pytanie od moderatora – zestawiając różne latopisy, różne konstrukcje literackie, możemy dojść do bardzo interesujących wniosków. Porównując je także na polu prozopograficznym, tutaj dam konkretny przykład z roku 1223 wszystkim znany opis bitwy nad Kalką – kiedy porówna się latopisy *Ipatjewski*, *Nowogrodzki*, *Lawrientiewski*, i spojrzy się na osoby tam występujące, nagle okaże się, że wszyscy członkowie elit, które są wymienione w tych różnych latopisach, pochodzą z Halicza. Jarun, który był dotychczas utożsamiany z Nowogrodem, jest tym samym Jarunem, który służył u Mściława Mściławowicza w 1216 roku, i tym samym Jarunem – tysięcznikiem przemyskim, który przeszedł razem z Mściławem Mściławowiczem do Halicza. Również pozostałe osoby: Jerzy Domamiricz i Dzierżykraj pochodzą z Halicza. Dziękuję.

• **Vitalii Kalinichenko.** *Question:* Какие перспективы и проблемы объективности истории? И когда, по Вашему, заканчиваются Средние Века и начинается Новое Время?

• **PhD Vitaliy Mykhaylovskyy.** *Answers:* Wydaje mi się, że drugie pytanie jest jednocześnie i łatwe i trudne. Moim zdaniem, granicą epok Średniowiecza i Nowożytności jest początek lat 90. XV w. Ale czym dalej na wschód, tym oddala się ona od początku XVI w.. Jeżeli chodzi o województwo ruskie, podolskie, bełskie – to sprawa jest prosta: momentem przełomowym jest tu śmierć króla Aleksandra I. Zygmunt I Stary wyraźnie otwiera nową epokę. Ale podwaliny pod tę epokę położył jeszcze jego brat – król Jan Olbracht, który wprowadził inny system działania Królest-

wa Polskiego, wyrażając zgodę na regularny sejmy koronny. Z kolei, jeżeli chodzi o ziemie ruskie Wielkiego Księstwa Litewskiego, tj. o tereny Wołynia, Braclawszczyzny, Kijowszczyzny, a także o ziemie za Dnieprem, to tutaj Średniowiecze, moim zdaniem, chyba przedłuża się, aż do przełomu wieków XVI i XVII.

• **Moderator:** Czy ktoś chce jeszcze dołączyć się do dyskusji? Nie widzę chętnych, więc zadam pytanie do wszystkich uczestników debaty. Może się to wydawać trochę trywialne, ale zapytam o stereotypy dotyczące Rusi i o to, które z nich już zostały definitywnie i skutecznie obalone przez historiografię, a które dalej funkcjonują w tak zwanej świadomości społecznej, czy może nawet w przekazie podręcznikowym?

• **Prof. Aleksandr Mayorov.** *Answers:* На мой взгляд отношения к стереотипам должно быть очень бережное. Нельзя стремиться только к тому чтобы все опровергнуть ведь историк должен стоять на плечах своих предшественников но не на их костях. Поэтому я за осторожность и за сдержанность в этих отношениях.

• **PhD Vitaliy Mykhaylovskyy.** *Answers:* Jeśli chodzi o podręcznikowe stereotypy o Rusi, to patrząc na studentów pierwszego, drugiego, trzeciego roku, z którymi mam do czynienia, widzę, że stereotypy wzięte z podręczników szkolnych, bardzo mocno są w nich zakorzenione. Bo język podręcznika jest prosty, jest wyraźny, tam nie ma „ale”. Tam jest białe i czarne. Patrzenie na Ruś z punktu widzenia stereotypów jest trudne, bo tutaj krzyżują się różne podejścia historiografii ukraińskiej i rosyjskiej. Jak ostatnio zażartował prof. Ołeksij Toloczko – Ruś Kijowska nie zostawiła testamentu. Do prawa własności najbardziej pretenduje Rosja, ale większość spadku po Rusi Kijowskiej znajduje się na terenie obecnej Ukrainy. Dlatego stereotypy Rusi są trudne, ponieważ kiedy mówimy o Rusi, od razu zaczyna się dyskusja: gdzie wasze, a gdzie nasze? I jednocześnie jest to najtrudniejsza dyskusja ukraińskiej i rosyjskiej historiografii. Ja też chcę postawić pytanie inaczej: o jakiej Rusi mówimy? Bo Ruś IX, X w. to jedna rzecz, a Ruś XI i XII w. to zupełnie inna rzecz, jeszcze inna – Ruś XIII w.. Dlatego ja bym się zgodził z Prof. A. Mayorovym co do tego, że do stereotypów trzeba podchodzić w sposób ostrożny, ponieważ rewolucyjny sposób walki ze stereotypem może doprowadzić do całkowitego zniszczenia nie tylko stereotypów, ale i wszystkich dotychczasowych osiągnięć nauki historycznej.

• **PhD Adrian Jusupović.** *Answers:* Pytanie jest dosyć trudne, żeby na nie odpowiedzieć jednoznacznie. Może trochę nawiązę do swoich czasów studenckich, kiedy jeszcze chodziłem na seminarium do prof. Andrzeja Poppe, który zawsze powtarzał jedną rzecz: przede wszystkim należy świadomie budować autorytet w tekście. Co to oznacza? Mianowicie, że stereotypy przede wszystkim buduje się nie zaglądając do źródła. To znaczy, jeżeli piszemy tekst, nie może być on oparty na literaturze. Bo jedyne, co możemy zrobić, to właśnie powielać stereotypy. Nie znając źródeł w zasadzie nie jesteśmy w stanie pisać historii, bo nie jesteśmy w stanie oprzeć się na żadnym autorytecie. W Anglii jest takie określenie: „first source”, „second source”. Jedno oznacza źródło, drugie

oznacza literaturę. Pisząc na podstawie literatury siłą rzeczy powielamy to, co już w niej jest. Pisząc na podstawie źródeł, świadomie czytamy tę literaturę. Czy może być inaczej: czytając literaturę zaglądamy do źródeł i weryfikujemy, czy pogląd autora jest słuszny czy nie – oczywiście to prowadzi do pewnego, można powiedzieć, punktu wyjścia, o którym trochę powiedział profesor A. Mayorov. Nie możemy przecież za każdym razem od nowa zabierać się do tego samego. Więc musimy też umieć zweryfikować to, co czytamy. Czy badacz, którego czytamy przekonał nas do swoich racji, czy nie. Jeżeli chodzi o stereotypy, to chciałbym nawiązać jeszcze do jednej rzeczy: panuje taki stereotyp, przynajmniej ostatnio, że „po co czytać źródła ruskie?”. One w gruncie rzeczy nic nie wnoszą. I to jest z reguły stereotyp powtarzany non-stop przez historyków, którzy nie mają dostępu do tych źródeł – może inaczej: te źródła są dla nich zamknięte, ponieważ nie znają języka. A równocześnie są niedostępne, ponieważ nie pozwalają, żeby te źródła docierały do nich nawet w sposób pośredni. I w Polsce mimo wszystko to zainteresowanie wschodnią czy cyrylicą twórczością jest bardzo ograniczone. Jest bardzo mało historyków, którzy wkładają trud zarówno, żeby poznać i łacinę, i staroruski, i grekę, i móc łączyć te źródła. Tymczasem rzeczywiście w kronikach są niesamowite ciekawostki – żeby daleko nie szukać – w *Kronice halicko-wołyńskiej* jest pierwsza wzmianka o śpiewaniu przez Polaków „Kyrie eleison”. W podręczniku o tym nie przeczytamy – pierwsze z reguły rozważania sięgają XV w.. A nikt nie pomyśli, że być może już w źródłach cyrylickich w XIII w. ktoś o tym napisał. Tak samo można poznać pewne stereotypy na temat tego, jak Polacy określali Rusinów, mówili: „idą ci długobrodzy”. Nawiążę jeszcze do pewnej konferencji, która miała miejsce właśnie w tej sali, dwa lata temu, w styczniu 2010 r., poświęcona tożsamości i obcości oraz temu, jak postrzegamy źródła. Właśnie osoby powielające stereotypy najczęściej ignorują źródła i w ten sposób powielają, czy w zasadzie wzmacniają stereotypy.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** Jeszcze jedna uwaga, co do stereotypów. Ja z czystym sumieniem mogę walczyć ze stereotypem, który istnieje w Polsce, że Ruś średniowieczna była gorzej rozwinięta i słabsza niż Polska. Taki stereotyp oczywiście istnieje i łatwo wyprowadzić jego genezę, mianowicie jest on związany ze zwycięstwem Kazimierza na Rusi Halicko-Wołyńskiej. W rzeczywistości w XIII w., do najazdu mongolskiego, Ruś była bez wątpienia w ogólnym zarysie pod względem cywilizacyjnym jednak lepiej rozwinięta niż ziemie polskie. I chyba można ryzykować takie stwierdzenie – nie mówię tego z miłości do Rusi, ale w oparciu o wyniki rozmaitych studiów, na przykład archeologicznych badań Marcina Wołoszyna – że niestety istnieje stereotyp polskiej pychy w stosunku do Rusi. I żeby zarysować realny stan rzeczy, przytoczę zdanie ze wstępu do *Kroniki* Anonima zwanego Gallem, który zapisał: „Piszę o państwie jakie jest Polska z tego względu, żeby dać jakkolwiek wiedzę czytelnikom na ten temat, bo przecież Polska jest na tyle nieznaną, może za wyjątkiem tych, którzy jadą z Niemiec na Ruś”. Dziękuję.

• **Moderator:** summary of the discussion.

RUS' IN GENEALOGICAL RESEARCH

The round table discussion with
prof. Jan Tęgowski (University of Białystok, Poland),
prof. Leontiy Voytovych (Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine),
prof. Dariusz Dąbrowski (Kazimierz Wielki University of Bydgoszcz, Poland).

*

Stenographic record of the discussion

Moderators: MA Andrii Zhyvachivskyi (IH PAN), MA Andriy Stasyuk (IIHY).

• **Moderator:** Szanowni Państwo, witamy wszystkich na drugiej debacie naukowej, poświęconej zagadnieniom genealogicznym. W dzisiejszych obradach uczestniczyć będą prof. Leontiy Voytovych z Uniwersytetu imienia Iwana Franki we Lwowie, prof. Jan Tęgowski z Uniwersytetu w Białymstoku oraz prof. Dariusz Dąbrowski z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Jako wstęp do naszych rozważań, proszę uczestników debaty o scharakteryzowanie źródeł informacyjnych oraz perspektyw poznawczych w kontekście badań genealogicznych. Profesora J. Tęgowskiego proszę o charakterystykę źródeł litewskich, profesora L. Voytovycza proszę o omówienie źródeł mongolskich, natomiast profesora D. Dąbrowskiego – o wypowiedź na temat źródeł łacińskich.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Źródła litewskie przydatne w badaniach genealogii ruskiej powstały w momencie, kiedy Wielkie Księstwo Litewskie zostało już ukształtowane. W obszar Księstwa Litewskiego wchodziły w głównej mierze ziemie ruskie i to one nadawały charakter temu społeczeństwu i jego kulturze, gdyż kancelaria WKL posługiwała się językiem ruskim. Również większość obywateli, nawet tych pochodzenia litewskiego, używała nazewnictwa ruskiego, czasem na przemian z nazewnictwem świata zachodniego. Wcześniejszych źródeł litewskich, sprzed

połowy XIV w. nie mamy. Na Litwie, jak wiemy, nie powstały własne źródła narracyjne sprzed lat 30. XV w. Najstarszym zabytkiem jest Latopis Wielkich Kniaziów Litewskich, który w rzeczywistości jest sprawną kompilacją, a więc wiele informacji w nim zawartych musi podlegać krytyce, uważnemu czytaniu i porównywaniu z innymi źródłami, podobnie jak ma to miejsce w przypadku uchodzących za wiarygodne źródło *Roczników* Jana Długosza. Każda informacja wymaga zastanowienia się nad tym, czy należy potraktować ją dosłownie, czy może raczej jako element realizacji pewnego zamiaru twórcy danego źródła. Zdaje się, iż najbardziej wiarygodnym rodzajem źródeł są źródła aktowe, w których występują przedstawiciele społeczeństwa tak ruskiego, jak i litewskiego. Podobnie jest ze źródłami związanymi z rachunkami królewskimi i pozostałymi dokumentami, sporządzanymi w czasie, na jaki są datowane. Dysponujemy wtedy wiarygodnymi informacjami o pewnych osobach, próbujemy przyporządkować je do określonego stanu, pochodzenia, rodziny, krewnych (bo czasem występują z braćmi). Źródła do genealogii ludności pochodzenia litewskiego i ruskiego są wspólne. Myślę, że znamienym, najbardziej eksplorowanym źródłem jest *Akt Horodelski* z 1413 r., w którym dokonano adopcji herbowej bojarów litewskich, podczas gdy zupełnie nie uwzględniono w nim bojarstwa ruskiego. Czyżby bojarstwo ruskie posiadało własną heraldykę? Częściowo tak, gdyż, na przykład, herb Korczak jest przecież znakiem heraldycznym szlachty pochodzenia ruskiego i istnieje już od połowy XIV w. Jednocześnie, od roku 1417 (przywilej Jagiełły i Witolda, a także nieco późniejszy przywilej Zygmunta Kiejstutowicza z 1434 r.) następuje złagodzenie kursu antyprawosławnego, co spowodowało proces powolnego „stapiania się” obu konfesji w stan szlachecki. Dokumenty i listy, którymi dysponujemy od końca XIV i XV w., z coraz liczniej występującymi w nich kniaziami i bojarami, stanowią nieoceniane źródło do badań genealogicznych. Zdaje się, że tyle tytułem wprowadzenia.

• **Prof. Leontiy Voytovych.** *Answers:* Moje zadanie jest bardzo skomplikowane i trudne do objaśnienia – rzecz idzie o źródłach mongolskich. Sama już nazwa jest problematyczna, gdyż prawdziwe mongolskie kroniki pojawiają się dopiero w wieku XVI. Istnieje, co prawda, *Tajna historia Mongołów*, napisana na dworze Chana Ugedęja, lecz zapisana była ona alfabetem ujugurskim i odnaleziona przez misję prawosławną w Pekinie w pierwszej połowie XIX w., a następnie została przetłumaczona na język rosyjski. Mongołowie otrzymali ten tekst dopiero w 1911 r., a na język mongolski został on przetłumaczony dopiero w połowie XX w.! Dlatego kompleks źródeł, nazwę je ordyńskimi, zapisanych w różnych językach, zebrałem w niewielkie dzieło pt. *Potomkowie Czyngis Chana. Wstęp do genealogii Czyngisydów*. Pierwsza część tej książki poświęcona jest właśnie kwestii źródeł. Chciałbym zachęcić młodych historyków, by wzięli te źródła do ręki. Rzecz w tym, że większość z nich jest przetłumaczona na język rosyjski, istnieją tłumaczenia na język niemiecki, a także na polski. Wszystkie te źródła mogą rzucić nowe światło na stulecia panowania Dżudżydów, potomków syna Czyngis Chana, ich stosunków z ziemiami ruskimi i zachodnioeuropejskimi. Poprzez ten nie-

wielki wstęp chciałem wskazać potrzebę studiów nad tymi źródłami, gdyż mogą one przynieść ciekawe rezultaty. Mam nadzieję, że młodzież zwróci na nie uwagę i będzie kontynuować prace w kierunku ich dogłębnego przeanalizowania. Dziękuję.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Answers:* To przeraźliwie rozległe pytanie. Pojawia się tu również kwestia zakreszenia granic chronologicznych. Wolałbym nie wypowiadać się na tematy, które nie były przeze mnie badane. Co do źródeł, nazwijmy je umownie „zachodnimi, łacińskimi” (bo przecież nie musiały być spisane w języku łacińskim), to mamy tu do czynienia ze skomplikowaną sytuacją. Źródła te są bardzo rozproszone i podają one z reguły informacje o charakterze jednostkowym, pośrednim. Krótko mówiąc, nierzadko trzeba zastanawiać się nad atrybucją przekazu do konkretnej postaci. Oczywiście przekazy te zwykle dotyczą zachodniej polityki koligacyjnej Rurykowiczów. Istnieje ogromna kategoria źródeł, na temat których wolałbym się tu nie wypowiadać, mianowicie chodzi o źródła węgierskie. Specjalistą jest tu dr Myroslav Voloshchuk. W źródłach tych znajduje się mnóstwo informacji, podanych wprost lub pośrednio, na temat Rusinów znajdujących się z różnych powodów w Królestwie Węgier. Zupełnie odrębną kategorię stanowią źródła polskie – łacińskojęzyczne, dotyczące spraw ziem ruskich, które zostały opanowane przez państwo polskie, więc jest to zupełnie inny problem, wymagający innego podejścia. Kolejną kwestią jest tu chronologia. Jednak chciałbym przejść do kwestii bardziej mi znanych, mianowicie chodzi o ważne źródło (być może paradoksalne) do badań dziejów Rusi, jakim są *Roczniki* Jana Długosza. Źródło to, jak Państwo wiedzą, pochodzi z drugiej połowy XV w. Pojawia się w nim sporo, podanych w sposób pośredni lub bezpośredni, informacji genealogicznych na temat, który mnie najbardziej interesuje, czyli książąt ruskich (a szczególnie książąt panujących). Pozwolą Państwo, że ograniczę swą wypowiedź do dynastii Rurykowiczów w okresie do początku XIV w. Dlaczego wspominałem o paradoksie? Posłużę się konkretnym przykładem. U J. Długosza wspomniane są informacje zupełnie wyjątkowe, na przykład wzmianka o śmierci Jerzego Lwowicza i jego żony. Tylko Długosz podaje te informacje – bardzo ważny fakt genealogiczny z dziejów Rurykowiczów, konkretniej – Romanowiczów, który prawdopodobnie zaczerpnięty jest z wcześniejszego, niezachowanego źródła proveniencji łacińskiej, chyba polskiej (być może związanego z jakimś zakonem, mającym kontakty z Rusią). Oczywiście jest to hipoteza, lecz nie gołosłowna. Sporo ciekawych, z perspektywy oświetlenia dziejów Rurykowiczów, informacji u Długosza, czyli w źródle łacińskojęzycznym, pochodzi z latopisów ruskich. Jest tam, na przykład, dużo informacji dotyczących południowej gałęzi smoleńskich Rościśławowiczów. Pokazuje to ten paradoks – najcenniejsze informacje u Długosza pochodzą z ruskiego latopisu. Podsumowując swą wypowiedź – źródła łacińskie do genealogii Rurykowiczów są bardzo skromne i pełnią w stosunku do źródeł ruskich wyłącznie funkcję pomocniczą, choć niekiedy cenną.

• **Moderator:** Teraz przejdziemy do pytań od publiczności.

• **Prof. Paweł Żmudzki.** *Question:* Jaka jest rola źródła narracyjnego w kreowaniu rzeczywistości, która niekoniecznie musi być prawdą oczywistą? Źródło narracyjne, gdy powstaje, ma określony cel. Z biegiem czasu powstają źródła narracyjne, mające za zadanie wywodzić etnogenezę poszczególnych narodów. Powstaje moda na legendy rodowe, herbowe, szczególnie w wieku XVI. Rozwój renesansu w polskim i litewsko-ruskim piśmiennictwie spowodował, że mamy do czynienia z mieszaniem się informacji prawdziwych z mitycznymi, w ten sposób powstaje swoisty konglomerat „piasku z makiem”, którego ziarna historyk nie zawsze potrafi rozdzielać. Pojawia się tu pewna trudność w korzystaniu ze źródeł narracyjnych.

• **Prof. Leontiy Voytovych.** *Answers:* Jeśli Pan pozwoli, zwrócę się ku źródłom zachodnim. Mam na myśli kroniki niemieckie. Jest tych kronik mnóstwo. Są w nich wzmianki czasem atrakcyjne, czasem niezrozumiałe. Na przykład, znana *Kronika* Ottokara Styryjskiego, która opowiada o wojnie o spadek po Babenbergach – jest ona napisana w dolnostyryjskim dialekcie języka niemieckiego, w formie poetyckiej. Gdy autorowi nie zgadzały się rymy, skracał słowa, jak chciał, przy czym autor, przebywając na dworach niemieckich i austriackich, był dobrze poinformowany o różnych wydarzeniach, m.in., na przykład, o Lwie Daniłowiczu. Jest to sygnałem dla badaczy, iż nie wszystkie źródła zostały już wykorzystane w badaniach naukowych.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Answers:* Do wypowiedzi prof. Voytovycza. W odpowiedzi na poprzednie pytanie nie ośmieliłem się wymieniać wszystkich źródeł zachodnich, zdając sobie sprawę z istnienia tych informacji, o których Pan Profesor wspomina, ale są one rozproszone, najczęściej pojedyncze, często mają charakter pośredni. Krótko mówiąc, stworzenie ich listy byłoby po prostu zanudzeniem Państwa. Podtrzymuję swoją opinię, że mają one charakter pomocniczy w stosunku do źródeł ruskich, aczkolwiek potrafią takie źródła zawierać informacje o charakterze wyjątkowym, nieuchwyconym przez źródła ruskie. Co do źródeł z XVI w., pozwolę sobie wyjść z kręgu łacińskiego, ale to za chwilę. Dodałbym do bardzo ciekawej refleksji Prof. J. Tęgowskiego spostrzeżenie, że rzeczywiście powstają od końca XV w. źródła zdumiewające, źródła, które na pierwszy rzut oka mają charakter czysto genealogiczny, a więc badacz „rzuca się” na nie z radością, bo są to na przykład wyprowadzone rodowody poszczególnych linii książęcych. Tylko jest jeden szkopuł – jest to rzeczywiście zrobione w pewnym określonym celu – najczęściej zafalszowania realnej przeszłości danego rodu. Żle się wyraziłem – w celu „polepszenia rodowodu”. Pozwolę sobie odwołać się do swojego tekstu, poświęconego *Rodowodu kniaziów litewskich*, w którym, po pierwsze, mowa jest absolutnie nie o kniazach litewskich. Po drugie, jest to rzeczywiście wywód przodków będący „regularną fałszywką”, niemniej jednak, gdy się sięgnie do pewnej sfery tego źródła, ideowo-politycznej, okazuje się, iż jest to bardzo ciekawe źródło – bardzo ciekawy traktat, mówiący o aspiracjach politycznych pewnego rodu książęcego. Jest to, można powiedzieć, bardzo ciekawe źródło genealogiczne, ale rzeczywiście dowodzące

operowania pamięcią dynastyczną dla osiągnięcia swoich celów. Ta sama sytuacja (tu wychodzę z kręgu łańcuchowego) miała miejsce w praktyce rosyjskiej, bowiem mniej więcej w tym samym czasie zaczynają powstawać tzw. *Rodostownyje knigi*, w których znowu, w pierwszej kolejności, mamy do czynienia z wywodami przodków, a tymczasem są one skonstruowane według takiej samej zasady (czyli po prostu interes doraźny, mający owszem podłoże genealogiczne, ale i polityczno-społeczne). Autorzy tych źródeł świadomie tworzyli od podstaw (czasami opierając się na oryginalnych źródłach i czasami podając pewne, mówiąc umownie, „realnie istniejące” łańcuchy genealogiczne) „zafałszowany” obraz rzeczywistości genealogicznej. Zafałszowanej w pewnym określonym celu. To znalazło ostatecznie podsumowanie w *Barchatnoj knigie*.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Proszę Państwa, nie wszystko, co jest tradycją, przekazem ustnym w rodzinach szlacheckich, jest fałszywką. Bardzo wiele informacji, pochodzących z tradycji rodowych sprawdza się, gdy na podstawie pewnych enuncjacji (że ktoś był czyimś bratem, że ktoś przyjął czyjś herb, mimo że go w Horodle nie było, jak w przypadku herbu Trąba) możemy wyłuskiwać dane (imiona), które oddają pewną prawdę zachowaną w pamięci. Jako przykład takiej świadomości imion przodków możemy przytoczyć bazę źródłową, na której oparł swe dociekania Jan Glinka w artykule o rodzie Klausucia, opublikowanym w „Studiach Źródłoznawczych”, t. 4 i 5, gdzie autorowi udało się wywieść Raczka Tabutowicza (XV w.) od przodków żyjących w XIII w. Oczywiście chronologia wystąpienia danych osobników w rodzie nie może być w takim przypadku precyzyjna. Natomiast, bez wątplenia ma tu miejsce świadomość pokrewieństwa. Te świadectwa pokrewieństwa pokazywane są w przypadku, na przykład, spraw sądowych, procesów spadkowych. Oczywiście, w XIV w. w Wielkim Księstwie Litewskim nie było klasycznego rodu szlacheckiego, to jest takiego, jak w Królestwie Polskim. Już w XV w. taki ród genealogiczny czy heraldyczny (historycy się spierają, czy mamy tu do czynienia z rodem genealogicznym czy tylko z heraldycznym) funkcjonuje prawnie w życiu publicznym Królestwa Polskiego, natomiast rodowość w praktyce WKL nie ma zakotwiczenia prawnego. Tam Wielki Książę Litewski czy gospodar miał pełnię praw nadziału dóbr (miał prawo dać i miał prawo zabrać), w związku z czym inny charakter miało alodium posiadane przez bojarów i panów litewskich. Wracając do naszej dyskusji, istnieje wiele wątków, których z racji ograniczonego czasu nie poruszymy, ale należy je zasygnalizować. Przede wszystkim, źródłem informacji o pokrewieństwie i powinowactwie są zawierane małżeństwa zwłaszcza, gdy istniały przeszkody w zawarciu małżeństwa, szczególnie przeszkoda pokrewieństwa, odkrywamy powiązania między elitami wewnętrznymi, ale i dzielnicowymi. Dyspensy na zawarcie związku małżeńskiego (z racji zbyt bliskiego pokrewieństwa) to kopalnia wiedzy dla genealoga.

• **Prof. Leontiy Voytovych.** *Comment:* Jeszcze jeden mały sygnał z mojej strony na temat *Barchatnoj knigi* i źródeł włodzimiersko-moskiewskich. W Wielkim Księstwie

Włodzimierskim, a potem w Wielkim Księstwie Moskiewskim pochodzenie dawało możliwość awansu na służbowej drabinie, tzw. miestnicestwo. I właśnie to zmuszało przedstawicieli tak Rurykowiczów, jak i Giedyminowiczów do „pracy” nad swoją genealogią. Barchatnaja kniga powstała po likwidacji miestnicestwa. Komisja księcia Jurija Dołgorukiego zebrała dokumenty. Część z nich okazała się fałszywa i została odrzucona, a na podstawie pozostałych została utworzona księga, która otrzymała nazwę *Barchatnaja*. Jest w niej więcej prawdy, niż w późnych genealogiach, stworzonych przez Giedyminowiczów na terenie Rzeczypospolitej (w XVI–XVII w.).

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Comment:* Nie znamy prawdziwych korzeni genealogicznych wielu rodów tak książęcych, jak i bojarskich. Bowiem co się stało z potomkami chanów połowieckich czy też z potomkami drobnych książąt tatarskich, którzy egzystowali na obrzeżach Wielkiego Księstwa Litewskiego i na Rusi? Przecież ci ludzie również wtopili się w społeczeństwo Wielkiego Księstwa Litewskiego, czy też Korony w ramach Rusi Koronnej. Czy mamy pewność, że Wiśniowiecy lub Zbarascy (i im pokrewni) nie pochodzą z jakiegoś pnia chanów połowieckich, bądź też książąt Czarnych Kłobuków lub może Szeklerów, którzy zamieszkiwali ziemie nad Morzem Czarnym? W pewnym momencie osiedlili się oni na określonym terytorium, przyjęli chrześcijaństwo wschodnie oraz nazwisko od miejscowości, stali się „tutejsi”. Nie mogli wyprowadzić genealogii od znanego przedstawiciela dynastii panującej, w związku z czym tworzą legendę – oto są oni potomkami Korybuta lub Lubarta. Sanguszkowie nie musieli „adoptować się” do rodu Lubarta, ale w przypadku Zbaraskich, Wiśniowieckich, Poryckich ta adopcja nastąpiła, dlatego iż nie znali oni własnych korzeni. Pewne kwestie są dla historyka nierozstrzygalne. Możemy jedynie przypuszczać, że pewne rody wywodzą się od Rurykowiczów czy od Giedyminowiczów, czy może jeszcze od innych, nieznanых książąt.

• **Moderator:** Dziękuję bardzo. Czy są jeszcze pytania?

• **Prof. Aleksandr Mayorov (СПГУ).** *Question:* Благодарю уважаемых профессоров за компетентность и очень детальный обзор возможностей генеалогических источников. Конечно это в первую очередь нарративы, акты, акты, поздние генеалогические сочинения которые часто возникали под определенным политическим влиянием, но мне кажется, что в этом перечне есть и еще несколько категорий источников с очень большим потенциалом. Я имею в виду генеалогические источники, как например древние синодики, памянники, некрологи, эпитафии и др. Ведь эти документы сочинялись при церквях или монастырях и очень часто в католических источниках такого рода упоминаются русские жены правителей Западной и Центральной Европы. Кроме того, считаю, что большой интерес в генеалогических исследованиях представляет собой сфрагистика, ведь археологи постоянно обнаруживают новые печати русских князей не известны

до сих пор науке. Ярким примером в данном случае могут послужить недавние исследования польского археолога Мартина Волошына, в результате которых при раскопках Червенских городов был обнаружен целый массив не известных ранее древнерусских печатей. Поэтому хочу спросить: какова перспектива изучения таких нетрадиционных источников в плане генеалогических связей Рюриковичей с центральноевропейскими монаршими династиями?

• **Prof. Leontiy Voytovych.** *Answers:* Конечно же, все названные проф. А. Майоровым типы источников очень перспективны в генеалогических исследованиях Руси. Особенно здесь следует выделить древнерусские помянники или синодики. Эти источники очень сложные для изучения, поскольку у князей очень часто было два, три и даже четыре имени. Например, одно имя княжеское, второе данное при крещении, третье могло быть монашеское, но в помянниках записывали только одно или в лучшем случаи два имени. Поэтому изучение источников такого рода это сложная задача, но в то же время полученная из них информация очень ценная и достоверная. Так, при обнаружении и изучении помянников Шпеевского собора нам удалось открыть новые страницы в генеалогии Романовичей. Что касается эпитафий то действительно это очень ценные источники. Еще с XVI в. сохранилась книга *О чудесах Печерского монастыря* авторства Афанасия Кальнофойского, где срисованы эпитафии с княжеских надгробков. Так там очень четко было указано когда князь родился, женился, сколько лет прожил с женой, в скольких сражениях участвовал и наконец когда умер. Не менее интересны эпитафии ранних князей Трубецких, обнаружены во время раскопок собора в Трубчевске. То есть, эти источники очень даже перспективные в изучении генеалогии, но все же считаю, что именно группа упомянутых нами выше источников является основой для генеалогических исследований Древней Руси.

• **Prof. Tęgowski.** *Answers:* Ja może mniej znam się na pomianikach, aczkolwiek korzystam z tego typu źródeł. Jest to rodzaj źródeł, z jakiego należy korzystać, wiedząc, w którym momencie zostało ono zapoczątkowane. Weźmy za przykład *Pomianik supraski*, który w momencie założenia Ławry Supraskiej, w początku XVI w. (gdy zostali tu sprowadzeni przez Chodkiewiczów mnisi z Kijowa) zyskał całą litanie przodków Chodkiewiczów i innych rodów. Jest to cenne źródło, ale wymaga roztropności w korzystaniu. Drugą kwestią, na którą chciałbym zwrócić uwagę jest heraldyka w badaniach genealogicznych. I w heraldyce mamy pewne znamiona, które mogą świadczyć o spokrewnieniu. W publikacjach na temat herbu złożonego biskupa wileńskiego Pawła Holszańskiego wyciągano z herbu wnioski genealogiczne. Ten herb złożony zawierał inne herby, nie tylko herb ojczysty Pawła Aleksandrowicza Holszańskiego, ale i herb jego matki, herb jego babki ojczystej i herb babki macierzystej. Ten porządek heraldyczny niekiedy może posłużyć za źródło określenia powiązań genealogicznych danej osoby. Lecz znów przestrzegalbym przed nieroztropnym korzystaniem z niego. Otóż, gdy w drugiej połowie XVI w. wymierają Holszańscy, w heraldyce kniaziów Świrskich

i kniaziów Gedrojskich pojawia się herb złożony. U kniaziów Świrskich w miejsce herbu Lis pojawia się raptem Hippocentaurus (bowiem już nikt by nie zaprotestował, a legenda o wspólnym pochodzeniu z Holszańskimi upoważniła ich do chwilowego przywłaszczenia sobie herbu). Wcale nie oznaczało to spokrewnienia w najbliższych pokoleniach, toteż każde źródło, z którego korzystamy wymaga od badającego ogromnej roztropności, by czasem nie popaść w pułapkę zastawioną przez specyficzne trendy epoki.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Answers:* Pozwolę sobie użyć wymownych i przesadnych przykładów. Państwo, którzy w jakimkolwiek stopniu zajmują się średniowieczną sfragistyką ruską, wiedzą, iż podstawę tutaj stanowi praca V. Janina i P. Gajdukowa *Aktovyje pečati Drevnej Rusi X–XIII vv.* V. Janin wyciągał daleko idące wnioski genealogiczne tworząc cały system: awers–rewers, ojciec–syn, święty, opiekun etc. Tymczasem, jak prof. A. Majorov słusznie zauważył, pojawiły się nowe pieczęcie. Dopóki nie będziemy mieli w rękach wszystkich pieczęci ruskich, póty system Janina będzie niesprawdzalny.

• **Prof. Leontiy Voytovych.** *Comment:* На последок хочу сказать, что генеалогия это своеобразная хиромантия, где нужно очень тщательно сопоставлять разные по происхождению источники для получения более–менее объективного результата.

• **Moderator:** Ze względu na wyczerpujący się czas proszę tylko o krótkie uwagi.

• **PhD. Myroslav Voloshchik.** *Questions:* В самом начале этой дискуссии всем участникам круглого стола был задан вопрос касающийся географии происхождения генеалогических источников – о монгольских, русских и латинских источниках. По моему мнению, в этот перечень следовало бы еще включить источники еврейские. Ведь известно, что еврейские общины очень компактно проживали в средневековых государствах Восточной и Центральной Европы. В связи с этим у меня следующий вопрос – сохранились ли какие–то известия еврейского происхождения, где была–бы отражена генеалогия правителей Руси или элементы брачной политики того или иного русского князя?

• **Prof. Leontiy Voytovych.** *Answers:* Сразу могу сказать, что по отношению к генеалогии династии Рюриковичей и Гедиминовичей научному сообществу пока не известны источники еврейского происхождения.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Źródła, które Pan wymienił rzeczywiście mogą jeszcze przynieść jakieś szczegóły genealogiczne, jednakże bariera językowa dla europejskiego historyka jest trudna do pokonania. Oczywiście, nie jest wykluczone, że takie informacje w źródłach mało nam znanych mogą się jeszcze znaleźć. Przykłady takich źródeł można mnożyć – na przykład są jeszcze sagi skandynawskie etc.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* Z perspektywy badań nad Rurykowiczami, źródła skandynawskie mają solidne znaczenie i wzajemnie weryfikują się z innymi przekazami. Rurykowicze należeli do wielkiej skandynawskiej rodziny w sposób potwierdzony do pierwszych dziesięcioleci XII w. – kontakty ze Skandynawią były wtedy ścisłe. Pozwolę sobie przytoczyć bardzo wymowny fakt nazwania córki Malmfrydą przez jednego z książąt turowskich, zapewne w cześć Malmfrydy Mścisławowny, ale mimo wszystko nazwał ją Malmfrydą (lub Malfrydą). Była to Rurykowiczówna, która wyszła za mąż ok 1166 r. Sagi zawierają trochę informacji pozwalających potwierdzić do, mniej więcej, pokolenia dzieci Mścisława, syna Włodzimierza Monomacha.

• **Prof. Leontiy Voytovych.** *Comment:* Jeszcze jedna drobna uwaga na temat źródeł arabskich i hebrajskich. Znamy świetne dzieło T. Lewickiego *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich*. Nie ma tam informacji przydatnych dla badań genealogii Rurykowiczów. Natomiast źródła arabskie podają informacje o Czynгыsыdach. Są to przeważnie przekazy pisarzy egipskich, a sułtani egipscy byli sojusznikami chanów Złotej Ordy, przez co mamy sporo informacji. A co się tyczy źródeł hebrajskich, również dysponujemy pracą tegoż T. Lewickiego i F. Kupfera *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Środkowej i Wschodniej Europy* i w tej pracy żadnych informacji genealogicznych nie ma.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* Może jeszcze jedna uwaga, co do genealogii „praktycznej”. Intrygujące byłoby przebadanie genotypu np. mieszkańców Maghrebu czy innych stron, gdyż mogłoby się okazać, że genealogicznie są oni związani ze Słowianami, którzy w pewnym momencie byli „ulubionym towarem europejskim”.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Comment:* Tak, *Kronika* Thietmara jak i inne źródła wspominają przecież o handlu niewolnikami, jest wiadomo o tym, że handel nimi do końca XI w. był praktykowany. Prócz tego, z *Żywotu świętego Wojciecha* pochodzi wiadomość o proteście świętego przeciwko handlowi chrześcijanami. Przeciwko handlowaniu ludźmi ogólnie nie protestowano, jedynie przeciwko sprzedawaniu chrześcijan – inni nie byli chronieni przez prawo kościelne. Niemniej jednak i to prawo było notorycznie łamane. Nie zdziwiłbym się, gdyby poza Europą znalazły się genetyczne ślady Słowian.

• **Moderator:** Dziękuję, zostało nam jeszcze 5 minut. Na zakończenie krótkie pytanie – jakie, zdaniem Panów Profesorów, było najbardziej niepospolite, specyficzne małżeństwo w dynastii Rurykowiczów?

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Można wspomnieć na przykład małżeństwa Leszka Białego z Rusinkami czy też małżeństwo Mieszka III z domniemaną córką Jerzego Dołgorukiego.

- **Prof. Leontiy Voytovych.** *Answers:* Lub ślub Romana Daniłowicza z Getrudą Babenberg.

- **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Answers:* Tak, bardzo ciekawe małżeństwo stanowiące gotowy scenariusz do filmu, ale w związku z tym, że jesteśmy w Warszawie, chciałbym powiedzieć o pewnym małżeństwie ruskiej księżniczki z bardzo znanym księciem polskim. Wiele wskazuje na to, iż rzeczywiście było to bardzo zgodne małżeństwo – Agafia Światosławówna i Konrad, książę mazowiecki. Ojciec owej księżnej dostał się do polskiej niewoli we Włodzimierzu Wołyńskim, gdzie został najpierw osadzony jako władca z ramienia swojego brata – Włodzimierza. Wygląda na to, że małżeństwo córki było rodzajem wykupu z niewoli, okoliczności tego zdarzenia nie są jednak jasne. W każdym razie Agafia została żoną Konrada, w małżeństwie tym narodziło się wiele dzieci i – jak podają źródła, było to zgodnie okrutne małżeństwo. Trzeba przypomnieć nieszczęsne losy księdza Jana Czapl. Jan Długosz okropnie wyraża się o Agafii jako drugiej Jezebel, która napędzała okrucieństwa swojego męża. Z punktu widzenia kultury wygląda na to, że to małżeństwo odnowiło zainteresowania historyczne wśród Piastów – recepcja *Kroniki* Anonima zwanego Galem i odrodzenie tradycji mennicznej Piastów rzutowało na tradycję imienniczą Rurykowiczów. Nie jest przypadkiem, że księżna o imieniu Dubrawka (Dobrawka), moim zdaniem córka Konrada, a żona Wasylka Romanowicza (młodsze go brata Daniela), miała dzieci, które otrzymały rozpowszechnione wśród wschodnich Słowian imiona Olga i Włodzimierz.

- **Moderator:** summary of the discussion.

CHAPTER IV

LITERATURE

REVISED

Haličsko-volyňský letopis, přeložila a předmluvu napsala Jitka Komendová, Praha: Argo 2010, 184 s. [*Галицко-Волынская летопись*, перевод и предисловие Йитки Комендовой, Прага: Argo 2010, 184 с.]

В 2010 г. в Праге, в серии *Edice Memoria medii aevi* был издан чешский перевод *Галицко-Волынской летописи*, авторства Йитки Комендовой, исследовательницы древнерусской литературы, работающей в университете имени Палацкого в Оломоуце.

В структурном отношении книга состоит из трёх основных частей: обширного введения, чешского перевода текста летописи, комментариев с генеалогическими таблицами, картами и указателем. В первой части, которая носит название *Галицко-Волынское княжество и его летопись* (с. 5–38) автор представила краткую историю государства галицко-волыньских Романовичей и общую характеристику источника. Она акцентирует внимание на главных составных частях *Галицко-Волынской летописи* и её специфических чертах. Йитка Комендова подчеркивает, что исследуемый источник, кроме описания основных событий политической и военной истории, содержит также выписки из дипломатических документов и отдельные повести, что делает его одним из самых ценных литературных памятников Средневековья.

Вторая, главная часть издания, посвящена переводу *Галицко-Волынской летописи* на чешский язык (с. 39–145). Автор сохранила двойную датировку событий – согласно византийской и современной хронологии. В отдельных местах выделены названия отдельных частей летописи, как например *Бой с Батыем* (с. 70), *Завещание князя Владимира* (с. 128) или *Начало правления великого князя Мстислава в Владимире* (с. 140).

Последнюю часть публикации составляют: краткие комментарии к тексту летописи (с. 147–157); заметка о основных принципах издания перевода (с. 158–159); генеалогические таблицы русских князей, от Ярослава Мудрого до последних представителей династии Романовичей, генеалогические таблицы венгерских Арпадов и мазовецко-куявской линии Пястов в XIII в. (с. 160–167); карты Галицко-Волынского княжества в середине XIII в. (с. 168–170); географический и именной указатель (с. 171–180).

Виталий Нагирный

Леонтій Войтович, *Князь Лев Данилович*, Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012, 181 с. (*Славетні постаті середньовіччя*, Вип. 1). [Leontij Vojtovyč, *Князь Лев Данылович*, Lviv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievuča, 2012, 181 s. (*Slavetni postati seredniovičcia*, Vyr. 1)]

Praca lwowskiego profesora Leontiego Voytovycha poświęcona została życiu i działalności księcia halickiego Lwa Daniłowicza (ok. 1225 – ok. 1301) z dynastii halicko-wołyńskich Romanowiczów i jest pierwszą rozprawą wydaną w nowej serii wydawniczej pt. *Славетні постаті середньовіччя*, która powstała w 2012 r. we Lwowie na Ukrainie. Autor podjął próbę odtworzenia obrazu księcia Lwa Daniłowicza, jednego z najwybitniejszych władców ruskich XIII w. Szczególnie podkreślić należy, że jest to pierwsza próba stworzenia biogramu księcia Lwa, który dotychczas nie doczekał się monograficznego opracowania.

Rozprawa składa się ze wstępu, dwudziestu sześciu krótkich rozdziałów oraz indeksu osób. W części głównej rozprawy omówiono następujące zagadnienia: okres dzieciństwa i dojrzewania Lwa Daniłowicza; rządy księcia w Przemyślu (do 1245 r.); udział młodego Daniłowicza w bitwie pod Jarosławem (1245); ślub z córką króla węgierskiego Beli IV, Konstancją (połowa 1247 r.); założenie Lwowa przez Lwa Daniłowicza (między 1245 r. a 1256 r.); wojskowe reformy Daniela i Lwa; 7) koronacja Daniela Romanowicza na króla Rusi; udział Daniela i Lwa w walce o „spadek Babenbergów” (1246–1254); konflikty Romanowiczów z Mongołami (1253–1260); polityka Daniela Romanowicza w latach 1260–1263 i objęcie przez Lwa władzy w księstwie halickim; okoliczności zgonu litewskiego księcia Wojszelka (1267); Lew Daniłowicz jako suzeren Rusi (1269 – koniec XIII w.); polityka węgierska księcia w latach 1272–1274; konflikty z Litwą w latach 1275–1277; udział władcy ruskiego w walce o ziemie austriackie (1275–1278); przyłączenie części ziem zakarpackich do państwa Lwa Daniłowicza (ok. 1283 r.); udział w walce o Kraków i konflikt z Leszkiem Czarnym (1279–1285); Mongołowie w planach politycznych Lwa Daniłowicza (1287–1290); relacje z książętami polskimi i królem czeskim (1289–1300); stosunki z mongolskim dowódcą Nogajem a królem węgierskim (1292–1300); udział Lwa w konflikcie Nogaja z mongolskim chanem Toktu (1300); śmierć władcy ruskiego (między wrześniem 1300 r. a połową 1301 r.); rodzina Lwa Daniłowicza; kwestia autentyczności грамот księcia ruskiego; ocena Lwa Daniłowicza.

Pracę zamykają indeks osób oraz streszczenia w językach rosyjskim i angielskim. Mimo niektórych mankamentów (brak podsumowania i bibliografii końcowej, pominięcie szeregu nowszych prac) oryginalne hipotezy zawarte w pracy Leontiego Voytovycha z pewnością wywołają żywą dyskusję w środowisku naukowym i przyczynią się do lepszego poznania historii Rusi halicko–wołyńskiej.

Vitaliy Nagirnyy

Українсько–угорські етюди, Вип. 2, відп. ред. Леонтій Войтович, Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012, 320 с. [*Ukrainisko–uhorski etiudy*, Vyr. 2, red. nauk. Leotij Vojtovyč, Lviv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakiewyča, 2012, 320 s.]

Zbiór studiów *Українсько–угорські етюди* obejmuje teksty referatów, wygłoszonych w trakcie Drugiego Międzynarodowego Forum Historii i Sztuki pt. *Rus Kijowska a dynastia Arpadów* (Światosław, Ukraina, 28–30 października 2010 r.) i Trzeciego Międzynarodowego Forum Historii i Sztuki pt. *Rus Kijowska – Węgry – Ukraina* (Budapeszt, Węgry, 25–27 czerwca 2011 r.).

Drugi tom otwiera artykuł Władysława Berkowskiego (Владислав Берковський) pt. *Джерела до історії українсько–угорських взаємин в Фондах ЦДАВО України*, w którym zawarta została krótka charakterystyka źródeł do historii ukraińsko–węgierskich stosunków początku XX w., znajdujących się obecnie w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji w Kijowie. Kolejny artykuł, autorstwa Olega Bubenoka (Олег Бубенок) pt. *Алано–угорські контакти в Лебедії*, omawia kwestie stosunków między plemionami Alanów a Węgrami w czasie przesiedlenia się tych ostatnich do Panonii. Dwa studia wyszły spod pióra Leontiego Vojtovycha (Леонтій Войтович). Pierwsze z nich – *Szujatoszlav Volodimirovics fejedelem titokzatos halála és a IX. századbeli Ugor vándorlások rejtélyei* – poświęcone księciu Światosławowi Włodzimierzowiczowi. W drugim – *Угорська політика князя Лева Даниловича* – przedstawiono politykę węgierską księcia halickiego Lwa Daniłowicza w drugiej połowie XIII w. Praca Djury Hardiego (Ђура Харди) – *Мачва у украјинско–мађарским односима средином XIII в.* – omawia rolę władcy węgierskiej Maczwy, Rościsława Michałowicza, w stosunkach Beli IV i halicko–wołyńskich Romanowiczów w połowie XIII w. Ks. Ferenc Hidas jest autorem tekstu pt. *К вопросу о церковном культе св. Иштвана*, w którym podał krótką charakterystykę kultu św. Stefana. Aleksandr Hołowko (Олександр Головка) zanalizował rusko–węgierskie i rusko–polskie stosunki w drugim dziesięcioleciu XIII w. w referacie pt. *Південно–Західна Русь у відносинах королівства Угорщина та Краківського князівства у середині другого десятиліття XIII ст.* W tekście Dariusza Dąbrowskiego – *IV. Béla Magyar király és bizonyos lengyel fejedelmek és Romanovicsok közötti politikai viszonyok 1242–1250 között (különösen a házassági problémák figyelembevételével)* – pokazane relacje halicko–wołyńskich Romanowiczów z Belą IV

ze szczególnym uwzględnieniem kwestii matrymonialnych. Łarysa Kadyrowa (Лариса Кадирова) swój referat pt. *Художні лики Теодозії Брыз і Євгена Безніска* poświęciła twórczości współczesnych ukraińskich rzeźbiarzy Teodozji Bryż i Eugena Bezniska. Piotr Kraluk (Петро Кралу́к) w artykule zatytułowanym *Топоніми Угринів, Угерсько, Угорники, Угорськ на теренах Галичини й Волині як відображення історичних реалій* podjął próbę analizy węgierskich toponimów z terenów ziemi halickiej i Wołynia. W stadium Aleksandra Maуorova (Олександр Майоров) – *Галицько–Волинська Русь, Візантія та Угорщина у добу хрестових походів: про походження і символіку імені князя Іраклія Даниловича* – autor zwrócił uwagę na przyczyny pojawienia się imienia Herakliusz w dynastii halicko–wołyńskich Romanowiczów. Wiktor Puзанow (Виктор Пузанов) w pracy pt. *Славяне и Финно–Угры: отражение иерархии этнических статусов в Повести Временных Лет* postawił sobie za cel przedstawienie relacji Słowian z Finami i Węgrami w świetle *Powieści Lat Minionych*. Ks. László Puskás (Ласло Пушкaш) w artykule – *Повідомлення про беатифікаційні процеси мучеників ХХ століття у Мукачівській греко–католицькій єпархії* – scharakteryzował procesy beatyfikacyjne w diecezji Mukaczewo Kościoła greko–katolickiego w drugiej połowie ХХ w. Kolejne dwa teksty przygotowane do druku przez Aleksandra Schura – *Музичні інструменти на фресках Софії Київської і взаємозв'язок світових культур* i *Ukrán népi hangszerek és világkultúrabeli összefüggések. Kultúrtörténeti tanulmány Az ukrán és a magyar nép kultúrájának egymást gyarapító együttműködéséről* – dotyczą kwestii muzykologicznych. Michał Jurasow (Михаил Юрасов) w studium *Подкарпатские русины и христианизация Венгрии при Иштване I Святom (997 – 1000/1 – 1038). (Правда и вымысел в „Истинной истории Карпато–Россов или Угорских Русинов” А. В. Духновича)* przeprowadził krytykę głównych tez zakarpackiego historyka, żyjącego w ХІХ w., Aleksandra Duchnowicza, o pochodzeniu zakarpackich Rusinów. Publikację zamykają sprawozdania z Drugiego i Trzeciego Forum, które odbyły się w latach 2010 i 2011.

Vitaliy Nagirnyy

Tímea Bótor, *A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében*, Pécs, 2011, 384 p. [Тимеа Ботор, *От татарской зависимости до самостоятельного государя. История Московского княжества в зеркале духовных грамот великих князей (1336–1462)*], Печ 2011, 384 с.]

Исследования по истории Руси в последнее время существенно активизировались и не только за счет отечественных студий, но и в странах Европейского Союза, неоднократно демонстрирующего необычайный интерес к средневековой истории владений династии Рюриковичей. Особое внимание заслуживает венгерская историческая наука, имеющая неплохой задел в „русистике”, сформировавшийся благодаря школе академика Дьюлы Кришто, работающей теперь под руководством профессора Марты Фонт из Печского университета.

Среди учеников венгерской исследовательницы почетное место занимает Тимеа Ботор, изучающая проблемы истории северных земель Руси – в частности, историю Московского княжества. Успешно защищенная диссертация и, как следствие, изданная в 2011 г. книга принадлежит к числу немногих работ, написанных на основании анализа актовых материалов великих московских князей XIV–XV вв., начиная от Ивана Калиты. Обработка огромного количества материала позволила автору сфокусировать свое внимание на особом виде документа – духовной грамоте, являвшейся важнейшим компонентом как наследования княжеской власти в Москве, так и подтверждающим склонность изменения политического управления государством в сторону самодержавия. Например, именно ко времени Василия II во владениях московских князей окончательно утвердился принцип передачи власти старшему сыну, что отображено в перечне анализируемых исследовательницей грамот. Место и роль правителя в обществе и в целом в историческом развитии подвластных ему земель постоянно акцентировались в завещаниях, красноречиво подчеркивающих легендарность происхождения государей. Именно на пергаменте грамот формировались начала теории „Москва – третий Рим”, обобщенные уже при Иване IV Васильевиче.

Тимеа Ботор, великолепно владея русским языком, хорошо знакома не только с источниками, но и с огромным массивом литературы по данной проблематике, что, безусловно, говорит о профессионализме ученого.

Книга включает красочный иллюстративный материал (фото изучаемых духовных грамот), карты, изображения фрагментов княжеских печатей (Ивана Калиты, Семена Гордого, Ивана Ивановича, Ивана III и др.), иконографический материал и т. п.

Мирослав Волощук

Борис Черкас, *Синьоводська битва 1362 року. Історичний нарис*, Київ 2012, 112 с., іл. [Borys Čerkas, *Syniovods'ka bitva 1362 roku. Istoryčnyj narys*, Kyiv 2012, 112 s., il.]

Popularnonaukowa praca doktora Borysa Cherkasa – pracownika naukowego Instytutu Historii Ukraińskiej Akademii Nauk, wydana w 2012 r. w Kijowie, poświęcona jest kontrowersyjnym wydarzeniom w historii ziem południoworuskich (ukraińskich) w okresie tzw. „jarzma mongolskiego” XIII–XIV w. W centrum uwagi autor umieścił bitwę nad Sinymi Wodami 1362 r., która została przedstawiona na tle innych ważnych wydarzeń w Europie Wschodniej w omawianym okresie, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji wewnętrznej w Złotej Ordzie.

Praca, oprócz wstępu i podsumowania, liczy trzy główne rozdziały, każdy z których składa się z kilku paragrafów. Rozdział pierwszy został zatytułowany *Złota Orda* (s. 7–69). Omawia on sytuację w Ordzie od czasów najazdu mongolskiego na ziemie ruskie w połowie XIII w. aż do śmierci Berdybeka, syna chana Dżanibeka w 1359 r. i początku wojny domowej w Ordzie. W drugim rozdziale pod tytułem *Sine Wody* autor skupił główną uwagę na przyczynach, przebiegu i skutkach bitwy nad Sinymi Wodami (s. 70–85). Trzeci rozdział – *Koniec epoki* – przedstawia nową sytuację polityczną, która powstała w Europie Wschodniej po klęsce oddziałów mongolskich w starciu z wojskami wielkiego księcia litewskiego Olgierda w 1362 r. (s. 86–105). W podsumowaniu autor zaznacza, że zwycięstwo zjednoczonych litewsko-ruskich sił nad Sinymi Wodami dało początek podziałowi Złotej Ordy na drobniejsze organizmy państwowe, co w ostatecznym rozrachunku doprowadziło do jej upadku w XIV w.

Vitaliy Nagirnyy

Віталій Михайлович, *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – до 70-х років XVI ст.*, Київ: Видавництво „Темпора”, 2012, XXII + 450 с., іл. [Vitalij Myhajlovskij, *Elastyčna spilnota. Šlahta podilska vid drugoji polovyny XIV – do 70-h rokov XVI st.*, Kyiv: Tempora 2012, XII + 450 s., il.]

W 2012 r. w Kijowie ukazała się praca doktora Vitalija Mykhaylovskiego, poświęcona historii szlachty podolskiej od połowy XIV w. do lat 70. XVI w. Autor postawił sobie za cel przedstawienie rozwoju uprzywilejowanej warstwy społecznej Podola od czasów Koriatowiczów do śmierci ostatniego przedstawiciela dynastii Jagiellonów – Zygmunta II Augusta. Na przykładzie analizy działalności wybranych przedstawicieli szlachty podolskiej, ukraiński historyk pokazał specyfikę rozwoju miejscowej elity i doszedł do wniosku, zgodnie z którym wspólnota szlachty podolskiej odróżniała się wielką elastycznością od innych korporacji szlacheckich Rzeczypospolitej tego okresu.

Rozprawa składa się z sześciu rozdziałów. W pierwszym rozdziale omówiono źródła i historiografię problemu. W rozdziale drugim scharakteryzowano Księstwo Podolskie za czasów panowania Koriatowiczów, od końca lat 40. XIV w. do 1394 r. Osobną uwagę autor poświęcił stosunkom wasalnym Koriatowiczów z Kazimierzem III i Ludwikiem I Andegaweńskim oraz działalności „nowego księcia” Podola, Spytka z Melsztyna, w latach 1395–1399. W rozdziale trzecim pokazano proces inkorporacji Podola do Królestwa Polskiego w czwartym dziesięcioleciu XV w. W czwartym rozdziale opisano historię sukcesu niekoronowanych władców Podola w XV w. – rodu Buczackich–Jazłowieckich. W piątym rozdziale podano charakterystykę sposobów kształtowania się szlachty podolskiej jako elastycznej wspólnoty. W ostatnim, szóstym rozdziale, pokazano różnice występujące w środowisku szlachty podolskiej w omawianym okresie. Szczegółową uwagę autor zwrócił na następujące kwestie: pojawienie się podolskiego regionalizmu w środowisku miejscowej elity; role wojen w życiu społecznym na Podolu i w rozwoju karier wojskowych szlachty podolskiej; struktura korporacji szlacheckiej województwa podolskiego. Rozprawę zamykają itineraria podolskich wojewodów, kasztelanów i starostw, indeksy: imienny i geograficzny oraz bibliografia.

Vytas Jankauskas

Княжа Доба: історія і культура, [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів 2012, Вип. 6, 352 с. [*Princely epoch: history and culture*, [ed. Volodymyr Aleksandrovych]; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of the Ukrainian Studies named after I. Krypyakevych, Lviv, 2012, Vol. 6, 352 p.]

In 2012 the world saw sixth volume of the collection of the scientific papers *Princely epoch* edited by Volodymyr Aleksandrovych. The edited collection is dedicated to lesser known and understudied issues of the different stages of the Principality epoch of the Ukrainian history, starting with the beginnings of the statehood and ending with tracing its historical tradition after its end in the late 14th – early 15th c., primarily in their relationships with the Central and Western Europe, Byzantium and the Slavic countries of the Balkan Peninsula. The collection contained the articles of Ukrainian, Polish and Russian authors: 1) Pavlo Penyak, *Was the Transcarpathia the component part of Rus–Ukraine?* (p. 9–17); 2) Andriy Chernov, *Problem no 630. vestiges of the old Byzantine chronology in the Rus' chronicles* (p. 19–35); 3) Yuriy Dyba, *Historical–geographical context of the annalistic tradition in the chronicle about prince Volodymyr Svyatoslavovych birth: localization of Budyatyne village* (p. 37–70); 4) Leontiy Voytovych, *Galician–Volyn' relations with German lands. Preliminary notes* (p. 71–88); 5) Tetiana Vilkul, *The old Slavonic book of exodus: non–liturgical version and it's Greek parent text* (p. 89–98); 6) Adolph Selitskyi, *Frescoes in the chapel of the church of the transfiguration of the Savior in Polotsk (12th c.)* (p. 99–117); 7) Dariusz Dąbrowski, *How did Mstyslav Mstyslavovych join the struggles for Halych* (p. 119–139); 8) Oleksandr Baran, *Inhabitants of castle–town settlements of the principality of Galicia–Volhynia: it's social structure and legal status* (p. 141–152); 9) Ivan Paslavskyi, *Who initiated the rapprochement between Rus' and Rome in the 1240s, prince Daniel Romanovych or Pope Innocent IV?* (p. 153–172); 10) Alexander Mayorov, *Letter of Pope Innocent IV to Golden Horde khan Sartaq: text, translation, commentary* (p. 173–186); 11) Illya Parschyn, *The participation of Lev Danilovych in the battle near Durkrut in 1278 (based on Latin sources of 15th c.)* (p. 187–192); 12) Viktoriya Lyubashchenko, *Paraensis of Ephraem Syros among religious manuscripts of the old Volhynia* (p. 193–218); 13) Volodymyr Aleksandrovych, *A new example of painting in the monumental early paleologue style in the icon of the Virgin Mary from the Archangel Michael church in Isaii village* (p. 219–259); 14) Yaroslav Knysh, *The unknown Kyiv prince of the beginning of*

the 14th c. (p. 261–268); 15) Myroslav Voloshchuk, *The issue of the vassalage of Dmytro Detko to the king Louis I of Hungary* (p. 269–279); 16) Vira Hupalo, *One type of pouch platings from Zvenyhorod* (p. 281–289); 17) Ivanna Papa, *Fedir Lyubartovych's „Zhidachev charters”: the problem of authenticity* (p. 291–314). At the end of the collection scientific reviews and notices are contained: 1) Volodymyr Aleksandrovyh, review of the work: *Przemysł wczesnośredniowieczny*, red. nauk. Ewa Sosnowska, Warszawa 2010, 482 s., il. (*Origies Polonorum*, t. 3) (p. 315–340); 2) Svyatoslav Terskyi, Bogdan Hrynchyn, review of the work: P. Kucypera, P. Pranke, S. Wadył, *Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe*, Toruń 2011, 149 s., il. (p. 341–344).

Adam Mesiarkin

Студентські Історичні Зошити: Збірник студентських наукових праць, Вип. 3, Івано-Франківськ, 2012, 120 с. [*The Student Historical Notebook: a collection of students' works*, vol. 3, Ivano-Frankivsk 2012, 120 p.]

In 2012, already the third volume of periodical *Студентські історичні зошити* (*The Student Historical Notebook*, further: *SIZ*), which was first time published in the year of 2009, came out. This publication, issued by the Institute of History and Politology of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University in Ivano-Frankivsk (Ukraine), includes scientific articles on various topics of history and ethnology. The authors are students of Ukrainian and foreign universities and the publication is intended for a wide range of readers interested in history, mainly history of Ukraine.

This current third volume is traditionally divided in two main parts. The first one includes abstracts of papers which were presented at the International Conference of *Colloquia Russica* series named: *Rus' epoki najazdów mongolskich: 1223–1480* (*Rus' during the epoch of Mongol invasions 1223–1480*), which was held in Warsaw (Poland) on 15th-17th November 2012. Abstracts are arranged alphabetically according to participants, and for the better understanding, were published in four languages: Ukrainian, Russian, Polish and English.

The second part of *SIZ* consists of scientific historical articles of students from Polish and Ukrainian universities. These articles are thematically divided into three sections. The first one – *Studia Mediaevalia* – contains works on the topic of medieval history. The second part – *Проблеми вітчизняної історії* (*Questions of national history*) – covers articles about the problems of the national history of Ukraine. The third – *Miscellanea* – brings papers focused on the issue of world history from the early modern period to the recent history.

In the *Mediaevalia* section, there are four interesting articles written by these authors: Sebastian Chojnacki from Cracow (Poland) wrote about *the Decimal system of organization of the Mongol army*. Andrii Nosenko's paper from Ivano-Frankivsk was devoted to *the Defense of Ryazan during the December 16th and 21st of the year 1237: as an episode of the West (Kipchak) Mongol expedition*. Mariana Kurin, also from Ivano-Frankivsk, turns attention to *Akta grodzkie i ziemskie, as the source to the study of Dominican Order in Rus' in the 14th c.* and Krzysztof Klata from Cracow wrote about *the Changes of religiosity in the late Middle Ages on the examples of the religious guilds on the territory of Poland*.

Three articles were published in the section dedicated to the Ukrainian national history. First from Artur Goszczyński from Cracow who focused on *the Conflict between*

Jeremy Wisniowiecki and Alexander Koniecpolski, for Hadyach. Next, Sabolcs Veres from Uzhgorod (Ukraine) wrote about *the Hungarian political party of Carpathian Ruthenia (1919–1938)*. And Olga Kabal from Ivano-Frankivsk wrote about *the relationship between the Ukrainians from Naddnipyrianska and Halychyna in 60s – 70s of the 19th c.*

Section of *Miscellanea* contains three studies as well. Adam Czader from Cracow wrote about the military operations of *the Polish troops in the army of False Dmitri II in the territory of Muscovy in the years 1608 to 1609*. Ildikó Balog from Uzhgorod was devoted to *the Introducing of law of the Pragmatic Sanction (1713) and its consequences for Austria*. Finally Viktoria Pilipenko from Lugansk (Ukraine) described *the Impact of Oil and natural gas factor on the Russian-Iranian investment relations from the end of 20th to the beginning of the 21st c.*

In addition, a report about the previous year's conference can be founded in the conclusion of *SIZ Colloquia Russica II*, which was held under the name *Князівства Галицької та Волинської земель в міжнародних відносинах (XI–XIV ст.) (Principalities of Galich and Volhyn' in International Relationships in XIth–XIVth c.)* on the ground of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University in Ivano-Frankivsk in 2011.

Publication *SIZ* is a good example of the work of students and young historians from the University of Ivano-Frankivsk, but also from other universities and neighboring countries.

Viktor Adamovič

Information about authores

Adamovič Viktor – MA, PhD candidate, Department of History, Faculty of Arts, Masaryk University (Brno, Czech Republic). Field of interests: medieval history of Kingdom of Hungary and of Slovakia; relations between the Central and Eastern Europe in the High Middle Ages. Important publications: *Roman Danielovič a Rakúsko*, „Medea”, 16, 2012, s. 43–54; *Rus v českých kronikách 13–14 století*, „Княжа доба”, 7, 2013, s. 95–107.

Aristov Vadym (Арістов Вадим) – MA, PhD candidate at the Institute of Ukrainian History of the Ukrainian Academy of Sciences (Kyiv, Ukraine). Field of interests: history of old-Ruthenian chronicles and methodology of research; culture of authority in Rus', most importantly in the Galician-Volhynian Rus'; group identities in Middle Ages. Important publications: *Руська ідентичність в галицько-волинських землях у XIII ст.*, [in:] *Міжкультурний діалог*, т. 1: *Ідентичність*, упор. О. Бетлій, К. Діса, Київ 2009, с. 121–150; *Ранні літописання про уличів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О. О. Шахматова)*, „Український Історичний Журнал”, 6, 2011, с. 172–182; *Происхождение сообщений Киевской летописи*, „Ruthenica”, 10, 2011, с. 117–136.

Bótor Tímea – PhD, employed in the Chair of Medieval and Early Modern History, Institute of History, University of Pécs (Pécs, Hungary). Field of interests: history of Muscovy (14th–15th c.); testaments of Grand Dukes of Moscow; justification of the theory of Moscow as a third Rome in latest historiography; Important publications: *The System of Holding Moscow by Thirds from the 1340s until the Mid-Fifteenth Century. (In the mirror of the testaments of the Grand Princes of Moscow)*, „Studia Slavica Hungarica”, 55/1, 2010, p. 113–121; *Третья система владения, управления Москвой в зеркале духовных грамот московских великих князей (1336–1462)*, [in:] *Роль государства в историческом развитии России / The Role of the State in the Historical Development of Russia*, ed. D. Swak, Budapest 2011, с. 38–49; *A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében*, Pécs, 2011 (Seria: *Ruszisztikai Könyvek*, vol. 28).

Cukier Elżbieta – MA, PhD candidate in the Institute of History of Art at the Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: miniatures of Eastern Slavic psalters; images of Jews in church art of old Commonwealth in the comparison to Byzantine art. Important publications: *Plemię psiogłowych (kynokefaloi) jako Żydzi? Ilustracje do ps. 22 (21), 17 we wschodniochrześcijańskich psalterzach z miniaturami na marginesach*, [in:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, т. 5, ed. K. Pilarczyk [Suplement nr 4 do *Studia Judaica*], Kraków 2010, s. 411–418.

Czader Adam – student at the Institute of History at the Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: History of the Commonwealth and Grand Duchy of Moscow in 16th and 17th c.; Polish-Muscovite conflicts at the beginning of 17th c. Important publications: *Дії польських нерегулярних загонів на території Московського царства в 1604-1608 рр.*, „Студентські Історичні Зошити”, 2, 2011, с. 121–130; *Діяльність польських військ за Ажедмитрія II на теренах Московського царства в 1608–1609 рр.*, „Студентські Історичні Зошити”, 3, 2012, с. 95–102.

Dąbrowski Dariusz – professor, Institute of History and International Relations, Kazimierz Wielki University (Bydgoszcz, Poland). Field of interests: Rurikids genealogy; history of Galician-Volhynian Rus'. Important publications: *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań-Wrocław 2002 [Series: *Biblioteka Genealogiczna*, ed. M. Górny, t. 6]; *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008; *Daniel Romanowicz, król Rusi, ok. 1201–1264. Biografia polityczna*, Kraków 2013.

Fiodorovaitė Kristina – student in the Faculty of Humanities at the Vytautas Magnus University (Kaunas, Lithuania). Field of interest: political culture and cross-border relations of Grand Duchy of Lithuania in the High Middle Ages and early Modern era.

Font Márta – professor, employed in the Chair of Medieval and Early Modern History, Institute of History, University of Pécs (Pécs, Hungary); member of the Akademie der Wissenschaften und Literatur Mainz in Germany. Field of interests: relations between Hungary and Rus' in the Middle Ages (9th–13th c.). Important publications: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*, Szeged 1996 [Series: *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*, t. 11]; *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből*, Budapest 1998; *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged 2005 [Series: *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*, t. 21]; *A keresztény nagyhatalmak vonzásában*, Budapest 2005.

Gołębiowska-Tobiasz Aneta – MA, PhD candidate in Institute of Archeology at the Jagiellonian University, (Krakow, Poland). Field of interests: monumental Cuman anthropomorphic sculpture in aspects of religion; archeology and preservation; genesis of steles and places of cult in Turkic and Turkophone area; late nomads; archeology and ethnography of Turkic tribes. Important publications: *Nakładka okucia „heraldycznego” z cmentarzyska w Robawach, gm. Reszel, st. XXIII*, [in:] *Baltowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, pod red. A. Bitner-Wróblewskiej i G. Iwanowskiej, Warszawa 2009, s. 569–578 [Series: *Seminarium Bałtyjskie*, t. 2] (jointly with I. Mellin-Wyczółkowska); *Baba kamienna z Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, [in:] *Materiały Archeologiczne*, t. 38, red. J. Górski, Kraków, 2010, s. 127–133.

Grala Marcin Jakub – MA, PhD candidate in the Department of History and Cultural Heritage at the Pontifical University of John Paul II in Krakow (Krakow, Poland). Field of interests: Duchy of Tver in 14th c.; Orthodox Church in Duchies of Tver and Moscow in the second half of 14th c. Important publications: *Wizerunek Jagielły*

i Litwy w utworach tzw. cyklu kulikowego, [in:] *Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, ed. Ł. Gędkła, T. Krzyzowskiego, M. Michalskiego, Kraków 2012, s. 109–132.

Ivaskiv Ihor (Іваськів Ігор) – student in the Institute of History, Politology and International Relations at the Vasyl Stefanyk Precarpathian University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: history of medieval Halych; haidamaky movement in the Ukraine in 18th c. Important publications: *Тенденції вивчення гайдамацького руху в Україні на рубежі XX–XXI ст.: історіографія проблеми*, „Студентські Історичні Зошити”, 4, 2013, с. 120–125.

Janeczek Andrzej – professor, employee at the Institute of Archeology and Ethnology of Polish Academy of Sciences Nauk (Warsaw, Poland). Field of interests: history of Centre-Eastern Europe in the High Middle Ages; history of settlement; history of cities; social-economical history; historical geography; ethnicity and cultural frontiers. Important publications: *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa 1991, 1993; *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783*, Poznań 2005. Editor of *Collectio archaeologica, historica et ethnologica* series; editor of *Quaestiones Medii Aevi Novae*, 16: *Frontiers and Borderlands in Medieval Europe*, Warszawa 2011.

Jankauskas Vytautas – PhD, Faculty of Humanities, Vytautas Magnus University (Kaunas, Lithuania). Field of interests: history of Gediminovichi dynasty; political activity of Liubartas; Lithuanian-Ruthenian relations in 14th–15th c. Important publications: *Положение волынского князя Любарта Гедиминовича в династии Гедиминовичей*, [in:] *Colloquia Russica*, Series I, vol. 2: *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano–Frankivsk, 20–22th October, 2011*, ed. Vitaliy Nagirnyy, Krakow 2012, s. 172–178; *Jono Sungailos giminė: istorinė tradicija ir istoriografijos Pasiekimai*, [in:] *Kauno istorijos metraštis*, t. 12, Kaunas 2012, s. 7–14.

Jusupović Adrian – PhD, Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences; Institute of National Remembrance (Warsaw, Poland). Field of interests: history of Galician-Volhynian Rus'; prosopography of medieval Rus'. Important publications: *Domus quondam dobrinensis. Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 71, 2006, 1, s. 7–18; *Tak zwany „Latopis Połocki” w przekazie Wasylja Tatiščeva. Rola Drohiczyzna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 45, 2007, s. 15–32; *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozopograficzne*, Kraków 2013.

Kadzik Dominik – President of the Students' of History Scientific Association at the Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: history of the Polish-Lithuanian Commonwealth; *szlachta* parliamentarism; Commonwealth's elite in authority and their influence on the political thought and action.

Kamińska Monika – MA, PhD candidate in the Institute of Archeology at the Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: development of medieval

cities in the Eastern Europe; early urban development of cities in Kievan Rus'; history of old-Ruthenian stone architecture. Important publications: *Pionierzy archeologii Kijowa*, [in:] *Colloquia Russica*, t. I: *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (X – połowa XIII w.)*, *Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, ed. Vitaliy Nagirnyy, Kraków 2011, s. 117–120; *Первый этап влияния романской архитектуры в Галицкой Руси*, [in:] *Colloquia Russica. Series I*, vol. 2: *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October, 2011*, ed. Vitaliy Nagirnyy, Krakow 2012, p. 39–48.

Kamiński Karol – MA, President of the Scientific Association at the Centre for Eastern European Studies at the University of Warsaw; PhD candidate at the Institute of Applied Social Studies at the University of Warsaw (Warsaw, Poland); Field of interests: history of Podlachia; history of Drahichyn. Important publications: *Wielokulturowość Podlasia, ze szczególnym uwzględnieniem Drohiczyzna – miasta na pograniczu*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy”, 5, 2013, s. 233–250.

Kołodziejczyk Dariusz – professor, Director of the Institute of History at the University of Warsaw (Warsaw, Poland). Field of interests: History of Ottoman Empire; Polish-Ottoman relations in 15th–18th c.; relations between the Commonwealth and Crimean Khanate. Important publications: *Dester-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice: The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681)*, Cambridge 2004; *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, Leiden 2011; *Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzulmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego*, Warszawa 2013.

Korczak Rafał – PhD, Institute of History of the University of Lodz (Lodz, Poland). Field of interests: Ottoman state in 14th and 15th c.; history of Byzantium during Palaiologos dynasty's reign; Byzantinian-Ottoman relations in 14th and 15th c.; Important publications: *Ingerencja Turków osmańskich w sprawy wewnętrzne Bizancjum za panowania Murada I i Bajazyda I*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, 80, 2005; *Kobiety w Historiarum Libri Decem Laonika Chalkokondylesa*, [in:] *Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi. Praca zbiorowa*, Łódź 2007.

Lavrenchenko Maria (Лавренченко Мария) – MA, PhD candidate at the Institute of Slavonic Studies at the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia). Field of interests: issues of close kinship in society of medieval Rus'; terminology of kinship in old-Ruthenian annuals; practice of raising children in other family. Important publications: *О возможности употребления терминов родства по отношению к родственникам жены в древнерусском обществе*, „История: электронный научно-образовательный журнал”, 5 (13), 2012 (<http://www.academia.edu/1976078/>); *Родовая модель управления политическим союзом, задействованная Изяславом Мстиславичем в борьбе с дядей Юрием Долгоруким*, [in:] *Материалы к XXVI конференция памяти В. Д. Королюка. „Образ войны в общественной мысли*

славянских народов эпохи Средневековья и раннего Нового времени”, Москва 2012, с. 61–66.

Mayorov Aleksandr (Майоров Александр) – professor, head of the Chair of Museology of the Department of History of the Saint-Petersburg State University (Saint-Petersburg, Russia). Field of interests: history of Galician-Volhynian Rus’; history of museums. Important publications: *Галицко–Волынская Русь. Очерки социально–политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*, под ред. И. Я. Фроянова, Санкт–Петербург 2001; *Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*, Санкт–Петербург 2006; *Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2011. [Series: *Studiorum Slavicorum Orbis*, Вып. 1].

Mesiarkin Adam – MA, PhD candidate, Faculty of Philosophy, Comenius University (Bratislava, Slovakia). Field of interests: political, cultural and social history of Early Middle Ages; origins of Slavs; early Slavonic states. Important publications: *Úloha družiny pri formovaní základov včasnostredovekých politických jednotiek v strednej a východnej Európe*, „Medea”, 14/15, 2010/2011, s. 39–55; *Wpływ wojennych elit na tworzenie politycznej tożsamości wczesnośredniowiecznej Rusi i państw środkowej Europy*, [in:] *Colloquia Russica*, t. 1: *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (X – połowa XIII w.)*, *Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, ed. Vitaliy Nagirnyy, Kraków 2011, s. 89–95; *Slovak Historiography of the Medieval Galicia and Volhynia*, [in:] *Colloquia Russica*, Series I, vol. 2: *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October, 2011*, ed. Vitaliy Nagirnyy, Krakow 2012, s. 172–178 (jointly with D. Blanár).

Mykhaylovskyy Vitaliy (Михайловський Віталій) – PhD, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine). Field of interests: history of Ukrainian lands in the High Middle Ages and early Modern era; Ukrainian lands in Crown of Kingdom of Poland and Grand Duchy of Lithuania. Important publications: *Роздача земельної власності на Західному Поділлі за Владислава II Ягайла (1402–1413, 1431–1434)*, „Вісник Львівського університету. Серія історична”, 2003, 38, с. 595–630; *Західне Поділля під володінням Вітовта у 1411–1430 роках: надавча політика у світлі документів*, [in:] *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, т. 2, Київ–Львів 2004, с. 110–28; *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.*, Київ 2012.

Nagirnyy Vitaliy – PhD, Institute of History of the Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: history of medieval Rus’; international policy of Ruthenian duchies in 12th–13th c.; daily life in medieval Rus’. Important publications: *Виправа князя Романа 1205 р.: дискусії, конструкції, характер*, „Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія”, 14, 2008, s. 139–149; „Начало княжества великого князя Романа”: *До питання про час утвердження Романа Мстиславича в Галичі*, [in:] *Actes testantibus. Ювілейний*

збірник на пошану Леонтія Войтовича, Львів 2011, s. 511–521; *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264*, Kraków 2011 [Series: *Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 12]. Editor of *Colloquia Russica* series.

Nosenko Andrii (Носенко Андрій) – student at the Institute of History, Political and International Relations at the Vasyl Stefanyk National Precarpathian University (Ivano–Frankivsk, Ukraine). Field of interests: history of Duchies in North–Eastern Rus' in 12th–13th c.

Stasiuk Andriy (Стасюк Андрій) – MA, PhD candidate at the Institute of History and Political Science at the Vasyl Stefanyk National Precarpathian University (Ivano–Frankivsk, Ukraine). Field of interests: lands of Galicia–Volhynia in the Middle Ages; Catholic Church in Rus'; missionary activity of Catholic orders in Rus' in 13th–15th c. Important publications: *Про похід палатина Віллермайн Рутеніам у квітні 1340 р.*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, 17, 2010, с. 46–54 (jointly with M. Voloshchuk); *Середньовічний монастир у Галчії: від св. Пантелеймона до св. Станіслава*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, 20, 2011, с. 181–186; *Russia/Ruthenia на сторінках французьких джерел XIII ст.* [in:] *Colloquia Russica, Series I*, vol. 2: *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in International relations in the 11th – 14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano–Frankivsk, 20–22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012, s. 98–110.

Tęgowski Jan – professor, Institute of History, University of Białystok (Białystok, Poland). Field of interests: Gedyminovichi's genealogy; Grand Duchy of Lithuania; medieval common history; history of Poland in Middle Ages. Important publications: *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław 1999; *Rodowód kniaziów Świrskich do końca XVI wieku*, Wrocław 2011.

Tsemushau Stsiapan (Темушев Степан) – PhD, Faculty of History of the Belarusian National University (Minsk, Belarus). Field of interests: political history of early Slavonic states; development of political institutions (authority, administration, tax system) among East Slavs. Important publications: *Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции*, Минск 2008; *Княжеская власть и полудье*, „Вісник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 3”, 2001, 1, s. 9–14; *У истоков крепостной неволи: данничество в Древней Руси*, [in:] *Российские и славянские исследования: научный сборник*, вып. 6, редкол. А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакц.) и др., Минск 2011, с. 127–133.

Tyanina Elena (Тянина Елена) – MA, Faculty of History of the Lomonosov Moscow State University (Moscow, Russia). Field of interests: archeology of Novgorod; pagan cults. Important publications: *Орудия каменного века в культурном слое средневекового Новгорода: предметы языческого культа или случайные вещи?* [in:] *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, вып. 22, Великий Новгород 2008, с. 172–183; *Жертвенная яма X века на Троицком раскопе Новгорода (раскопки 2009 г.)*, [in:] *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, Великий Новгород 2010, с. 151–158; *Амулеты средневекового Новгорода из зубов и костей жи-*

вотных, „Археологические вести”, 17, 2011, с. 159–168.

Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав) – PhD, Institute of History and Politology of the Department of History of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: Ruthenian-Hungarian relations in 9th–14th c.; migration processes in medieval Centre–Eastern Europe. Important publications: *Неизвестные страницы биографии галицкого боярина Володислава Кормильича (1214–1232 гг.)*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2010, 3 (41), s. 17–26; *До питання східнослов'янського походження Петра Петуні*, „Український історичний журнал”, 2011, 3, s. 21–35; *Problem tytułowego konfliktu monarchów Węgier i Polski o ziemię Halicką w końcu XIV w.*, [in:] *Jogailos ir Vytauto laikai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600-osiom metinėms*, ed. kolegija V. Kamuntavičienė, Kaunas 2011, s. 149–156.

Voynovych Leontiy (Войтович Леонтий) – professor, Faculty of History at the Ivan Franko University; Ivan Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies (Lviv, Ukraine). Field of interests: genealogy of Rurikids; history of medieval Rus'. Important publications: *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006; *Галицько-волинські етюди*, Біла Церква 2011; *Князь Лев Данилович*, Львів 2012.

Wiślicz Tomasz – professor, Director for Scientific Affairs of the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences (Warsaw, Poland). Field of interests: history of culture; social history of Poland in 16th–18th c. Important publications: *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001; *Krótkie trwanie. Problemy historiografii francuskiej lat dziewięćdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2004; *Katalog małopolskich ksiąg sądowych wiejskich XV–XVIII w.*, Warszawa 2007.

Zhyvachivskyi Andrii – MA, PhD candidate at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences (Warsaw, Poland). Field of interests: history of the Ottoman province of Kaffa (Kefe); history of Ottoman Empire and Crimean Khanate; relations between Turkish tribes and Rus'. Important publications: *Криза тімарної системи в Османській імперії XVI–XVII ст.: причини і наслідки*, „Вісник Прикарпатського університету, Історія”, 17, 2010, с. 55–61 (jointly with O. Zhernokleev); *Ludy turkijskie na służbie książąt Rusi Południowej*, [in:] *Colloquia Russica*, vol. 1: *Rus' Średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). Materiały konferencyjne z międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków, 24–26 listopada 2010 r.*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2011, s. 69–73; *Половці на службі в Данила Романовича*, [in:] *Colloquia Russica. Series I*, vol. 2: *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012, с. 80–85.

Żmudzki Paweł – professor, Institute of History at the University of Warsaw (Warsaw, Poland). Field of interests: history of medieval Poland; political activity of Leszek the Black; mercenaries in Poland and Rus'. Important publications: *Studium podzielonego Królestwa. Książę Leszek Czarny*, Warszawa 2000; *Najemnicy na Rusi i w krajach sąsiednich w X–XII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 111, 2004, 4, s. 5–28; *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynach i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*, Wrocław 2009.

Colloquia Russica. Series I, vol. 3: Rus' during the epoch of Mongol invasions
(1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th
November, 2012, ed. Vitaliy Nagirnyy, Krakow 2013, 290 p.

Publication co-funded by:
Rada Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego
Fundacja Studentów i Absolwentów Uniwersytetu Jagiellońskiego „Bratniak”
Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

Druk:

P. H. U. Multikram,
ul. Mławska 20 D,
87–500 Rypin